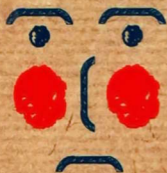

BORIS CYRULNIK

MAI BINE MOR
DECÂT
SĂ SPUN!

RUȘINEA

MAI BINE MOR DECÂT SĂ SPUNI!

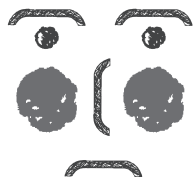
PSIHOLOGIA
PENTRU
TOȚI

COLECȚIE COORDONATĂ DE
Simona Reghintovschi

BORIS CYRULNIK

MAI BINE MOR
DECÂT
SĂ SPUN!

RUȘINEA

TRADUCERE DIN FRANCEZĂ DE
Valentin Protopopescu

PSIHOLOGIA
PENTRU
TOȚI

EDITORI

Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

DIRECTOR EDITORIAL

Magdalena Mărculescu

REDACTOR

Raluca Hurduc

DESIGN

Alexe Popescu

DIRECTOR PRODUCȚIE

Cristian Claudiu Coban

DTP

Răzvan Nasea

CORECTURĂ

Rodica Petcu
Lorina Chițan

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
a României
CYRULNIK, BORIS**

Mai bine mor decât să spun! :
rușinea / Boris Cyrulnik ; trad.: Valentin
Protopopescu. -
București : Editura Trei, 2012
ISBN 978-973-707-587-1

I. Protopopescu, Valentin (trad.)

159.942

ISBN 978-973-707-587-1

Titlul original: *Mourir de dire. La honte*
Autori: Boris Cyrulnik

Copyright © Odile Jacob,
Septembre 2010
15, rue Soufflot, 75005 Paris

Copyright © Editura Trei, 2012
pentru prezenta ediție

C.P. 27-0490, București
Tel./Fax: +4 021 300 60 90
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

CUPRINS

<i>O amintire din copilărie</i>	9
1 Să ieșim din rușine ca dintr-o vizuină	19
2 Moartea în suflet. Psihologia rușinii	52
3 Nedreapta rușine	83
4 Biologia rușinii	111
5 Roșu de rușine	150
6 Un cuplu potrivit: rușinea și mândria	195
<i>Puterea ciorapilor</i>	231

Dacă doriți să aflați de ce nu am spus nimic, ar trebui pur și simplu să găsiți motivul care m-a obligat să păstrez tăcerea. Împrejurările în care s-a produs evenimentul și reacțiile anturajului sunt coautorii acestei tăceri. Dacă o să vă povestesc ce mi s-a întâmplat, nu o să mă credeți, o să râdeți de mine ținând partea agresorului, o să-mi adresați întrebări deplasate sau, și mai rău, o să vă fie milă de mine. Indiferent de reacția pe care o veți avea, ar fi de ajuns să vorbesc ca să mă simt prost în fața privirilor voastre.

Așa că mai bine tac, protejându-mă, și vă voi prezenta doar acea parte a întâmplării trăite de mine, cea pe care sunteți pregătiți să o suportați. Cealaltă parte, cea întunecată, va rămâne tăcută în adâncul personalității mele. Această poveste fără cuvinte ne va tutela relația deoarece cuvintele neîmpărtășite, întâmplările nespuse mi le-am tot repetat înlăuntrul meu, la nesfârșit.

Cuvintele sunt fragmente ale afectului care vehiculează uneori o mică informație. O strategie defensivă contra indicibilului, a imposibilității de a comunica, a penibilului de povestit tocmai stabilește între noi un

ciudat pod afectiv, o fațadă de cuvinte care îngăduie mascarea unui episod neverosimil, o catastrofă în istoria pe care mi-o povestesc neîncetat, fără nici un cuvânt.

Neîmpărtășirea emoțiilor sădește în sufletul celui rănit o zonă silențioasă care vorbește totuși neîntrerupt, un fel de cască audio care murmură înăuntru o poveste de nemărturisit. Este greu să păstrezi tăcerea, după cum este posibil să nu spui nimic. Când nu primește expresie, emoția se manifestă cu și mai multă putere în absența cuvintelor. Atâta timp cât suferă, cel rănit nu vorbește, strângând din dinți. Când nespusul hiperconștient nu este împărtășit, el structurează o prezență stranie. „Acest bărbat discută cu ușurință, și totuși îmi dau seama că vorbește pentru a ascunde ceea ce nu dorește să comunice.“ Refularea organizează diferite interacțiuni. Mai întâi, ea are o natură inconștientă. Dar din acel moment visele generează scenografii ciudate, ce camuflează anumite enigme demne a fi descifrate.

Omul căruia îi este rușine ar dori să vorbească, să mărturisească faptul că este prizonierul limbajului său mut, al poveștii care se rostește în lumea lui lăuntrică și pe care nu o poate pune în vorbe pentru că se teme de privirea ta. El este încredințat că va muri dacă nu o să vorbească¹. Și-atunci, acel om va spune povestea altuia care, ca și el, a cunoscut o tulburare teribilă.

El scrie o autobiografie la persoana a treia și se miră ce ușurare îi produce povestea altuia ca el, un reprezentant al său, un purtător de cuvânt. Faptul de a fi conferit o formă verbală tumultului și mai ales de a-l fi împărtășit i-a îngăduit să renunțe la imaginea monstrului care credea că este. El a redevenit la fel ca toți ceilalți doar pentru că l-ai înțeles — și poate l-ai și iubit? Scriitura este o relație intimă. Chiar și atunci când beneficiem de

¹ Rosenblum R., „Peut-on mourir de dire? Sarah Kofman, Primo Levi“, *Revue française de psychanalyse*, LXIV, Paris, PUF, 2000, pp. 113-139.

mii de cititori, este vorba de fapt de mii de relații intime căci, la nivelul lecturii, suntem singuri cu celălalt, față în față.

O AMINTIRE DIN COPILĂRIE

La ceasul acela, Pont des Arts nu era prea frecventat. Ne plimbam discutând cu voce joasă.

„Aici locuiesc“, mi-a spus Soufir arătându-mi o clădire din spatele palatului ce găzduia Institutul Franței. „Tata e foarte bogat. El a dorit să studiez la Paris și mi-a cumpărat un atelier de artist situat pe Quai Conti... Mi-e rușine de asta.“

Niciodată nu mi-a trecut prin minte că ar fi un lucru de rușine să locuiesc într-un loc atât de fermecător. Prin lucarnă se vedeau acoperișurile Institutului, Luvrul și Sena, la câteva sute pași se găsea Facultatea de Medicină, unde ne făceam studiile.

Cât mă privește, eu locuiam pe Rue de Rochechouart, între Pigalle și Barbès, într-o cămăruță fără apă și încălzire, care nu știu dacă avea zece metri pătrați. Mă mândream că o vopsisem în roșu și albastru, inspirându-mă din pânza lui Picasso *Jacqueline cu brațele încrucișate*. Nu-mi era rușine de igrasia de pe pereți și nici de gheața de pe geamuri, simbolizând toate încercarea frigului și a sărăciei pe care știusem să o depășesc, dar îmi era rușine de imensul hău dintre cracii pantalonului, atât de tocit că se rupsese, încât cu siguranță că acesta ar fi stârnit disprețul colegilor mei studenți dacă ar fi putut să-l zărească.

Soufir și cu mine eram prieteni și vorbeam cu mândrie de ceea ce ne puteam împărtăși unul celuilalt. El îmi povestea despre frumusețea Marocului, mă

impresiona descriindu-mi recepțiile date de familia sa și îmi stârnea mirarea când îmi explica amestecul de admirație și teamă din simțământul pe care i-l trezea tatăl lui. Însă îmi dădeam seama că sub aceste fermecătoare povestiri el ascundea o zonă dureroasă, legată de existența familiei sale.

Într-o seară, Soufir mi-a propus să ne continuăm discuția într-un mic restaurant de cartier. Am stărut să achit jumătate din notă, deși această alegere m-a împiedicat să-mi pot cumpăra tichetele studențești de masă pentru aproape întreaga săptămână. Îmi fusese rușine să nu fiu la înălțime. Era important să par că mă simt la fel de confortabil ca și el. Dacă l-aș fi lăsat să plătească, aș fi resimțit acel cadou ca pe o formă de dominație a lui asupra mea, aproape ca pe o umilință.

Săptămâna aceea fără posibilitatea de a merge la cantină mi-a amintit de faptul că, după război, pe vremea când fusesem plasat într-o instituție pentru copii, noi, puștii, concuram pentru a fi desemnați în echipa ce asigura serviciul la cantină, astfel încât să primim o mână de resturi în plus. Această amintire nu m-a făcut să mă simt umilit. Dimpotrivă, m-a încercat un fel de mândrie că am avut ocazia să trăiesc așa ceva, ca și igrasia de pe pereți ori gheața de pe geamuri din locuința mea de pe Rue de Rochechouart. Cu toate acestea, nu i-am suflat o vorbă lui Soufir, atât de jenă îmi era să nu-i stârnesc mirarea sau mila (și din același motiv îmi ascundeam cum puteam mai bine gaura din pantalon). Iată deci cum un același fapt poate provoca un sentiment amestecat de rușine și mândrie! În forul meu interior, o mână de resturi pentru debarasarea mesei nu era de natură să stârnească rușinea. Ba dimpotrivă, era ceva ce trezea în mine simțământul victoriei, la fel ca o mică afacere cu niște resturi dosite. Dar în forul exterior, cel al cuvintelor schimbate, cum aș fi putut să povestesc așa ceva?

Noi, prietenii rușinoși, putem fi bănuți de un oarecare dispreț. Și știți cine este cel care ne-a provocat disprețul? Alain! Mereu mulțumit de sine, ne exaspera cu veșnica lui satisfacție. Ne spuneam între noi că-și datora fericirea neputinței de a-și da seama de dificultățile vieții (iar asta echivala cu certitudinea că otrava rușinii care ne împovăra viața intimă provenea din frumoasa noastră conștiință). Însă cum să vă fac să înțelegeți asta? Ne simțeam umiliți de privirea celorlalți pentru că aveam o gaură în pantaloni sau pentru că tatăl ne infantiliza dăruindu-ne o locuință prea elegantă, dar cu toate acestea ne simțeam mai umani decât Alain. Spuneam că el este apărat de propria-i inconștiență. Nu admiram câtuși de puțin tăria pe care i-o dădea viziunea simplă despre lume. Cu zâmbetul lui mulțumit, ne explica faptul că nu s-ar cuveni să repetăm nici măcar un an de studii la medicină, căci acest eșec ar fi provocat o scădere a rentabilității atunci când aveam să ne instalăm în cabinetul medical. Prin urmare, Alain alegea stagiile nefericite organizate, care-i îngăduiau să nu meargă la spital, pentru a câștiga în fiecare dimineață câteva ore în plus de studiu. Calculase că pregătirea pentru examen și lectura revistelor de specialitate nu ne fac decât să pierdem vremea, fiind mult mai productiv să ne consacram puterile învățând doar strictul necesar ca să ne trecem examenele. Noi îl credeam idiot când ne demonstra că e de ajuns să parcurgem paginile din stânga ale cărților, căutând doar câteva cuvinte-cheie în paginile din dreapta, ca să obținem nota de trecere la examen. Îl consideram aberant când ne spunea că se pregătește să se căsătorească cu fata unui bogătan ca să aibă mașină, casă de vacanță și un sprijin material pe perioada studiilor.

Alain nu a repetat niciun an la medicină, a absolvit foarte tânăr și nu i-a fost nicicând rușine cu sine. A

divorțat, iar fosta lui soție s-a sinucis. Firește, nu s-a simțit câtuși de puțin vinovat.

Noi, rușinoșii, îl disprețuim pe neobrăzat deoarece credem că acesta își datorează forța mentală și fericirea becnică absenței oricărei morale. Să fi fost noi în locul său, am fi murit de rușine. Și, cine știe, poate că am fi fost mândri să gândim că această rușine letală e generată de propria-ne moralitate? Căci noi nu eram nici monștri, nici mașini de făcut bani. Otrava rușinii mărturisea aptitudinea noastră de a suferi în fața celorlalți pentru că atribuiam rușinii multă importanță, ca o dovadă a moralității ce ne însuflețea.

Soufir și cu mine vorbeam despre politică și literatură. El îmi povestea despre Maroc, despre frumusețea orașelor și bogăția culturii marocane. N-am aflat însă niciodată cum a câștigat tatăl lui banii care-l făceau pe fiu atât de rușinat.

I-am explicat prietenului meu de ce m-am înscris într-un partid, de stânga, bineînțeles, i-am povestit despre disputele cu tovarășii, despre curajul și chiar lașitatea de care nu-mi era deloc rușine. Nu am adus niciodată în discuție găurile ce-mi torturau existența, gaura din pantalon, gaura din talpa pantofilor ori gaura din acoperiș. Nici el, metecul² bogat, nu mi-a vorbit vreodată despre ruptura de originile sale. La rândul-mi, nici eu, metecul sărac, nu i-am vorbit vreodată despre felul în care m-am desprins de rădăcinile mele. Tăcerea rușinilor noastre ne unea într-un fel de pact secret. Împărtășeam emoții care puteau fi comunicate, dar ne ascundeam suferințele mute. Rosteam cu plăcere „eu“ atunci când vorbeam despre Maroc, Europa Centrală, cinema sau literatură. Însă, în ciuda acestor povestiri și

² Metec, cetățean care trăia în Atena antică, era un om liber, de bună condiție economică, de multe ori foarte prosper, dar care, străin de cetate fiind, nu avea drept de cetățenie și nici drepturi politice, militare etc. (N.t.)

emoții împărtășite, lumile noastre lăuntrice nu ajungeau niciodată să se transpună în „eu“.

Probabil că era necesar ca partea „mucegăită“ a sufletului să păstreze tăcerea, probabil că nu se cuvenea să vorbim decât despre amintirile plăcute ca să putem trăi împreună și să avem acces la câteva clipe de fericire. Rușinea, închistată în străfundul conștiințelor noastre, ne organiza relațiile de prietenie în două zone, una, plină de povestiri și amicitie, și cealaltă, silențioasă, care ne otrăvea viața intimă. La cea mai mărunță slăbire a vigilenței, un cuvânt risca să evadeze și să ne dezvăluie sufletul sfâșiat, ceva echivalent gestului de a descoperi ruptura din pantalon.

Soufir a părăsit Quai Conti fără să-și ia rămas-bun, fără o vorbă prietenească. Am aflat că tatăl lui fusese închis. Rușinea l-a împins pe prietenul meu să fugă, el neputând să-mi suporte privirea.

Alain s-a recăsătorit, a câștigat mulți bani și s-a sinucis cu viteză maximă la volanul mașinii lui sport fără să fi încercat vreodată cel mai mărunț sentiment de rușine.

Șaizeci de ani mai târziu, în portul din La Petite Mer, care ține de La Seyne, în apropiere de Toulon, glumeam cu Laurent în vreme ce acesta tocmai bătea o scândură în barca mea provensală. Aceste bărci sunt adevărate capodopere artistice, dar, fiind din lemn, trebuie să le întreții zilnic, altfel iau apă. Laurent îmi povestea că fusese la școala de cartier, acolo, lângă port. Părinții lui erau surzi și nu știau să comunice rostind sunetele. Copilul murea de rușine când se uita la frumoasele mămică care își luau copiii acasă, spunându-le drăgălășenii. Dintr-odată, vocea i se sugrumă: „Nu am înțeles imensul dar pe care mi l-au făcut, înconjurându-mă cu atâta afecțiune și devotament, în ciuda handicapului de care sufereau. Mi-e rușine de rușinea mea de-atunci. Astăzi, mă simt foarte mândru de părinții mei“.

Sunt numeroși copiii cu rădăcini italiene în localitatea La Seyne. Părinții lor au venit să lucreze pe șantierele navale, pe navele de pescuit și pe câmpurile de flori. Félie, în copilărie, își auzea adeseori tatăl povestind cum fugise din Italia. Jandarm la Genova în 1920, el primise ordin să tragă asupra muncitorilor aflați în grevă: „Când am înțeles că urmează să deschidem focul, m-am făcut galben de frică, aproape că mi-am dat drumul în nădragi, și apoi mi-am coborât pușca“, nu înceta tatăl să povestească, mereu cu aceleași vorbe. E greu pentru o fetiță să admire un tată galben de frică, făcând pe el în pantaloni. Orice copil ar fi preferat ca tatăl să restabilească ordinea în urma unei lupte eroice și să fie decorat în piața publică. Devenită istoric, Félie a analizat raportul unui ofițer german care tocmai ucisese prin împușcare patru sute de evrei și țigani pentru a-i răzbuna pe camarazii săi asasinați de partizani. Concluzia aceluia militar suna astfel: „Uneori, seara, mă gândesc la acel eveniment“³. Brusc, documentul cu pricina a schimbat sensul pe care ea îl atribuia formulei folosite de tatăl său în cursul povestirii: „galben de frică“. „De-atunci, sunt recunoscătoare tatei că a făcut pe el și a refuzat la modul fizic, visceral, asasinarea celor de-o seamă cu dânsul.“⁴

Giuseppe de La Roquette, jandarmul galben de frică, nu a fost un erou, nici măcar un antifascist. „De unde atunci refuzul de a ucide, care ne tulbură viscerele?“⁵, se întreabă Félie⁵. Acest bărbat nu era poate atât de cultivat încât să se supună retoricii fasciste, dar personalitatea lui era suficient de autonomă ca să rămână imun în fața acesteia. Simplul gând de a ucide un seamăn nevinovat i-a răscolit viscerele. Pentru el, era o crimă absurdă.

³ Félie Pastorello-Boidi, comunicare personală orală despre tatăl său, Giuseppe de La Roquette, 17 august 2009.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

În aceeași perioadă (1939–1942), soldații din Batalionul 101 rezerviști al poliției germane⁶ au primit ordinul să-i asasineze pe copiii evrei și țigani din regiunea Lodz, în Polonia. Majoritatea acestora au executat ordinul fără să clipească. „Am cunoscut primele excese și masacre. Era mereu la fel... Într-adevăr, la început, nu ne-au ordonat să-i omorâm pe loc, mulțumindu-se mai curând să ne facă să înțelegem că nu mai era nimic de făcut cu asemenea ființe...”⁷ Dar curând a ucide a devenit o simplă rutină. O minoritate, care nu fusese autorizată să participe la masacre, aproape se scuza că nu are tăria să execute ordinele. Alegerea cuvântului „a executa”, pentru a da seama de misiune, îi acordă executantului un loc de agent într-un sistem al învingătorilor. Ofițerii aceluși batalion ar fi putut să spună că „oamenii lor s-au supus ordinelor”, dar alegerea cuvântului „a se supune” ar fi conținut un sens implicit, care ar fi orientat gândirea spre un sentiment de slăbiciune, în timp ce cuvântul „a executa” inducea un sentiment de forță mecanică. Suntem mândri să executăm ordinul care ne îngăduie să participăm la victorie și epurare. Ne este rușine să ne supunem unor ordine pe care nu le înțelegem.

Acești bărbați de ispravă din Batalionul 101 rezerviști, recrutați din rândul importatorilor de ceai, producătorilor de lemn, micilor antreprenori, foști comuniști antrenați în euforia național-socialistă, dovedeau o anumită plăcere în a executa ordinele primite. Erau mândri să participe la victoria nazistă și la epurarea societății, în timp ce bărbații care n-au îndrăznit să participe la masacre erau aproape rușinați că n-au

⁶ Browning C. R., *Ordinary Men. Reserve Police Bataillon 101*, London, Harper Collins, trad. fr. *Des hommes ordinaires*, Paris, Tallandier, 1992.

⁷ Probst B., „Témoignage”, în Browning C. R., *Des hommes ordinaires*, *ibid.*, p. 85.

dovedit această tărie. Abținerea lor slăbise productivitatea Batalionului 101, ei nu luaseră parte cu succes la operațiuni, ba chiar își trădaseră puțin camarazii lasându-i să ducă la capăt singuri execuțiile. Mai puțin de 20% dintre acești jandarmi refuzaseră să ucidă copii. Aveau însă dreptul la o astfel de opțiune. Locotenentul Buchman, în vârstă de 38 de ani, membru al Partidului Național-Socialist, spune că nu o să ajungă niciodată să omoare ființe nevinovate. Potrivit regulamentului, lui îi vor fi delegate alte sarcini. Nici vorbă de eroism, nici vorbă de nesupunere, pur și simplu e în discuție doar mărunta rușine de a nu fi avut tăria mentală a celorlalți jandarmi, alegând să se desolidarizeze de grup.

Giuseppe, jandarmul italian, și-a murdărit pantalonii deoarece, în lumea sa lăuntrică, simpla reprezentare a faptului de a ucide un seamăn, doar pentru a se supune unui ordin lipsit de sens, a stârnit în trupul acestuia o tulburare ce i-a defectat sfincterul. Lui Giuseppe nu i-a fost rușine pentru o asemenea slăbiciune. Poate că fetița ar fi preferat un tată eroic, dar, când a atins la rându-i maturitatea intelectuală, a trecut de la rușine la mândrie.

Băraților de ispravă din Batalionul 101 al poliției germane nu le-a fost rușine să execute, una câte una, pe stradă, în spitale și școli, optzeci și trei de mii de persoane. Doar cei care n-au găsit tăria să se supună au încercat acest sentiment. Reacția de turmă a conferit încredere executanților, în timp ce restul, slabi de înger și care n-au putut lua parte la extazul trăit de grup, s-au simțit dați la o parte, aproape puși la index ca trădători.

Giuseppe își reprezenta oamenii ca el, imposibil de omorât. Dimpotrivă, în sufletul asasinilor, niciun om n-a fost omorât. Acești polițiști au curățat pur și simplu societatea de câteva *Stücke*⁸, de câțiva paraziți sau de scursori omenești.

⁸ *Stück*, „bucată“ în limba germană.

Rușinea, acest sentiment otrăvitor, acest abces al sufletului, nu este iremediabilă. Putem trece de la rușine la mândrie pe măsură ce istoria noastră progresează sau în funcție de modul în care ne câștigăm un loc în cadrul grupului nostru cultural.

Cunosc substanțe care provoacă o furie lipsită de obiect. Cunosc băuturi alcoolice care induc o euforie a fericirii fără vreun motiv obiectiv. Însă nu cunosc un produs care să inducă rușinea, deoarece un astfel de sentiment se naște întotdeauna în cadrul unei reprezentări. În atmosfera secretă a teatrului meu lăuntric eu pun în scenă tot ceea ce nu pot formula, atât îmi este de teamă de ceea ce veți spune despre mine.

„Nu este necesar să modificăm faptele... Orgolioasa rușine... metamorfoză a unui destin suportat ca un destin dominat.“⁹

Așadar, ne putem vindeca?

⁹ Malraux A., *Antimemorii*, Rao International Publishing Company, București, 1994, p. 10.

1

SĂ IEȘIM DIN RUȘINE CA DINTR-O VIZUINĂ

CIUDATA TĂCERE A CELOR CU SUFLETE RĂNITE

Ciudata tăcere a celor cu suflete rănite: „Am priceput la șaisprezece ani că într-o bună zi o să orbesc. Însuflețit de mânia de a învinge un asemenea presentiment și de dragostea față de ai mei [...], am hotărât să nu spun nimic nimănui, nici măcar părinților mei”¹⁰.

Amețit de verdict, Jacques s-a întors acasă și a avut nevoie de mai bine de un an ca să îndrăznească a mărturisi acest adevăr! Știa că, dacă va orbi, simpla rostire a acestui cataclism va sădi, imediat ce fraza avea să se încheie, o durere colosală în sufletul celor pe care îi iubea. Să spui este o greșeală, de nemărturisit.

Emoția împărtășită domolește suferința celui rănit¹¹, dar îi antrenează pe cei pe care acesta îi iubește în abisul

¹⁰ Semelin J., *J'arrive où je suis étranger*, Paris, Seuil, 2007.

¹¹ Rimé B., *Le Partage social des émotions*, Paris, PUF, 2005.

durerii. E vorba despre o legătură, nu-i așa? Cu ce drept îi atragem pe cei apropiați în nenorocirea noastră? Și-atunci alegem să păstrăm tăcerea, ceea ce tulbură relația cu ei și așterne o umbră între noi. „Rușinii care mă determină să tac i se adaugă, dacă voi vorbi, vino-vația de a vă atrage în nefericirea ce m-a cuprins.“

Din fericire, scriitura, teatrul, romanul sau orice reprezentare ajută la stăpânirea emoției în scopul de a-i conferi o formă artistică ce îngăduie o legătură intimă cu străinii. Iată de ce confidența este mai ușoară, mai lejeră în fața unui necunoscut cu care nu ne vom mai revedea vreodată decât în fața unui apropiat în jurul căruia ne organizăm existența. Greutatea cuvintelor nu este aceeași.

Împărtășirea emoției poate fi agreabilă sau angoasantă în funcție de forma legăturii afective. Nu e greu să împărtășim bucuria sau fericirea cu cei apropiați. Putem chiar dovedi un anumit sentiment de mulțumire să împărtășim suferința cu cei pe care-i iubim, pentru a le oferi alinare¹². Cine ar dori să se asocieze rușinii mele? Cine nu s-ar simți jenat dacă aș povesti „hărțu-ielile sexuale la care mă supunea tata în copilărie“? Acest bărbat era o personalitate locală, apreciat pentru acțiunile sale filantropice. Vorbea cu grijă, se purta cumpănit și se devota cu generozitate celor nevoiași. Era foarte îndrăgit pe plan local. Dar, când se lăsa seara, el meșterea broasca dormitorului fiicei sale, așa încât aceasta să nu o poată închide, sau se prefăcea că moțăie în fotoliu și, când ea trecea prin apropiere, se arunca dintr-odată asupra fetei. Cum să povestești așa ceva fără riscul de a trezi neîncrederea și indignarea interlocutorului: „Îl știi pe tatăl tău, n-ar putea niciodată să facă

¹² Lewis M., „The emergence of human emotions“, în M. Lewis, J. Haviland (ed.), *Handbook of Emotions*, New York, Guilford Press, 2000, pp. 265-280.

așa ceva“. Stupoarea, greața sau o curiozitate obscenă organizează emoțiile celor care ascultă povestirea. „Incestul nu ține de istorie“¹³, nu putem vorbi în public despre hărțuiala sexuală din partea unui tată ce beneficiază de o bună imagine socială.

Situațiile care provoacă reprezentări care nu pot fi împărtășite sunt numeroase. Incestul, agresiunea sexuală, mai ales din partea unei femei, nu sunt de povestit. Imaginați-vă un tată care stă la masă împreună cu copiii săi și care ar povesti, în timp ce servește micuților bucate delicioase, cum, în preajma vârstei de doisprezece ani, pe vremea când se afla la internat, o femeie de serviciu venea seara din când în când, îl dezvelea, îl excita până ce îi provoca o erecție, îl încăleca pe băiat și apoi pleca fără niciun cuvânt, lăsându-l pe puștan într-o totală perplexitate. O singură vorbă din partea acelei femei ar fi putut conduce la stabilirea unei relații omenești, în timp ce absența cuvintelor agrava sentimentul de a fi fost folosit pe post de jucărie sexuală a unei necunoscute: rușinea! Cum ați putea povesti asta? Copiilor voștri: de neimaginat! În fața prietenilor: imposibil! Reacțiile de stupefacție sau persiflante ale acestora n-ar fi altceva decât o umilință în plus. „Chiar și în psihanaliză mi-a venit foarte greu să vorbesc despre asta. Am cerut să terminăm ședința la cafeneaua din colț... Ca și cum aș fi vrut să transgrez cadru... Nu e normal... Mi-e rușine de ceea ce mi s-a întâmplat... Eu nu sunt la fel ca toată lumea.“

Omul care se rușinează ține secret faptul dureros pentru a nu-l tulbura pe cel pe care-l iubește, ca să evite disprețul și ca să se apere el însuși, păstrându-și imaginea. Această reacție de legitimă apărare structurează un discurs ciudat. Cel apăsător de rușine preferă ceea

¹³ Ciccone A., Ferrant A., *Honte, culpabilité et traumatisme*, Paris, Dunod, 2009.

ce este anodin, distant și superficial, în împrejurările când nu se simte în largul lui. Dar, brusc, cu prilejul unui cuvânt sau al unui incident, o tăcere angoasantă impietează asupra relației cu celălalt. Aceste tensiuni repetate, neașteptate, de neînțeles pentru anturaj consumă enorm de multă energie. Nimic nu epuizează mai mult un organism decât inhibiția, constrângerea de a nu se mișca, de a nu spune ceva, la fel ca un biet vânat care împietrește într-o poziție de alertă.

O asemenea tăcere comportamentală și verbală are darul să protejeze într-un context în care subiectul este agresat. Dar acest mutism se transformă în agresor intim din clipa în care mediul încetează să mai fie agresiv. Adaptarea, legitima apărare într-o situație de luptă sau interpretabilă ca atare, se înscrie în memorie ca o achiziție de învățare și tulbură și ea relația. De ce să taci atunci când nu mai e nevoie de păstrarea tăcerii în scop defensiv? De ce să rămâi în alertă când anturajul te invită la o relație pașnică? Memoria ne joacă feste când persistăm în a răspunde unei agresiuni trecute, chiar dacă în prezent trăim într-un mediu lipsit de violență. Ar trebui să putem evolua în același timp cu contextul, ceea ce nu este întotdeauna posibil. Copiii învață atât de ușor pentru că, atunci când mediul lor se schimbă, ei continuă să reacționeze potrivit învățămintelor primite. În majoritatea timpului, micuții traumatizați sunt etichetați drept „copii dificili” și, neavând anturaj, ei chiar devin dificili. Însă, când invitația de a împărtăși le mai diminuează emoția și când mediul cultural îngăduie ca ei să-și amelioreze sentimentul provocat de reprezentarea traumei, rușinea ajunge să se metamorfozeze. De-atunci, destinul lor este orientat în funcție de discursurile de care cultura dispune pentru a le adresa celor care suferă de rușine.

DETRACTORUL INTIM

Această otravă a sufletului este dificil de împărtășit deoarece „a mărturisi“ cauza rușinii înseamnă a ne deschide către celălalt, a ne livra puterii lui de a ne judeca. Nu este ceva excepțional ca un individ, suferind de rușine, care „se confesează, să provoace o reacție critică din partea partenerilor săi de dialog“¹⁴. Pentru că tăcerea stabilește o funcție defensivă, dezvăluirea secretului îl pune în pericol pe cel care vorbește. Destinul rușinii sale depinde de reacția confidentului, de miturile culturii din care el face parte și de prejudecățile acestuia. Și pentru că există o victimă, înseamnă că a existat și o proximitate fizică între cel agresat și agresor. Deci va fi vorba și despre o complicitate deloc surprinzătoare. De altfel, în numeroase culturi devin obiect al judecății și „partenerii“ agresiunii.

Omul căruia îi este rușine, depersonalizat ca urmare a agresiunii, nu a găsit puterea de a rezista atacului agresorului, nici pe aceea de a se afirma în fața acestuia. El se simte mai slab decât celălalt, inferior acestuia, diminuat. În mod curios, această enormă destrămare lăuntrică dă naștere unui sentiment moral: „Celălalt este mai important decât mine. Îl studiez pe agresor ca să-l pot controla mai bine și mă pun astfel la dispoziția aceluia care, ca și mine, au fost agresați“. Această modalitate de a se concepe în rând cu ceilalți este un „semn că nu există niciun fel de perversitate“¹⁵. Atunci când Narcis exclamă: „Sunt cel mai frumos din lume

¹⁴ Singh-Manoux A., „Partage social des émotions et comportements adaptatifs des adolescents“, teză de doctorat la Universitatea Paris-X-Nanterre, 1998, p. 235, în B. Rimé, *Le Partage social des émotions*, op. cit., p. 208.

¹⁵ Scotto Di Vettimo D., *Vivre et survivre dans la honte*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 2006, p. 233.

pentru că nu exist decât eu“, omul care suferă de rușine șoptește: „Doar privirea celui lalt este importantă. Dacă o să descopere cine sunt eu, voi muri de rușine. Evitându-i privirea, o să mă apăr. Să dispar din fața celui pe care-l simt drept un dominator“. Însă, când se pune problema de a-și apăra frații, individul bolnav de rușine se simte în stare să-l agreseze pe agresor. Această apărare prin atac îi îngăduie să-și demonstreze sieși că nu e chiar atât de jalnic precum își închipuie. Să ajuți un rănit, să-l înțelegi, să te identifiți cu el îți permit concomitent să-l înfrunți pe agresor și să-ți reevaluezi ideea că nu ai merita altceva decât dispreț. Cel apăsat de rușine este un anti-Narcis, arma lui fiind altruismul. Ca să-i apăr pe ceilalți, cutez să-l atac pe Narcis care nu se gândește decât la el și, să o recunoaștem, ajung chiar să-l disprețuiesc puțin. Ar trebui să-i fie rușine că nu se gândește decât la el. Ajutându-i pe cei răniți, agresându-l pe Narcis, subiectul suferind de rușine își oprește propria hemoragie narcisică. Altruismul și morala se unesc ca să-l ucidă pe Narcis cel pervers.

Povestirea este și ea o modalitate de a-i ajuta pe cei agresați. Să scrii sau să povestești istoria unui suferind reprezintă o pledoarie care încearcă să explice cauzele slăbiciunii acestuia în scopul de a face mai puțin distrugătoare privirea celorlalți. Rușinea este mai suportabilă când anturajul încearcă să înțeleagă, și nu să judece. Când spunem povestea unui reprezentant al sinelui, a unui purtător de cuvânt căruia i s-a explicat de ce anume nu suntem o ființă inferioară, atunci salvăm pe un „altul-ca-și-noi“ și, în fața oglinzii, ne simțim mai puțin rușinați.

În lumea intimă a celui căruia îi este rușine locuiește un detractor obsedant ce nu încetează să murmure: „Ești jalnic“, în vreme ce în lumea lăuntrică a unui vinovat se află un tribunal care-l condamnă neîncetat: „Ești de

vină“. Cel apăsător de rușine se ascunde ca să sufere mai puțin sau încearcă să se revalorizeze în ochii celuilalt. Cel culpabil se autopedepsește ca să-și ispășească vina. Melancolicii cred că își merită moartea, deoarece crima lor imaginară este imensă. Și, când sentința nu îi doboară, ei se pedepsesc prin autoflagelare sau prin adoptarea unei conduite de eșec. Aceștia se miră că-și ratează relația cu femeia iubită și se întrebă de ce uită atât de frecvent să-și programeze pentru dimineață soneria ceasului, ca să se prezinte la examenul pe care l-au pregătit atât de bine. „Nu primești decât ceea ce meriți“ sună sentința tribunalului fantasmatic.

Dar să nu credeți că sentimentul vinovăției nu are nicio legătură cu cel al rușinii. Faptul că nu au aceeași origine nu înseamnă că ele nu se întâlnesc. Mă gândesc la doamna M., care era nevoită să o îngrijească pe mama ei, bolnavă de Alzheimer. Vreme de aproape douăzeci de ani ea a fost mama mamei sale, ceea ce a împiedicat-o să fie mama copiilor ei și nevasta soțului său. Prizonieră a afecțiunii care o făcea să fie responsabilă, i-ar fi fost rușine față de ea însăși să nu-și consacre eforturile îngrijirii mamei bolnave. Când în cele din urmă mama a decedat, această pierdere i-a provocat o imensă durere și, deopotrivă, câteva accese de fericire extatică. „În sfârșit, liberă! Pot să merg în această seară împreună cu soțul meu la cinema!“ Ce bucurie teribilă! Dar imediat doamna M. a simțit și apăsarea rușinii. „Mi-e rușine să fiu fericită deoarece mama a murit.“ Este moral să suferi din cauza decesului celor dragi, este rușinos de a le îndura dispariția cu bucurie.

De culpabilitate nu se poate scăpa, doar putem să ne adaptăm acesteia pentru a suferi mai puțin. Și-atunci ne aranjăm strategii costisitoare de ispășire, de autopuniție sau de răscumpărare superficială. „Îmi produc rău pentru că am săvârșit răul“ gândește cel care execută

sentința tribunalului său lăuntric. Nu pricepem de ce ne pedepsim, atât de mult ne împiedică refularea să conștientizăm cauza suferinței noastre. Și, când imaginea vinei este eliberată din zona ei de umbră, ne lovim pieptul repetând: „E vina mea, imensa mea vină“. Nu am auzit niciodată spunându-se: „E rușinea mea, marea mea rușine“, dar am văzut adeseori oameni plini de rușine ce-și ascundeau fața cu mâinile, ca și cum printr-o astfel de atitudine ar fi spus: „Nu suport să văd cum mă priviți într-o astfel de stare. Privirea voastră îmi pătrunde până în adâncul mediocrității mele lăuntrice“.

RUȘINEA ȘI OPUSUL EI

Ne adaptăm rușinii prin comportamente de evitare, de ascundere sau de retragere, care toate ne alterează relația cu ceilalți. Și, totuși, sfârșim întotdeauna să ieșim din rușine, dar o facem ca și cum am părăsi o vizuină. Cu vârsta, ea scade în amploare deoarece am devenit mai puternici, mai încrezători și, cu personalitatea mai matură, ne acceptăm așa cum suntem, acordând mai puțină putere privirii celorlalți. Rușinea este mai puțin vie căci emoțiile noastre mai puțin intense sunt mai ușor de stăpânit. Însă nu e deloc o raritate ca rușinea să revină într-o formă opusă, prin adoptarea unei atitudini de superioritate.

Prezentă la Bordeaux cu o seară în urmă la o reuniune în cadrul sinagogii, o doamnă mi-a povestit cum, pe când era copil în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, fusese obligată să-și schimbe numele ca să-și salveze viața. Ascunzându-și rădăcinile evreiești, ea a supraviețuit, doar că fetița murea de rușine când îi auzea zilnic pe curajoșii țărani care o adăposteau explicându-i

cum aveau dificultăți financiare din cauza evreilor care erau responsabili pentru declanșarea războiului. După eliberare, unică supraviețuitoare a familiei sale, ea a continuat să-și ascundă originea, până-ntr-atât de impregnată îi era rușinea în memorie. Femeia gândea într-o manieră destul de confuză: „Am aparținut unei familii evreiești responsabile de nefericirea bravilor oameni care m-au ascuns la ei! E suficient să ascund că sunt evreică pentru ca toată lumea să mă simpatizeze, dar, dacă aș rosti cuvântul «evreu», cei pe care îi iubesc ar deveni ostili“. De la secretul ce-i salvase viața în timpul războiului ea trecuse la ne-spusul ce-i îngăduia să trăiască în armonie cu semenii săi. Desigur că ar fi preferat să spună adevărul și să nu mai existe niciun secret, dar, pentru ca așa ceva să se întâmple, ar fi fost nevoie ca anturajul să-i acorde cuvântul.

Într-o zi, pe când avea mai mult de șaiszeci de ani, luând ceaiul la o prietenă, doamna a spus: „Știți, de fapt sunt evreică“. Vecina și-a urmat firul conversației de până atunci, de parcă această „mărturisire“ n-ar fi avut nicio legătură cu tema discuției lor. Prin această simplă declarație, în câteva cuvinte doamna de origine evreiască izbutise să descopere cum detractorul său intim sfârșise prin a tăcea. Și-atunci, cu prilejul fiecărei întâlniri, ea spunea: „Știți, sunt evreică“. Vecinii începuseră să se intereseze de Shoah¹⁶, deoarece mentalitatea se schimbase și povestirile celor din jur nu mai aduceau în prim-plan aceleași teme. Câțiva au crezut că doamna încerca să atragă atenția asupra ei, interpretând drept aroganță ceea ce pentru ea nu era decât plăcerea prilejuită de libertate.

Așa se face că sintagma „rușine“ poate semnifica exact contrariul său. Stanislas Tomkiewicz s-a născut

¹⁶ Shoah, în ebraică, holocaust. (N.t.)

în 1925 la Varșovia. Nu era cel mai bun an să te naști ca evreu. După persecuțiile antisemite, el a fost închis în ghetou, apoi deportat într-un lagăr de concentrare. După eliberare, adolescentul muribund a luat drumul Franței, grație ajutorului acordat de Crucea Roșie. Câteva decenii mai târziu, devenit un psihiatru de renume internațional, acesta a fost invitat la Ierusalim. Împietrit, Stanislas Tomkiewicz îi privea pe soldații israelieni cum îi percheziționau pe arabi și șopti: „Începe din nou... începe din nou...”. De obicei plin de viață, bărbatul deveni morocănos. Și ajunsese să spună: „Mi-e rușine că sunt evreu”. Dar cuvântul „rușine” nu desemna, în cazul lui, același sentiment ca în cazul doamnei din Bordeaux. Atunci când spunea „rușine”, ea evoca o emoție ce traducea o stare de diminuare periculoasă, o apartenență la o comunitate tarată. Câtă vreme Stanislas, folosind același cuvânt, voia să spună că se mândrea cu faptul de a fi resimțit rușine, după cum a și explicat: „Eu nu mă situez de partea agresorului. Știu prea bine ce înseamnă asta, care-mi amintește de Varșovia, asta stă să reînceapă!”. Afirmând că-i este rușine, Stanislas își exprima mândria de a lua partea celor oprimați. În ciuda apartenenței lui la grupul celor dominanți, totuși se desolidariza de aceștia, mărturisindu-și rușinea.

Acest proces de „transformare în contrariu”¹⁷ nu e tocmai o raritate în viața cotidiană. Îi observăm pe cei obezi afișându-și adipozitatea atunci când cântă într-un cor de grași, îi vedem pe cei cu calviție râzând de lipsa părului și pe homosexuali organizând parade exuberante.

¹⁷ Freud S., *Pulsioni și destine ale pulsuniilor* în *Opere esențiale*, vol. 3, Editura Trei, București, 2010.

„Mi se întâmplă să găsesc mai curând simpatic¹⁸ acest sentiment de rușine pe care-l nutresc adeseori. O ușoară senzație de rușine arată că nu sunt un dominator, vă spune în ce măsură sunt mândru de modestia mea. Ba chiar se întâmplă să simțim o plăcere de tip erotic vădind puțină rușine, ca o femeie care se arată goală pentru prima oară, expunându-se în fața privirilor aceluia bărbat a cărui dorință o dorește. „Ca să-l stimulez, trebuie să primesc să joc o delicioasă jenă senzuală care ne va conduce la intimitate.“ Bărbații timizi cărora le este rușine de erecția lor spun că se simt jenați de expresia fizică a dorinței, dar nu afirmă niciodată că se simt vinovați de dorința lor¹⁹.

„Când sunt goală, singură în baie, nu mi-e rușine“, spune femeia, „chiar dacă se întâmplă să fiu tristă privindu-mi celulita“. „Când am o erecție în prezența pisicii“, continuă bărbatul, „nu-i cer acesteia să întoarcă capul ca să-i evit privirea“. „Dar, când sunt goală în prezența bărbatului care doresc să mă dorească“, gândește femeia, „mi-ar plăcea mult să fiu perfectă și sexy în ochii săi, astfel încât «rușinea să poată fi asociată cu eșecul pretențiilor noastre personale»“.²⁰ Ruptura între ceea ce sunt și ceea ce aspir să devin constituie o adevărată ofensă traumatică. Atunci când realizarea de sine este jalnică în comparație cu visele despre sine, imaginea sfâșiată care ne reprezintă generează un sentiment al rușinii în fața propriei noastre priviri. Prin urmare, este posibil să ne fie rușine a ne arăta nouă înșine o imagine de sine pe care o credem sfâșiată, în timp ce celălalt nu vede deloc așa ceva.

¹⁸ Ogien R., *La honte est-elle immorale?*, Paris, Bayard, 2002, p. 9.

¹⁹ Sartre J.-P., *L'Être et le Néant*, Paris, Gallimard, 1943, pp. 275–276.

²⁰ Ogien R., *La honte est-elle immorale?*, *op. cit.*, p. 45.

TRANSPARENȚA CELUI CARE SUFERĂ DE RUȘINE

Sărăcia oferă o situație comparabilă. Mizeria nu este un viciu, dar zdreanța care o dezvăluie oferă o imagine descompusă, ce trezește rușinea celor nevoiași. Un pantalon uzat are relevanța unei scriituri de sine ce povestește celorlalți ce anume am dori să ascundem. Rușinea mizeriei se dezvăluie prin intermediul transparenței: „Pantalonul meu uzat lasă să se întrevadă, împotriva mea, stadiul degradării mele sociale“.

Adolescentul care crede că mama sa i-a ghicit visele erotice moare de rușine în fața privirii acesteia în timp ce, cu toate că așa ceva ține de evidență, ea nu are cum să pătrundă în această lume intimă în care nu și-ar găsi locul. În timpul zilei, adolescentul se simte pătruns de privirea maternă, care i-a observat în detaliu atitudinile și i-a scotocit prin haine. Și atunci noaptea, când un vis erotic îl cuprinde, memoria acestuia se așteaptă ca un astfel de sentiment să fie dezvăluit. Mai târziu, atunci când, devenit autonom, va putea să-și cumpere un pantalon nou sau să-și prezinte logodnica mamei, el va putea să râdă de pantalonul uzat, să se laude că a învins sărăcia și să se mire de fantasma transparenței mentale. Ieșit din mizerie și eliberat de influența parentală, el va putea să-și reorganizeze reprezentarea de sine.

O asemenea rușine depersonalizantă, care îi atribuie celui alt puterea unei priviri severe, devine un fel de masochism moral care se află la polul opus masochismului pervers. Sade sau Masoch credeau că celălalt nu este decât instrumentul plăcerii. Pentru ca cineva să-și dea seama că întâlnește o persoană, și nu doar un *sex-toy*²¹,

²¹ *Sex-toy*, jucărie erotică, instrument apt să stimuleze obținerea plăcerii sexuale. (N.t.)

ar fi necesar să se intereseze asupra lumii intime a acesteia, să-i cunoască povestea și să-i descopere valorile în care crede. Un pervers nici măcar nu bănuiește că ar putea să se întrebe cu privire la existența unei lumi lăuntrice a celuilalt, în vreme ce omul care suferă de rușine, ce se gândește doar la ce crede celălalt despre el, adoptă o strategie relațională care, pentru a nu se afirma, îi alterează intersubiectivitatea. Rușinea posttraumatică provoacă o asemenea disoluție celui rănit, încât sfârșește prin a-l tulbura pe partener: „Priviți cine sunt“, ar putea să spună individul plin de rușine, „cum ați putea crede că ea ar putea iubi un amărât ca mine? Ca să mă iubească, ar trebui ca ea să fie satisfăcută de mine. Dar am de gând să-i dăruiesc absolut orice astfel încât să-mi acorde măcar un grăunte de afecțiune“. O asemenea negociere afectivă îl depersonalizează pe cel suferind de rușine care, pentru a se face demn de iubire, se așază el însuși pe banda rulantă a depresiei prin epuizare mentală. Iată de ce sindromul de *burn-out*²² este atât de des întâlnit în relațiile din profesiile de ajutorare. Treizeci la sută dintre infirmiere suferă de acest sindrom. Persoanele de îngrijire care nu sunt protejate prin distanță afectivă așa cum o permit aparatele se epuizează încă și mai mult. Oprirea tratamentului, în scopul de a permite producerea decesului, reprezintă o suferință pentru persoana de îngrijire, o sfâșiere insidioasă²³. Acest procent este încă și mai mare în cazul psihoterapeuților. O relație prea rece, fără deplasarea afectului asupra persoanei de îngrijire, nu invită la elaborare mentală, dar atunci când

²² *Burn-out*, sindromul epuizării la locul de muncă. Este vorba despre o stare de profundă oboseală, de epuizare nervoasă ca urmare a expunerii la un stres prelungit și puternic. (*N.t.*)

²³ Baeza B., Mercier C., „Du besoin du regard de l'autre au souci d'être vu. Intérêt d'un briefing-débriefing dans l'annonce d'une limitation ou d'une abstention thérapeutique en service de réanimation polyvalente“, dizertație pentru obținerea diplomei universitare, Toulon, iunie 2009.

transferul îl tulbură pe terapeut evocându-i un punct dureros din propria lui biografie, persoana de îngrijire nu se întoarce intactă acasă.

Această tendință de a se pune în locul celuilalt, acest exces de empatie definește o strategie etică și vulnerabilizantă deopotrivă. Witold Gombrowicz²⁴, născut într-o familie de aristocrați polonezi cu rădăcini în nobilimea lituaniană, ar fi trebuit să devină jurist pentru a administra averea familiei. Dar când, la vârsta de zece ani, el descoperă „îngrozitorul adevăr“, rușinea îl izbește frontal: „... Noi, «stăpânii», eram un fenomen grotesc și absurd, stupid, dureros de comic și chiar respingător...“.²⁵ Umilit de statutul său de aristocrat, pentru care nu făcuse nimic spre a-l merita, copilul s-a rușinat de condiția lui nobilă, la fel cum alții mor de rușine pentru că se simt ușurați în urma morții mamei lor. „Cu cât sunt mai dominant, cu-atât nefericirea celor dominați mă umilește“, spuneau aristocrații în noaptea de 4 august 1789, când au renunțat la privilegiu.

O rușine asemănătoare se naște în mintea lui Sacher-Masoch, a cărui bogată familie era acoperită de onoruri. Fericire imensă: „Tata se bucura de o situație financiară excepțională și deținea, în plus, un apartament princiar în cadrul Prefecturii de poliție, încălzit, bine luminat, ca și echipaj la trăsură, lojă la teatru — și totul pe socoteala statului“²⁶. Oare ai putea să deguști un fel de mâncare delicios în timp ce, la aceeași masă, un copil flămând se clatină de foame? Pentru a te lăsa în voia plăcerii de a mânca, va trebui să-i oferi o parte din bucate. Așa a reacționat și micul Leopold Sacher-Masoch,

²⁴ Important scriitor polonez apropiat de estetica existențialistă, care a trăit mare parte a vieții în exil, în Argentina, și care l-a influențat pe Milan Kundera. (N.t.)

²⁵ Gombrowicz W., *Souvenirs de Pologne*, Paris, Gallimard, „Folio“, 1984, p. 10.

²⁶ Michel B., *Sacher-Masoch*, Paris, Robert Laffont, 1989, p. 18.

asistând la lupta răsculaților din Praga de la 1848. În vârstă de doisprezece ani, el se urcă pe baricade și se îmbată cu „zgomotul sec al împușcăturilor, cu ordinele vibrante ale ofițerilor, cu strigătele revoluționarilor, cu gemetele răniților ce-i stârnesc senzații îmbătătoare”²⁷. Începând din acea zi a nașterii spirituale, Leopold Masoch își consacră existența apropiindu-se de sărmani și apărându-i pe oprimați, negăsind altă posibilitate de a fi fericit decât oferind la rându-i un pic de fericire. Pentru acești doi băieți, Witold și Leopold, puterea și bogăția erau surse ale rușinii deoarece puteau fi obținute doar oprimându-i pe ceilalți. Te poți elibera de rușine grăbindu-te să-i salvezi pe cei slabi și exploatați. Cu acest preț îți permiți dulceața alinării și plăcerea erotismului.

Apogeul rușinii se atinge în adolescență, în această perioadă a vieții în care apariția dorinței îl împinge pe tânăr să se întrebe: „Cine sunt eu atunci când celălalt mă privește? Sunt oare insul ponosit din pricina zdrențelor care mărturisesc despre sărăcia în care trăiesc sau sunt un ticălos din cauza bogăției mele, ce-i umilește pe ceilalți? Dar, indiferent că sunt avut ori sărac, sufăr din pricina a ceea ce văd din mine oglindindu-se în privirea celorlalți”.

Ne putem elibera de rușine ca un sclav care își câștigă libertatea seducându-l pe stăpân, urcând pe baricade pentru a ne oferi imaginea de sine a unui erou care-i salvează pe oprimați, devenind mason pentru a redescoperi demnitatea de om dezumanizat sau scriind o carte pentru a-i reabilita pe cei care au fost umiliți. În ziua sosirii sale la Auschwitz, Primo Levi²⁸ a recunoscut un gardian, chimist ca și el, și a încercat

²⁷ *Ibid.*, p. 81.

²⁸ Primo Levi (1919–1987), chimist și scriitor italian cu origini evreiești, celebru prin cartea sa de memorii *Mai este oare acesta un om?*, în care evocă experiența traumatizantă trăită în lagărul nazist de la Auschwitz. (N.t.)

să-i vorbească. Ofițerul SS a privit în altă parte, dându-i de înțeles deportatului că era transparent. În ochii germanului, Levi nu mai era o ființă umană. Ca urmare, putea fi aruncat în cuptor fără sentimentul de a fi făcut o crimă. Dar când Primo Levi, privat de demnitatea lui omenească, îl întâlnește pe Lorenzo care, în acea oroare a realității care este lagărul de concentrare, își păstrase demnitatea, îl privește, îl admiră și îl imită, salvându-se astfel de la rușine: „Lui Lorenzo îi datorez faptul că nu am uitat că și eu eram om”²⁹.

ÎMPĂRTĂȘIM PLĂCEREA, NE EXPRIMĂM MÂNIA, NE ASCUNDEM RUȘINEA

„Vă confer puterea de a mă copleși cu rușine sau de a-mi restitui demnitatea.” Ce stranie dilemă! Plasticitatea acestui sentiment depinde de influența pe care o acordăm celuilalt. Și această putere este una mută!

Și totuși este posibil să o analizăm și să o evaluăm. Bernard Rimé a trimis un chestionar unui număr de nouă sute treisprezece persoane cu vârste între doisprezece și șaiszeci de ani³⁰. „Care au fost cele mai puternice emoții pe care le-ați încercat în ultimele zile?” Prin această metodă simplă el a primit numeroase mărturii referitoare la furie, tristețe, angoasă și alte emoții. Rușinea a fost citată în mai mult de jumătate din cazuri. Însă, atunci când cercetătorul a adăugat: „Despre ce emoții ați discutat cu partenerul, cu familia,

²⁹ Levi P., *Si c'est un homme*, Paris, Julliard, 1987.

³⁰ Rimé B., Mesquita B., Philippot P., Boca S., „Beyond the emotional event: Six studies on the social sharing of emotion”, *Cognition and Emotion*, 1991, 5 (5/6), pp. 435–465.

cu prietenii și cu colegii de serviciu?“, a obținut răspunsuri surprinzătoare. Mânia și depresia au fost emoțiile cel mai ușor de povestit. Așadar, anturajul a putut să reacționeze la aceste emoții prin intermediul cuvintelor. Nu însă și la emoția pricinuită de rușine! Frecventă, intensă, tulburând sufletele, otrăvindu-i pe unii și dezorientându-i pe alții, rușinea rămâne mută! Nu e tocmai neplăcut să-ți povestești furia. Trecerea la actul discursiv generează un efect de liniștire la fel ca și o descărcare motrice: „Trebuie s-o spun!“. Când un altul ne împărtășește mânia, parcă suntem mai puțin singuri, ne simțim înțeleși când credem că partenerul de conversație ne va lua partea și se va transforma într-un aliat. Ne ușurăm prin actul vorbirii, apărați de înțelegerea pe care o atribuim celui care ne ascultă.

Astăzi, depresia este mai ușor de pus în cuvinte. Nu putem să spunem mereu: „Am fost spitalizat trei luni într-un stabiliment psihiatric“, însă putem alege să folosim formule precum următoarele: „M-am săturat, mă simt descurajat, nu mai am chef de nimic“, care ne îngăduie să împărtășim un sentiment pe care celălalt probabil că l-a trăit și el cândva. Rămânem între oameni relativ normali, în ciuda depresiei, nu-i așa?

Cuvintele care pot exprima rușinea sunt dificil de rostit deoarece ne temem de reacția celui alt. Să ne închipuim cum o femeie spune: „Am întârziat, scuzați-mă, căci tocmai am fost violată urcând scările spre apartamentul dumneavoastră“. Indiferent de reacție, va fi una negativă. Nu putem să spunem: „Nu face nimic, nu vă mai gândiți la asta“. Observăm adesea, în ezitarea interlocutorului și în privirea lui batjocoritoare, cum acesta încearcă să descopere felul în care victima a izbutit să-și provoace agresorul. După care urmează singura reacție posibil a fi exprimată: „Liniștiți-vă, apoi vom merge împreună la poliție“, căci trecerea timpului

va fi modificat deja sentimentul de rușine. După ce ne-am îndrăvenit, după două decenii vom putea spune: „Am fost violată“, dar când abia am fost umilite, sentimentul de a te simți degradat împiedică exprimarea de sine.

REUȘITA, O MASCĂ A RUȘINII

E o nebunie faptul că nefericirea altora ni se pare pasionantă! Iată de ce individul rănit nu poate controla reacția anturajului căruia i se destăinuie. Pompierii sunt eroi, le admirăm forța și curajul, ei sunt invulnerabili pentru că ne salvează. Nimic nu le trezește frica, nici focul, nici măcar moartea. Dar, într-o zi, Superman tremură, se ghemuiește, dă înapoi și se ascunde ca să izbucnească în plâns³¹. Îi este rușine că se simte cotropit de ororile pe care a trebuit să le depășească. Iar martorii batjocoritori dovedesc o anumită plăcere văzându-l umilit, la fel ca un oarecare.

Și-atunci, deoarece rușinea nu poate fi mărturisită, iar noi nu putem trăi decât printre semenii noștri, e necesar să inventăm anumite strategii ca să facem față. Ambiția este o excelentă mască a rușinii atunci când subiectul umilit devine mândru de revolta sa. „Credeți că sunt un amărât, ei bine, o să vă arăt de ce sunt eu în stare!“. Această bruscă tresărare de orgoliu, compensatorie, îi conferă celui umilit forța de a se reabilita. Doar că, în această legitimă apărare, rușinea rămâne în continuare de referință. Individul care suferă de rușine nu se eliberează de efectul otrăvii, ci a găsit

³¹ Lavillumière N., Cruz T., „Vacillement des sauveteurs“, în P. Clervoy (coord.), *Les Psy en intervention*, Paris, Doin, 2009, pp. 58–59.

pur și simplu o contra-otrăvă necesară și costisitoare³². De-acum înainte toate eforturile sale vor fi consacrate reușitei ce îngăduie înscenarea unei imagini de sine victorioase. Nevorbind decât despre victorii, el își maschează înfrângerile care îl otrăvesc în tăcere. În spatele bine luminatei scene sociale sunt construite criptele în care murmură fantomele³³. În acest caz, reușita nu este întotdeauna o dovadă de înflorire, ea este adeseori beneficiul secundar al unei suferințe ascunse. De altfel, cei care au inventat cuvântul „reușită“ au înțeles că se punea problema de a obține eliberarea de rușine, cam în maniera în care un sclav își răscumpăra libertatea. Or, în limba italiană „reușita“ a dat *riuscita*, a ajunge la un capăt al suferinței, un fel de evadare când ești închis, blocat între gratiile care te constrâng la repetiție. Cel care moare de rușine înțelege imediat că ar putea să scape făcând exact contrariul a ceea ce a provocat otrăvirea lui afectivă. În această situație, reușita este o luptă, și nu semnul înfloririi. Nu este o raritate ca un băiat slab și totuși cu burtică să se simtă demn de dispreț în ochii fetelor. Rușinat de trupul său la o vârstă la care ar trebui să fie dorit de fete, el se duce cu regularitate la o sală de sport și se metamorfozează în câteva luni într-un fel de Mister Muscle. Ridicând tone de haltere, ajunge să renunțe la studii, dar câștigă plăcerea de a se privi în oglindă. Nu-i mai este rușine de corpul lui, dar continuă să se întrebe de ce în continuare nu le place fetelor. „Și totuși, am bicepsși de patruzeci și trei de centimetri“, își spune el. El a compensat rușinea de a avea un corp slab și flasc, dar nu și-a ameliorat aptitudinea de a stabili

³² Gaulejac V. de, *Les Sources de la honte*, Paris, Desclée de Brouwer, 1996, p. 230.

³³ Abraham N., Torok M., *L'Écorce et le Noyau*, Paris, Flammarion, 1978; și Cyrulnik B., *Murmurul fantomelor*, Editura Curtea Veche, București, 2005.

relații afective³⁴. Lupta compensatorie împotriva rușinii este o legitimă apărare, dar cu siguranță că nu devine o dezvoltare rezilientă de sine. „Mecanismele de eliberare reclamă o muncă în profunzime... pentru a depăși inhibiția și a redinamiza potențialitățile creatoare..., transformând propria raportare la normele sociale...”³⁵

Minunata actriță de cinema Romy Schneider avea unsprezece ani când a fost trimisă la un internat de măicuțe în apropiere de Salzburg. Mama venea să o vadă de trei sau patru ori pe an, iar tatăl nu o vizita niciodată. Magda Schneider, mama ei, era o actriță celebră, prietenă cu Hitler și profund angajată în promovarea propagandei naziste. „Cum poate cineva să fie german?”³⁶ se întreabă copilul a cărui personalitate se va dezvolta după război, luând din plin cunoștință despre crimele naziste. Rușinea legată de originile sale reprezintă o sursă constantă de amărăciune pentru Romy, a cărei „rebeliune ia forma cea mai simplă în cazul unei tinere de vârsta ei: îndrăgostirea de băieții care îi displac mamei”³⁷. Nu este vorba cu-adevărat despre libera alegere a unui partener, ci mai curând despre o opoziție în fața angajamentului ideologic al mamei. De altfel, Romy, devenită la rândul ei mamă, își va boteza copiii cu prenume evreiești, ca să exprime în acest fel ruptura cu propriii ei părinți și să-și compenseze rușinea acordând iubire celor pe care mama sa i-a persecutat.

Au fost numeroși tinerii germani care au reușit să se elibereze de rușinea de a avea asemenea părinți, opunându-se în mod public acestora. Dar, în proximitatea afectivă a relațiilor familiale, ne-spusul, prin tăcerea sa,

³⁴ Lelay L., Bouhours P., Blasco C., Cyrulnik B., seminarul „Sport et résilience”, Paris, octombrie 2009.

³⁵ Gaujelac V. De, *Les Sources de la honte, op. cit.*, p. 255.

³⁶ Bloch-Dano E., *Romy Schneider, la biographie*, Paris, Grasset, 2007, p. 56.

³⁷ *Ibid.*, p. 87.

ajunge să copleșească întreaga atmosferă: „Nu veți ști nimic despre mine. Nimic, nici măcar un cuvânt. Ce-au făcut ei va rămâne secret... părinții mei ard în iad... Iar pe mine m-au condamnat să trăiesc cu crucea vinovăției în suflet... O dată, o singură dată, tata era atât de beat, încât a povestit cât de îngrozitor a fost să-i execute cu focuri de revolver, unul câte unul, pe copiii pe care idioții de soldați, cu pistoalele-mitralieră, n-au izbutit să-i ucidă, trăgând prea sus. Soldații i-au atins doar pe adulți... Pentru Dumnezeu, tată! Din ce aluat omenesc ai fost plămădit?...“³⁸

MAEȘTRII VISULUI ȘI OGLINDA MÂNJIȚĂ

Un același fapt stârnește atât rușinea, cât și mândria, potrivit opiniei celor din anturaj. Între aceste două sentimente opuse există o mare apropiere. Primo Levi credea că este curajos înainte să fie deportat, dar, la puțin după sosirea în lagărul de concentrare, se obișnuise să plece privirea pentru a nu provoca loviturile paznicilor și nu se gândea decât cum să se apere de frig și cum să mănânce pe ascuns cojile de legume căzute pe jos. Când trupele aliate au eliberat îngrozitorul lagăr, ei nu s-au putut opri să nu-i privească pe supraviețuitori cu stupoare și dezgust. Și-atunci, sub privirile salvatorilor, Primo Levi mai moare încă o dată de rușine. El supraviețuise deoarece notorietatea lui științifică îl scutise de marșul care, la plecarea de la Auschwitz, ucisese zeci de mii de cadavre ambulante. „M-au menajat pentru că eram un chimist celebru“³⁹, notează acesta.

³⁸ Sichrovsky P., *Naître coupable, naître victime*, Paris, Maren Sell et Cie, 1987, pp. 39,41, 44.

³⁹ Levi P., *Les Naufragés et les rescapés*, Paris, Gallimard, 1989.

În anii de după război, copiii naziștilor refugiați în Argentina, în Egipt sau în Siria erau mândri de trecutul părinților. Povestirile mediului familial glorificau acțiunile acestor oameni care luptaseră ca să realizeze cei o mie de ani de fericire promiși de Hitler. Transformarea în contrariu nu e tocmai o raritate când „ceea ce era factor de rușine poate fi transformat în obiectul orgoliului”⁴⁰. La începutul veacului al XX-lea, în Turcia succesul intelectual și social al armenilor îi puneă într-o situație umilitoare pe Junii Turci⁴¹, care nu reușiseră performanțe atât de bune. Alibiul trădării armenilor în favoarea rușilor⁴² le-a îngăduit să-și camufleze rușinea și să-i masacreze pe armeni fără vinovăție.

Să fi evreu „este un blestem“, îmi spunea Charles. El și-a trăit copilăria la Lodz, un oraș polonez în care evreii, numeroși, puneau în mișcare băncile, industria, cinematograful și muzica, atunci când antisemitismul i-a lovit. Abia ajuns în Franța, Charles s-a angajat în Rezistență și afirmă (ca Henri Bergson, André Froissard și mulți alții) că „războiul m-a obligat să rămân evreu și să mă apăr în calitate de evreu, înscriindu-mă în FTP-MOI”⁴³. Rușinea și mândria se aflau în sufletul său ca niște soți care se sfășie, dar nu se pot despărți. „Se reproșează negrilor că ar fi inculți. Mie, care sunt o femeie de culoare, mi-e rușine când un negru nu este cultivat...” „Se reproșează evreilor că ar fi zgârciți, dar eu, care sunt evreu, sunt mândru să-mi zornăi banii ca să demonstrez că e fals“. Un antilez spune: „Aimé

⁴⁰ Gaulejac V. de, *Les Sources de la honte, op. cit.*, p. 249.

⁴¹ Junii Turci, partidă reformistă, cu tendințe laicizante și moderniste, care se ridicase contra statu-quoului politic reprezentat de sultanat și de tradițiile islamiste ale Imperiului Otoman. (N.t.)

⁴² Kévorkian R., *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006, p. 221.

⁴³ FTP-MOI: Francs-tireurs partisans-Main-d'œuvre FTPimmigrée (Trăgători independenți — mâna de lucru a imigranților).

Césaire își revendică «negritudinea», dar ați auzit ca vreun alb să-și revendice «albitudinea»?⁴⁴. Ideea de „negritudine” reprezintă reacția defensivă a unei făpturi omenеști care, „asumându-și culoarea ca pe un blestem, o transformă în stindard”⁴⁴.

Atunci când oglinda sinelui este atât de mânjită încât e foarte dificil să ne privim în ea, o putem curăța cu o expoziție bună de pictură, la un concert unde putem deveni centrul atenției, cu o publicație care va fi citată frecvent, „tot atâtea dispozitive care sunt în măsură să inverseze sensul rușinii”⁴⁵. Când imaginea de sine ajunge de nesuportat, nu este o raritate ca individul apăsător de rușine să se refugieze în visare⁴⁶. Acolo, măcar, reprezentarea de sine, în sfârșit pusă în valoare, trezește un sentiment plăcut. Desigur, cu toții știm că nu este adevărat, dar ne simțim atât de bine când ne visăm astfel. Degeaba spunem că aceste povestiri sunt inventate, ele ne pun într-o lumină favorabilă și pun în scenă dorințele cele mai ascunse.

În fiecare seară, în dormitorul orfelinatului unde fusese plasat, Armand își dădea întâlnire cu visele sale. În clipa în care era pe punctul de a adormi, el chema în propria-i conștiință amorțită un imens cățel galben, debordând de afecțiune. Și-atunci, Armand adormea zâmbind, gratificat de satisfacerea imaginară a iubirilor sale pierdute. Această plăcere este mărturisirea unei amărăciuni relaționale: „Cu acest blestemat de vis, afecțiunea este ușor de obținut, în timp ce în realitate nu există nimeni care să mă iubească”. O asemenea apărare regresivă îi permite subiectului să-și tragă sufletul, să se

⁴⁴ Laclef-Feldman M., seminar la Tel-Aviv, „Les enfants cachés”, martie 2008, și „La matrifocalité antillaise: son évolution”, *Journal international de victimologie*, volumul 6, nr. 4, iulie 2008.

⁴⁵ Ciccone H., Ferrant A., *Honte, culpabilité et traumatisme*, op. cit., p. 103.

⁴⁶ Ionescu S., Jacquet M.-M., Lhote C., *Les Mécanismes de défense. Théorie et clinique*, Paris, Nathan Université, 1997, p. 247.

simtă securizat și să se întremeze înainte să întreprindă un efort de reziliență⁴⁷. Datorită acestei mărunte creativități intime care îi oferă o satisfacție imaginară, copilul lipsit de afecțiune se alină și își conștientizează dorințele. Dar acum mai rămâne să treacă în registrul realului, fapt care nu este întotdeauna posibil. „Omul fericit nu are nevoie să fantazeze“⁴⁸ pentru că este copleșit de treburi în timpul zilei și adoarme în pace, doborât de o oboseală plăcută. Insul nefericit are însă nevoie de o punere în scenă onirică pentru a-și modifica sentimentul ce-l nutrește cu privire la sine însuși și pentru a acorda o formă teatrală dorului său de afecțiune. Când un nefericit nu știe cum să se refugieze în reverie sau vis, el nu cunoaște decât amărăciunea realității, deoarece nu ajunge nici măcar să simtă câțiva stropi de fericire.

Maestrii visului sunt poeții, romancierii și cineaștii, care ne antrenează în producțiile lor și oferă o formă imaginară dorințelor noastre. Dar mai există și unii escroci ai visului care profită de dorințele noastre ca să ne momească, promițându-ne ceea ce sperăm să obținem.

Pentru ca visarea să ne facă fericiți, este suficient să ne culcăm, dar pentru a declanșa un proces de reziliență e necesar să visăm, apoi să ne trezim din somn. Povestea Pauletei Robinet ilustrează de minune această idee: „Ești dată în grija Asistenței publice. Părinții te-au părăsit, pe tine și pe frații tăi... Nu mai poți să-i revezi“. Copila rămâne mută, eleva premiantă devine una mediocră. Dar când fata începe să viseze, viața revine în ea sub formă de basm: „Tatăl ei este un prinț extraordinar de bogat. Într-o bună, zi el o întâlnește pe cea care îi

⁴⁷ Lighezzolo J., Tichey C. de, *La Résilience. Se (re)construire après le traumatisme*, Paris, In Press Éditions, 2004.

⁴⁸ Freud S., *Romanul de familie al nevroticilor în Opere Esențiale*, vol. 4, Editura Trei, 2010, pp. 279–283.

va fi mamă, o tânără foarte frumoasă, dar săracă lipită pământului... apoi, tânăra așteaptă un copilaș... este obligată să-l părăsească... și acea fetiță este ea, Paulette. Robinet nu este adevăratul său nume, afirmă aceasta, dar pentru că plângea mult, i s-a dat acest nume deoarece lacrimile îi curgeau ca de la robinet... Mai târziu, tatăl ei, prințul, și mama... o vor lua cu ei⁴⁹. După acest basm, ca un eșantion al fericirii, și din clipa în care Ariela Palacz regăsește o relație afectivă, ea redevine eleva merituoasă de dinainte și își reconstruiește existența.

Basmele sunt adeseori povestiri despre rușinea metamorfozată în mândrie. Tom Degețel, până la urmă, nu este decât un pitic într-o familie distrusă, cu părinți decăzuți. Acest boț de carne, într-o zi de disperare, își dezvăluie talentul de salvator grație unor pietricele albe. El își apără fratria și răscumpără greșeala părinților făcându-i fericiți să-și regăsească progeniturile pe care aveau de gând să le părăsească.

MOMEALA ADEVĂRULUI

Piele de Măgar, rușinată că are un tată nedemn, mânat de porniri incestuoase, își salvează propria morală, ca și pe cea a regalului ei seducător, apărându-se cu ajutorul unei piei de măgar, apoi redevine prințesă, mândră de a fi evitat tragedia.

Efectul antidepresiv al refugierii în visare împinge la a vedea lumea altfel decât sub aspectul ei îngrozitor, apoi ajută la întocmirea unui proiect de revenire la viață. În lagăr, deportații pe punctul de a muri de foame

⁴⁹ Palacz A., *Je t'aime ma fille, je t'abandonne*, Jérusalem, Elkana, 2009, pp. 29-30.

își imaginau rețete culinare pe care într-o zi le vor găti împreună cu cei dragi, după ce vor fi eliberați. Se înduioșau când asistau la o scenă în care un soldat SS îi făcea curte unei gardiene. Așadar lumea nu era un coșmar neîntrerupt, mai găseai uneori în ea un rest de fericire.

Momeala este o înșelătorie, dar nu în întregime, totuși, căci nu ne putem lăsa înșelați chiar de oricine. Ca o momeală să ne inducă în eroare, e nevoie ca ea să ne promită ceea ce dorim, dar nu ne va da niciodată. Escrocheria nu poate reuși decât dacă escrocul promite victimei că-i va îndeplini o parte din visuri, transformând-o într-un complice manipulat. Dar și realul ne poate trage pe sfoară, așa cum se întâmplă cu o ciuper-cuță apetisantă și otrăvitoare sau cu un drog care ne promite o clipă minunată. Ne escrocăm singuri cu aceste substanțe, dar suntem și mai talentați să ne autoînșelăm ca urmare a poveștilor pe care le elaborăm în urma traumelor suferite. Este nevoie să conferim o anumită coerență tumultului nostru dacă vrem să reluăm controlul asupra lumii noastre psihice bulversate. Și-atunci ne lăsăm momiți, acceptăm să cădem pradă sectelor și dictatorilor care ne promet că vom regăsi fericirea pe care tocmai o pierdem.

Mitul să fie oare o momeală a adevărului?

Un copil nu poate să vorbească despre sine într-o relatare decât spre o vârstă cuprinsă între cinci și șapte ani. Doar în acest stadiu al dezvoltării sale sistemul nervos devine capabil să reproducă o reprezentare a timpului, conectând o informație trecută (o urmă, o experiență) cu un vis despre viitor. Abia atunci copilul poate acționa asupra spiritului celuilalt prin mijlocirea unei povestiri, și nu doar prin comportamente sonore de tipul țipătului, plânsului sau prin căutarea protecției. Povestindu-i altuia, el ajunge să-i sădească în suflet o reprezentare de sine suportabilă. O ușoară rușine poate

fi încă de pe atunci argumentată printr-o pledoarie sau printr-o operă artistică în care individul apăsător de rușine încearcă să-și modifice imaginea de sine pe care o livrează celui alt. Un copil minte ca să se apere atunci când se simte amenințat. Dar, atunci când povestește o istorie inventată, este vorba despre un roman sincer în care își aranjează amintirile în scopul de a construi o imagine frumoasă a existenței sale, una care să-i permită să se simtă mai bine în fața privirilor celui alt.

Oamenii se văd într-o lumină mai bună când oglinda de sine este curățată. Comedia care asociază mimica, vorbele, scenariile și ideile se bucură de o mare forță de înfrumusețare a imaginilor. Autorul unei povestiri este capabil să pună în scenă ceea ce nu îndrăznește să spună. Apoi, după ce o să-ți se modifice universul mental, astfel încât să nu se mai simtă devalorizat în fața privirii tale, minciuna își va putea pierde funcția de protecție⁵⁰. Relația redevine autentică atunci când individul care suferă de rușine nu se va mai simți disprețuit.

Mitomania reprezintă un exemplu de răsturnare a perspectivei, o schimbare a direcției cu o sută optzeci de grade, care-l determină pe cel rănit să navigheze de la ne-spusul rușinii spre povestirea unei momeli fantastice. Abia în secolul XX am descoperit mitomania și am înțeles că ea manifesta o suferință a imaginației și emoționalității⁵¹. Cel bolnav de rușine, care-și otrăvește sufletul în fața celui alt, își oferă din când în când o călătorie în lumea mitomaniei: „O să vă mărturisesc un eveniment minunat din viața mea, unul care va face din biografia mea un roman extraordinar. Răstimp de măcar câteva ore o să mă simt admirat“. Este vorba despre un drog al

⁵⁰ Myquel M., „Le mensonge“, în D. Houzel, M. Emmanuelli, F. Moggio, *Dictionnaire de psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent*, Paris, PUF, 2000, p. 416.

⁵¹ Dupré E., *Pathologie de l'imagination et de l'émotivité*, Paris, Payot, 1936.

imaginației⁵² deoarece omul tulburat de rușine se admiră atât de mult în cursul acestor călătorii fabuloase, încât, după ce a zburat astfel, reîntoarcerea lui pe pământ este tristă și dureroasă. Și-atunci, cel drogat reîncepe rapid o altă poveste, astfel încât să sădească în sufletul tău o magnifică imagine a lui. Schimbând oglinda, în sfârșit ajunge și el să se admire. Minciuna este un zid pe care cel agresat îl construiește când se simte amenințat, în timp ce strălucitoarea mitomanie este un covor sub care e ascunsă mizeria, pe care insul suferind de rușine îl prezintă, prin poveste, ca pe un atidot.

Atunci când realul e haotic, un vis nebunesc oferă o clipă de fericire, iar când relațiile interpersonale îl otrăvesc pe omul apăsător de rușine, un moment de evadare într-o povestire ce glorifică mândria îi procură acestuia o scurtă trăire euforică. Acest film pune în scenă un vis despre sine pe care l-am dori real⁵³, o evadare intimă într-un registru imaginar glorios atunci când „ne simțim ancorați în prezent și în ordinea captivă a lucrurilor“.⁵⁴ Maeștrii visului ne povestesc „frumoase istorii care fac uitată plictisitoare realitate și ne oferă curajul să intervenim pentru a o transforma“⁵⁵. Mitomania, visarea cu glas tare, este o momeală împărtășită pentru a înfrunta realul.

Ne-visătorii, prea integrați în real, prizonieri ai clipei, sunt incapabili să anticipeze un proiect existențial. Dar, răsturnând perspectiva, cei care nu fac decât să viseze este evident că de fapt fug de real. Ei preferă mai curând să se scalde în povești și să vândă vorbe decât să înfrunte o disperare inevitabilă. Cei care visează suficient cât

⁵² Cyrulnik B., *Je me drogue à l'imaginaire*, Théâtre Marseille-Toulon, 2006.

⁵³ Amiel-Lebigre F., Gognalons-Nicolet M., *Entre santé et maladie*, Paris, PUF, 1993.

⁵⁴ Lagache D., „La sublimation et les valeurs“, în *De la fantaisie à la sublimation*, *Oeuvres V*, Paris, PUF, 1962-1984, pp. 1-72.

⁵⁵ Janet P., *Névroses et idées fixes* (2 vol.), Paris, Société Pierre-Janet, 1990.

să-și ofere un eșantion de fericire descoperă ce anume le rămâne de făcut pentru a metamorfoza realul și a-l impregna cu dorința lor. Doar ei se pot elibera de mizeria socială sau de deteriorarea psihică.

Orice „traumatism este susceptibil să declanșeze mitul în calitatea lui de proces defensiv”⁵⁶. Minciuna ne apără de un pericol extern atunci când mințim spre a-l îndepărta de noi pe agresor. Mitomania îl apără pe individ de pericolul disprețului pe care-l observă în oglinda reprezentată de ceilalți. Iar mitul apără grupul contra unei primejdii de dezbinare și disoluție.

Momeala mitomaniei introduce în spiritul celorlalți un înlocuitor de admirație, iar efectul său protector pregătește o decepție. Lui Pascal îi făcea plăcere să povestească amicilor săi de la școală cum mama lui se coafa în fiecare dimineață și nu venea să ia micul dejun cu ceilalți decât machiată. Copiii ascultau vag această mărturisire fără mare interes pentru ei. Dar datorită acestei povești, Pascal își dăruia, pentru câteva clipe, imaginea unei mame drăguțe, în opoziție cu cea a mamei reale, fumătoare înrăită și dependentă de alcool, care, chiar de dimineață, intra în bucătărie ținând mereu în aceeași mână paharul cu băutură și țigara. „Tata organizează toate sărbătorile din sat”, povestea un alt copil al cărui tată, prăvălit în fața televizorului, nu scotea nicio vorbă. „Logodnica mea este blondă, fermecătoare și foarte veselă. Adeseori mergem în excursie la munte, iar serile ieșim la teatru”, povestea neîncetat acest adolescent terorizat de femei. Toți acești tineri își compensau rana narcisică inventând o mască minunată care era un pretext, ca o momeală de sine, pentru ceea ce ei visau să fie pentru a nu lăsa cale liberă disprețului și a provoca, în cele din urmă, admirația celorlalți.

⁵⁶ Durand G., prefață la volumul lui Pascal Hachet, *Les Mensonges indispensables*, Paris, Armand Colin, 1999, p. 10.

CU CÂT NEFERICIREA ESTE MAI MARE, CU-ATÂT VICTORIA ESTE MAI GLORIOASĂ

Basmul mitomanului este o mistificare a adevărului, care îi pune în scenă visele pentru a-i ascunde realitatea. Într-o bună zi, Aline mi-a spus: „Îmi era rușine pentru că nu aveam părinți. Atunci când un băiat se apropia de mine, îl mințeam, inventam niște părinți minunați și vorbeam mult despre ei. Îi spuneam că sunt îngrozită de factura de telefon, ca să creadă că aveam mulți prieteni. Visam să am părinți excepționali, un tată funcționar și o mamă casnică”⁵⁷. Visul magnific al unui copil orfan ar fi un coșmar pentru un adolescent sufocat de părinții lui.

Pentru a ieși din această letargie, pentru a primeni o existență calduță, unii își inventează o tragedie. În sfârșit, o minune, un moment de viață intensă! Trebuie ca nefericirea să fie mare pentru ca victoria să fie glorioasă. O mizerie mărunță nu ar putea să inducă un sentiment al grandorii. Și-atunci e neapărat să povestim o istorie tragică, să narăm cum am supraviețuit unui genocid, cum am luptat împotriva lupilor sau cum am putea alege o moarte de martir, toate acestea ca să trăim plenar în mintea celorlalți. „Povestirea este cea care evocă evenimentul fondator și care produce sensul.”⁵⁸ Martiriul nu este niciodată prea departe de eroism, „el îl instrumentalizează pe celălalt ca să deplaseze violența asupra sa. El este arma celor slabi, folosită pentru a spori simpatia față de ei înșiși și de a orienta spre învingător ura sau disprețul... Martiriul și înscenarea sa ca spectacol sfârșise prin a inversa raportul de forțe și a conferi victoria finală aceluia grup care practică

⁵⁷ Cyrulnik B., *Parler d'amour au bord du gouffre*, Paris, Odile Jacob, 2004, p. 70.

⁵⁸ Ríceur P., *Temps et récit*, vol. II, Paris, Seuil, 1983.

sacrificiul de sine⁵⁹. Pentru ca martiriul să fie eficient și să provoace ura față de învingător, este nevoie de o abilă înscenare. Într-o cultură bazată mai curând pe identificarea cu victima decât cu agresorul, câteva minute televizate vor provoca cu ușurință indignarea mondială. Ura față de învingători devine o virtute pentru spectatorii ce îi reînarmează pe cei învinși.

Într-un asemenea context, indivizii care se scutură cel mai ușor de rușine sunt cei care agreează acțiunea. Când ești un învins, un umilit, un degradat, imaginea de sine afectată se repară mult mai ușor prin intermediul unui act de revalorizare, chiar dacă este vorba de unul distructiv. Persoanele introvertite care au dificultăți în exprimare nu se pricep să își împărtășească emoțiile și adeseori se refugiază în singurătate. Riscul de disoluție este și mai mare când cel suferind rămâne mut și este dezamăgit că nu poate avea o reacție defensivă. Autodecepția îl împiedică să se elibereze de rușine⁶⁰. Uneori, „împrejurările în care un individ se confruntă cu diferența dintre ceea ce el crede că este și ceea ce descoperă că este în realitate⁶¹” provoacă traume intime. Autodecepțiile, fărâmițările lăuntrice între felul în care se visează subiectul și realizarea lui de sine au darul de a întreține rușinea, ca o traumă intimă. Numeroși copii suprainvestiți de părinții care visau să-i transforme în realizatorii propriilor lor visuri dezamăgite se închipuie supraoameni, atât de mult sunt supraestimați de către părinți. Dar când ceea ce realizează ei prin forțe proprii este doar corect, nimic mai mult, în loc să fie satisfăcuți, ei se simt sfâșiați. Trădarea visurilor lor și ale părinților

⁵⁹ Chouvier B., *Les Fanatiques*, Paris, Odile Jacob, 2009, pp. 149–150.

⁶⁰ Gilbert P., Price J.S., Allan S., „Social comparison, social attractiveness and evolution: How might they be related?“, *New Ideas in Psychology*, 1995, 13, pp. 149–165.

⁶¹ Tisseron S., *La Honte. Psychanalyse d'un lien social*, Paris, Dunod, 1992, p. 46.

este o adevărată traumă, o rușine ascunsă: „Nu mă ridic la înălțimea stimei acordate de ceilalți și în care și eu am crezut. Să-mi fie rușine“. În acest caz, rușinea nu este legată de eșec. Numeroși băieței visează să devină mari fotbaliști și, când ajung să accepte că sunt doar buni jucători, ei își spun: „Este un eșec, dar am jucat bine, o să fac altceva de-acum înainte“. La cei apăsați de rușine, reprezentarea de sine este una dezarticulată: „Eram convins că sunt mare și iată că mă descopăr slab“. Reacțiile paranoide sunt frecvente în această situație: „Părinții mi-au impus dorințele lor. Din cauza lor sunt eu nefericit“. Unii copii, cărora le este rușine, „agravează abjecția“⁶². Deoarece părinții lor se îmbracă elegant, ei își fac un ideal din a se îmbrăca pe cât se poate de prost, ca un copil care se zgârie pe față pentru a face rău obiectului iubit de părinții săi, ca acei tineri care eșuează voluntar la examenele a căror trecere i-ar face fericiți pe apropiații lor sau precum cei care își lovesc mașina dăruită de tată spre a-l pedepsi pe acesta că și-a umilit fiul făcându-i un atât de frumos cadou. Suflete de un asemenea tip sfârșesc prin a îndrăgi rușinea, care le slujește drept răzbunare. „Și acest sărman individ ros de rușine era imaginea a ceea ce aș fi dorit să fiu.“⁶³ Genet a făcut din suferințele sale de copil o povestire de mitoman persecutat, pentru a se angaja în partidul ticăloșilor cărora le place să provoace disprețul celorlalți. Nimeni nu dorește să se elibereze de rușine când ea poate să aducă atâtea beneficii.

Și totuși există mai multe căi de a scăpa de rușine. Ne putem supune imperativelor grupului pentru a deveni anormal de normali, la fel ca toată lumea, o clonă culturală arhiconvenabilă, din care rușinea lipsită de relief va fi ștearsă. Ne putem pleca în fața unei

⁶² Bersani L., *Repenser l'identité*, Paris, Odile Jacob, 1998, pp. 137-152.

⁶³ Genet J., *Journal du voleur*, Paris, Gallimard (1949), 1982.

puteri supraomenești, transcendente, în raport cu care supunerea este o valoare morală care-i glorifică pe aceia care intră în rând. Dar mai este posibil și să căutăm în profunzimea noastră acele valori personale achiziționate în decursul istoriei personale pentru a descoperi un fel de mit intim, *à la carte*, care ne tematizează biografia și care are valoare doar pentru persoana noastră — și nu pentru întregul grup.

Societățile totalitare au oroare de această libertate intimă ce scapă de sub controlul șefului. Nu există secret în tiranie, acolo totul trebuie spus, mărturisit, comentat și pedepsit. Totalitarismele religioase sau profane au alergie la lumea intimă în care persoana nu are nevoie de expunerea consensuală⁶⁴. Această uniformizare a personalităților provoacă un fel de contract pervers: solidaritatea va fi mare printre cei care se supun legii ce tutează grupul. Fericirea promisă de dictatori, viitorul luminos pe care-l cântă comuniștii, mileniul de fericire al fasciștilor reclamă toate o amputare a persoanei. „Cu toții laolaltă împărțăm același țel social.“ Această fericire se obține prin sărăcirea gândirii individuale, care este înlocuită euforic de psitacismul papagalicesc.

Mașina de produs solidaritate, impunând un același discurs pentru toți, falsifică realul ca să faciliteze realizarea proiectului dorit de șef. Toate fragmentele memoriei sunt adevărate, dar ele alimentează o poveste amenajată într-un scop ideologic.

Papagalilor nu le este niciodată rușine.

⁶⁴ Hachet P., *Le Mensonge indispensable*, op. cit., p. 104.

2

MOARTEA ÎN SUFLET PSIHOLOGIA RUȘINII

„EUL“ NU EXISTĂ DECÂT ÎN RAPORT CU UN ALTUL

Psitacismul care-l antrenează pe individ să recite ceea ce aude, fără să se gândească și fără să analizeze, e de natură să aducă mari beneficii psihologice. Un copil repetă și ia drept adevăr ceea ce spun adulții pe care-i iubește și care-l protejează. Repetând ceea ce aude, el își deschide lumea, se simte iubit, plin de putere și apărat: iată enormul beneficiu al psitacismului, paradis al papagalilor.

Doar progresiv copiii devin capabili să se desprindă de propriile lor reprezentări și să-și figureze lumea celorlalți, diferită de a lor. Subiectul este în curs de construcție, îndoiala stimulează creativitatea, prin urmare nu există doar un singur fel de a vedea lumea! Dezvoltarea empatiei invită la a descoperi plăcerea de

a-i explora pe ceilalți și la descoperirea incertitudinii pe care se sprijină adevărul. Persoanele sigure pe ele îndrăgesc această aventură psihică, dar cei care nu sunt astfel și se simt agresați de acest progres al individualizării au nevoie de certitudini și de un cadru securizant pe care li-l oferă psitacismul.

Voi expune în cele ce urmează „teoria spiritului”⁶⁵, foarte utilizată astăzi pentru înțelegerea intersubiectivității. Acest fenomen mental îngăduie conștientizarea faptului că „eu și celălalt suntem entități distincte”⁶⁶, chiar dacă zilnic interacționăm și chiar ne întrepătrundem. Abia pe la vârsta de trei ani un copil este în stare să spună „eu mă gândesc la asta”. La vârsta de patru ani același copil va putea să gândească: „Eu gândesc așa, dar mă gândesc că el gândește altfel”. Această diferențiere între sine și ceilalți se construiește gradual sub efectul dublei presiuni a dezvoltării creierului și a armonizării afective cu anturajul. Un copil izolat nu are nicio posibilitate să dezvolte această aptitudine de a-și reprezenta reprezentările altuia, deoarece pentru el nu există un altul. Și totuși, creierul său este sănătos. Dimpotrivă, un copil al cărui creier se dezvoltă defectuos din pricina unui accident sau a unei boli are acces cu dificultate la această teorie a spiritului, deși mediul în care crește este unul sănătos.

Această separare între două lumi mentale comunicante și diferite, care se întrepătrund zilnic, lasă loc edificării unei noi punți de relaționare: universul cuvintelor. Când aceste presiuni ajung să se armonizeze, când „acordajul afectiv”⁶⁷ schițează edificarea unei

⁶⁵ Vidal J.-M., „Esprit (Théorie de l’)”, în D. Houzel, M. Emmanuelli, F. Moggio, *Dictionnaire de psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent*, op. cit., pp. 250–252.

⁶⁶ Golse B., *Exister*, Paris, PUF, 1990.

⁶⁷ Stern D., *Le Monde interpersonnel du nourrisson*, Paris, PUF, 1985.

intersubiectivității încă de la șase luni după naștere, reprezentarea mentală a reprezentărilor mentale ale celorlalți începe să structureze lumea unui nou-născut. Este o coedificare progresivă, de fiecare zi, vreme de ani întregi, și probabil că va dura toată viața. Prin urmare, se poate concepe posibilitatea unei alterări a legăturii intersubiective. Orice punct al sistemului poate să altereze această punte de legătură. Un creier afectat e posibil să nu fie capabil să decontextualizeze o informație, un creier sănătos se poate dezvolta greșit din pricina absenței informațiilor exterioare, o stimulare prea intensă poate invada lumea psihică a nou-născutului, un copil prea emotiv se poate lăsa subjugat de un eveniment care altui copil ar putea să i se pară banal. Din toată această deformare a intersubiectivității poate să rezulte un sentiment de rușine.

Acest raționament sistemic ne permite să spunem că nu întotdeauna există un umilitor eveniment real care să provoace simțământul de rușine. Un scenariu umilitor declanșează mai curând o furie mută, o disperare sau o hebetudine traumatică. Rușinea provine mai curând din atribuirea celuiilalt a unei încrederi scăzute. Cel care suferă de rușine ar trebui să se aștepte la stimă din partea celuiilalt, dar deformarea legăturii intersubiective îl determină să creadă că, în mintea semenului, el e jalnic! Străbătut de privirea celui cu care ar dori atât de mult să stabilească raporturi de stimă reciprocă, el trăiește decepția dureroasă de a se simți disprețuit.

Umilirea este un scenariu comportamental de o extremă violență, deoarece ea vizează distrugerea lumii mentale a celuiilalt. Și atunci rușinea vizează menținerea unei legături în care cel apăsător de acest sentiment se simte înjosit. „Ar trebui să-ți fie rușine“ înseamnă de fapt „Îți aduc la cunoștință că eu cred că tu ar trebui să gândești că nu te (mai) ridici la înălțimea stimei

mele“. O tentativă de umilire poate trezi o ripostă plină de mândrie, în vreme ce legătura dureroasă a rușinii împinge la despărțire.

O emisiune literară mă face să mă gândesc la așa ceva, o emisiune în care i-am întâlnit pe Malek Chebel⁶⁸ și pe Jean-Marie Le Pen. Președintele Frontului Național, pe post de boxer verbal cu alonjă picantă, riposta atacurilor frontale inițiate de Malek, dar a rămas descumpănit când l-am întrebat dacă, în cadrul politicii sale de interzicere a oricărei emigrații, va merge până acolo încât să ceară repatrierea milioanei de francezi care lucrau în străinătate. I-am suportat privirea cruntă cu o anumită plăcere și nu m-am simțit deloc diminuat când mi-a judecat argumentul drept „specios“. La sfârșitul emisiunii, Le Pen a venit să-i strângă mâna lui Malek, iar pe mine m-a ignorat cu dispreț. În ciuda acestei atitudini castratoare și umilitoare, nu m-am simțit deloc cuprins de rușine. Distanța dintre noi era prea mare, iar imposibilitatea de a construi împreună o punte intersubiectivă îl priva pe liderul politic extremist de puterea de a-mi produce rușine.

Pentru a suferi o sfâșiere lăuntrică, e nevoie ca în prealabil să fie țesută o legătură afectivă. Se poate vorbi despre traumă atunci când această legătură este în mod particular distrusă, dar și atunci când despărțirea între subiecți se produce insidios. Aceste traume devin regulă când se dezvoltă un sentiment de rușine. Dar, dacă rușinea generează, în adâncul sufletului, o emoție penibilă a cărei expresie alterează relația (priviri fugare, cap plecat, evitare, șoapte îngânate), cauzele acestei traume pot avea diferite origini.

⁶⁸ Dacă doriți să descoperiți un islam simpatic, atunci citiți Chebel M., *Manifeste pour un islam des Lumières*, Paris, Hachette Littératures, 2004.

RUȘINEA SEXUALĂ

„Nu sunt decât o femeie“, îmi spunea această polițistă violată. Înainte să fie agresată, ei îi făcea plăcere „să se dea mare“ și chiar se antrena zilnic pentru a face față oricărei încăierări. Când a ieșit de la comisariatul de poliție unde lucra, un bărbat a urmărit-o, a imobilizat-o, i-a răsucit brațele și a violat-o fără ca măcar ea să-și poată scoate revolverul. Femeia a fost distrusă în urma evenimentului. Imaginea, reprezentarea pe care și-o făcea despre sine, ca fiind o femeie dură, antrenată de luptă, o colegă plăcută, surâzătoare și cu darul comunicării, a fost sfâșiată în doar câteva minute. Nu atât actul sexual a distrus-o, ci reprezentarea unei penetrări sexuale impuse prin violență, o efracție în corpul și sufletul ei, la care nu se gândise niciodată că ar fi posibilă.

Când, după aceea, avea relații sexuale cu partenerul său, femeia nu vorbea niciodată despre traumă. Era treaba ei, evident, și trebuia ținută la distanță de aspectul social. După viol, când a depus plângere în propriul comisariat, ea s-a pus în ipostaza unei femei învinse, în fața colegilor săi bărbați. Știa că, dacă ar fi vorbit despre episod, ar fi sădit în mintea lor imaginea unei femei luate ca un obiect, penetrată, bătută, umilită. În câteva minute, ea trecuse de la afirmarea puternicei și fericitei sale feminități la rușinea de a fi devenit o femeie violată. În mod logic, ea ar fi trebuit să considere această violență ca pe o agresiune extrem de gravă, dar, în reprezentarea pe care și-o făcea despre reprezentările celorlalți, ea știa că-și pierduse imaginea de femeie mândră pentru a oferi pe viitor imaginea unui obiect mărunț și lipsit de importanță: descoperise ce înseamnă să trăiești cu rușinea în suflet.

Rușinea care se naște astfel nu se exprimă întotdeauna prin comportamente ale rușinii. Putem ascunde degradarea imaginii de sine în spatele unei măști de indiferență sau cinism. „Timiditatea dobândită“ în urma unui eveniment traumatizant nu are nimic de-a face cu hipersensibilitatea genetică deoarece, înaintea traumei, subiectul se deschidea în fața tuturor, iar, după incident, el a trebuit să-și ascundă partea dureroasă a personalității.

Cei doi frați, Alec, de paisprezece ani, și Kevin, de doisprezece ani, simțeau cât de grea era liniștea când se întorceau acasă. Într-o noapte, ei s-au trezit într-o hăr-mălaie neobișnuită. Și intrând în salon, au descoperit-o acolo pe mama lor, goală, cu mâinile legate de calorifer într-o poziție chinuitoare. Hagarde, mama, tocmai fusese violată și bătută de soțul ei. Femeia și-a privit băieții fără să spună ceva, iar copiii, păstrând și ei tăcerea, s-au prefăcut că se duc la toaletă, apoi s-au întors la culcare. Nicio vorbă nu s-a spus despre acel eveniment. Băieții n-au îndrăznit să pună întrebări (ce-ar fi putut să întrebe, în definitiv?). Iar mama nu a îndrăznit să le explice (oare ce-ar fi putut să le explice?). Nu știu unde era tatăl.

Imediat a doua zi de dimineață, la școală, comportamentul copiilor s-a schimbat. Băieții deveniseră gravi și tăcuți. Cui să încredințeze această scenă mută, fără să-și condamne tatăl ori poate chiar mama? Din fericire, în mijlocul acestei enorme răni psihice, partea moartă a lumii lor lăuntrice în care nimic nu putea fi elaborat (cum să gândești așa ceva?), cei doi băieți au găsit un factor de protecție care i-a salvat: au devenit elevi model! De obicei, copiii maltratați nu învață bine, căci a face performanță școlară nu reprezintă nicio miză pentru ei, atât sunt de marcați de ceea ce au trăit în familie. Se mai întâmplă însă ca unii să se slujească de școală pentru a edifica un spațiu al normalității și mai ales un loc de

refugiu într-un domeniu intelectual spre a evita să se gândească la oroarea experienței trăite. O asemenea negare care îi protejează de suferință e de natură să le amelioreze rezultatele școlare, însă nu le permite să înfrunte problema (dar oare cum ar fi putut să o facă?), care va ieși la iveală peste zece sau poate douăzeci de ani, în ziua în care vor avea propriile lor dificultăți conjugale de rezolvat. Oare așa se abordează relațiile de cuplu? Poate se vor simți atât de angoasați încât vor prefera să se supună ori chiar să fugă? Nimeni nu va înțelege o asemenea reacție excesivă, prea blândă sau panicată, căci cei răniți nu vor fi în măsură să explice nimic. Probabil că ei nu vor mentaliza niciodată tăcutul incident (cine ar putea să lucreze asupra unei astfel de mărturisiri?). Și nu este vorba despre o refulare în inconștient, ci dimpotrivă, avem de-a face cu hiperconștientizarea mută a unei legături distruse, imposibil de reparat.

O personalitate rănită se adaptează la o astfel de traumă prin intermediul clivării: o parte sociabilă, elev bun și serios care, în cultura noastră, conduce la succes social, și cealaltă parte, una care moare de rușine, permanent, în fiecare zi, reacționând la cel mai mărunț eveniment ce deșteaptă la viață reprezentarea insuportabilă de a fi copiii unei mame goale, bătute și legate de calorifer de tatăl lor.

Negarea care îngăduie evitarea suferinței nu este, prin urmare, un factor de reziliență, deoarece cel rănit nu poate interveni în sensul vindecării acelei traume. El nu reia o dezvoltare afectivă, ci rămâne crispat asupra traumei lui mute, ca un abces în suflet. Când, mai târziu, o femeie va stârni în ei dorința unei întâlniri, acești băieți se vor bloca și mai mult pentru că aceasta va trezi, fără să vrea, rușinea ce însoțește orice are legătură cu sexualitatea.

Trauma nu este întotdeauna atât de evidentă. Cel mai adesea, ea este insidioasă și rușinea acumulată în cursul dezvoltării impregnează în memoria copilului un abces difuz, o fărâmițare invizibilă. Cu prilejul interacțiunilor cotidiene, se întâmplă că un părinte, fără să-și dea seama, manifestă gesturi și mimici de respingere sau dispreț. Câteva ticuri verbale ca „iar tu!... aaahh!... nu mă miră din partea ta!“, câteva expresii faciale involuntare, ca o gură strânsă, o încruntare a sprâncenelor, o rigiditate a corpului care se îndepărtează când copilul ar vrea să se ghemuiască lângă el — toate acestea exprimă o dorință de distanță afectivă. Atunci când aceste gesturi semnificative, vitale pentru copil, se repetă în fiecare zi cu prilejul celei mai mărunte interacțiuni, de-a lungul anilor ele sfârșesc prin a înscrie în memoria micuțului o sensibilitate dureroasă, o vulnerabilitate dobândită care se manifestă prin comportamente de umilință excesivă⁶⁹. Copilul dispare, tace, își pleacă privirea și evită orice înfruntare verbală. Elanul său afectiv pentru un părinte care-l respinge îl determină să descopere senzația că afecțiunea îi este inaccesibilă. El devine anormal de cuminte, abătut, liniștit, retras, până în adolescență, când va trebui să utilizeze acest stil relațional pentru a încerca aventura sexuală. Măruntele fărâmițări cotidiene au edificat în sufletul copilului o reprezentare de sine care s-ar putea traduce așa: „Văd prea bine că te dezamăgesc... Nu sunt în stare să mă ridic la înălțimea așteptărilor tale... E normal să mă disprețuiești...“. Copilul se oglindește în privirea figurii sale de atașament, care reflectă o imagine a disprețului⁷⁰. Frații, prietenii de la

⁶⁹ Malatesta-Magai C. Z., Dorval B., „Language affect and social order“, în M. Gunnar, M. Maratsos (ed.), *Modularity and Constraints in Language and Cognition. Minnesota Symposia on Child Psychology*, Hillsdale (NJ), Erlbaum, 1992, vol. 25, pp. 139–178.

⁷⁰ Lewis M., *Shame. The Exposed Self*, New York, The Free Press, 1992.

școală, profesorii, toate figurile semnificative pentru el au puterea de a-l face să internalizeze o imagine de sine devalorizată. A fi respins sau disprețuit de cineva de la care aștepti afecțiune reprezintă o sfâșiere traumatică. Această agresiune mai puțin flagrantă decât un viol sau o scenă a ororii este cu-atât mai traumatizantă cu cât, puțin conștientizată, ea este mentalizată superficial și apărarea împotriva ei nu este foarte puternică.

Marcel a fost adoptat la vârsta de șase ani, după un început al vieții dificil. Femeia care l-a adoptat, nebună de iubire, se visa drept mama ideală care-l va face fericit pe micuț. Datorită ei, copilul i se va arunca în brațe, așa cum face orice copil fericit, și, tot datorită iubirii și grijii sale, el va învăța bine la școală și va înveseli permanent atmosfera de-acasă. Era pregătită să facă orice trebuie pentru un astfel de vis. Doar că realitatea a fost cu totul alta. Marcel, care fusese maltratată și izolat multă vreme, nu știa să iubească. El se temea exact de ceea ce avea cel mai mult nevoie: de afecțiune. Când mama se repezea să-l îmbrățișeze cu tandrețe, sperând la un comportament asemănător, ea îl speria pe copil, care devenea rigid și gândea așa: „Nu merit dragostea asta. Cu cât mă sărută mai mult, cu-atât mă simt mai blocat. Nu știu cum să-i răspund. Cu cât e mai drăguță cu mine, cu-atât mă simt mai rău“. Și astfel un contrasens afectiv se insinua în relația lor. Când mama îl invadea cu iubire, copilului i se făcea rușine că nu știe cum să reacționeze. Când o respingea prin răceală, femeia se simțea dezamăgită de acest băiat care se purta „ca un moșuleț“. Ea se hotărî să se răzbune poreclindu-l „Cap de slănină“. Copilul a acceptat această denumire jignitoare, ce confirma propria lui trăire. Și, astfel, rapid, o complicitate verbală se instaură ca reflex între cei doi; mama spunea: „Ei, Cap de slănină, du-te și caută-mi țigările“. Copilul nu întârzia să răspundă: „Da, mamă“. Și toată lumea

râdea, cu excepția celor doi parteneri care exprimau prin această schiță dramatică schimonosirea relației lor intersubiective. Răspunzând acestei reprezentări de sine sub privirea unei mame dezamăgite, copilul învața să se comporte stângaci, la fel ca toți neîndemânaticii. El evita orice contact, își întorcea privirea, rămânea retras, mormăia cu glas moale răspunsuri confuze, afișa un surâs crispat ca să-și mascheze mânia și să o dezarmeze pe cea care-l disprețuia.

O tulburare a funcționării familiale poate deci să se incorporeze inconștient în obiceiurile noastre educative. Fraze banale pentru părinte, sau uneori ironice, pot avea un anumit impact în memoria unui copil sensibil și să-l rănească. Ca în cazul acestui copil pe care mama lui îl numea doar „Pilulă“ ca să-i facă pe adulți să râdă, dându-le astfel de înțeles că micuțul își datora existența faptului că ea uitase să-și ia anticoncepționalul. Sau ca în cazul acelei fetițe stângace căreia mama ei, o femeie distinsă, îi explica faptul că existența îi va fi ratată dacă nu va învăța să facă gesturi delicate pline de feminitate: „Valérie-Anne, fetița mea, să știi că șansa se află la îndemâna ta. Lipsa de eleganță o să te îndepărteze de lumea bună“. Aceste fraze cotidiene au agravat insidios modestia băiatului și lipsa de grație a fetei.

O LUME ÎN CARE ORICE STĂRNEȘTE RUȘINEA

Orice grup uman se organizează pentru a trezi rușinea celor care nu fac parte din cultura grupului respectiv. Ritualurile de inițiere îngăduie recunoașterea între ei a celor inițiați: cei care știu să se prezinte, să sărute mâna doamnelor, să-și armonizeze conversația

cu cea a oamenilor din grupul de apartenență, să adopte codul bunelor maniere sau ticurile verbale ale grupului comunică instantaneu că aparțin aceluiași grup. Un zâmbet condescendent, o politețe mieroasă permit umilirea celui care nu stăpânește aceste coduri. Non-inițiații, subiecții ce nu aparțin grupului, se simt excluși, în afara familiarității. Grosolani și mormăitori, ei sunt puși într-o situație în care sentimentul dominant este rușinea.

Desfacerea legăturii devine soluția, dar ea este una nefericită. Ei se vor simți mai puțin demni de rușine atunci când vor evita relația care-i devalorizează, dar astfel se vor desprinde de cei de la care așteaptă stimă și afecțiune. Acceptarea, când „ai băut paharul rușinii până la fund“, diminuează suferința, diluând relația. Renunțarea, în acest caz, este liniștitoare.

Vinul pe care îl producea Noah era într-adevăr foarte bun. Problema era că după două pahare era imposibil să te ridici de la masă. Prin urmare, a fost interzis. Când am vizitat împreună cu proprietarul ultima vie cu recoltă de acest tip, am rămas surprins de atitudinea lucrătorilor: aliniați, în apropierea cuvei, își ridicaseră pălăria, pe care o învârteau în mână la spate. Ei își coborâseră privirea și murmurau: „Să trăiți, stăpâne“. Patronul se adresa cu politețe angajaților, care se mulțumeau cu un minimum relațional. Orice altă frază, orice alt comportament i-ar fi angoasat. Ei consimțeau astfel la dominarea stăpânului. Renunțarea le îngăduia să suporte rușinea, acceptându-și statutul de oameni inferiori, ca și cum această reprezentare de sine diminuată constituia o boală infantilă a individualității⁷¹. „Eu sunt mic. E deci normal să fiu inferior.“

În fiecare etapă a constituirii eului, o cauză nouă poate provoca această murdărire a sufletului pe care o

⁷¹ Martin J.-P., *Le Livre des hontes*, Paris, Seuil, 2006, p. 76.

numim „rușine“. Aptitudinea genetică pentru hipersensibilitate se șterge sub impactul determinantilor exteriori. Diminuării legăturii din perioada în care suntem bebeluși, sfâșierii învelișului senzorial care ne înconjură și nu mai este în măsură să ne protejeze li se adaugă cel mai adesea o traumă tardivă, o „rușine-umilință“⁷² flagrantă sau insidioasă care, venită din partea unui apropiat, se bucură de o forță și mai mare de distrugere. Când trauma, venită din exterior, survine într-o perioadă sensibilă a dezvoltării individului, ea impregnează în memorie o zonă ca un abces, dureroasă și tăcută, ce creează aptitudini emoționale și comportamentale⁷³. Și pentru că este vorba despre o tranzacție între ceea ce suntem în profunzime și ceea ce este în jurul nostru în momentul impactului, trauma poate să provină și din interior. Când idealul unui eu grandios este disociat de realizarea sa minoră, rezultă o ruptură intimă care provoacă același sentiment de umilire și aceeași expresie comportamentală. Disprețuindu-ne noi înșine, credem că este logic ca și celălalt să ne disprețuiască, în vreme ce, adeseori, acestuia nici nu-i trece prin cap să o facă. Cât privește originea impactului ce provoacă sfâșierea, este vorba despre: „o comoție de ordin psihic“⁷⁴, o prăbușire narcisică („nu valorez nici cât o ceapă degerată“), o pierdere a sentimentului de invulnerabilitate („orice mă rănește“), o aneantizare a sentimentului de sine („nu îndrăznesc să mă afirm“). Astfel, orice relație devine imposibilă, doar retragerea ajunge să aline și

⁷² Schore A. N., "Early shame experiences and infant brain development!", în P. Gilbert, B. Andrews, *Shame*, New York, Oxford University Press, 1998, pp. 57-72.

⁷³ Brown G. W., Harris T. D., Hepworth C., „Loss, humiliation and entrapment among women developing depression: A patient and non-patient comparison“, *Psychological Medicine*, 1995, 25, pp. 7-21.

⁷⁴ Ferenczi S., „Psychanalyse des névroses de guerre“, în *Oeuvres complètes. Psychanalyse III*, Paris, Payot, 1974, pp. 27-43.

totodată să împingă la disperare. Din clipa în care o asemenea comoție, spectaculoasă sau insidioasă, i-a destrămat stima de sine, individul plin de rușine ajunge să perceapă cu acuitate toate gesturile, cuvintele și situațiile care îi confirmă un *a priori* emoțional. Un astfel de om devine hipersensibil la tot ce îi trezește rușinea. „Bucățelele de realitate alese îi confirmă senzația de traumatism.”⁷⁵ Într-o astfel de lume, orice produce rușine.

Régine de Saint-Christophe se născuse totuși în lumea bună. De mai multe veacuri, strămoșii ei trăiau într-un mic castel în apropiere de Montpellier. Odată cu timpurile moderne, reședința familiei și pământurile din proprietate nu mai puteau asigura un venit îndestulător. Așa că tatăl a transformat fermecătorul parc în camping, iar mama și-a înecat amărăciunea într-un alcoolism discret. Fetița a fost dată în grija unei doici care plăcea părinților, dar care îl bătea pe copil. Femeia o îmbrăca pe micuță ca pe o sărăntoacă, o lega de scaun și nu-i dădea să mănânce decât în cocina porcilor, după ce o descălța pentru a păși cu piciorușele goale prin mocirlă și excremente. Fetița nu mergea la școală și își petrecea timpul singură, legată de scaun, printre porci. Doica nu i se adresa decât ca să o bată și să o înjure. Tatăl era mereu ocupat, întotdeauna în pantaloni scurți și cu mistria în mână ca să întrețină campingul, iar mama era tot timpul amețită de băutură. „Amabila” doică îi asigura permanent pe părinți că educația și creșterea copilului merg cum se cuvine. La vârsta de paisprezece ani Régine a fost violată de patru muncitori agricoli, iar fetei nici prin cap nu i-a trecut să depună plângere împotriva acestora. La șaptesprezece ani, după o încercare de sinucidere, ea a descoperit pentru prima

⁷⁵ Schauder S., „Traumatisme, création artistique et résilience“, susținere HDR, Paris-VIII, 8 iunie 2009.

oară în viață, la spital, atenția ce i-o acordau medicii și amabilitatea infirmierelor. Fata a fost orientată către un Centru de ajutor prin muncă și, întrucât era drăguță, s-a văzut curând mama a doi copii pe care firește că nu s-a priceput să-i crească.

Atunci când am cunoscut-o, am rămas impresionat de frumusețea, inteligența, ușurința cu care comunica și mai ales de rușinea pe care ea o trăia. Rușinea, rușinea. Ea mi-a povestit cum, la începutul vieții sale, își amintește de un castel, de un tată drăguț pe care îl iubea la nebunie și de o mamă plină de viață și mereu prezentă. Régine visa că, odată, când va fi mare, o să ducă o viață romantică, trăind într-un castel, purtând la ceremonia măritișului o splendidă rochie albă, că se va însoți cu un bărbat demn și curajos, ce o să placă părinților ei, că va avea mulți copii și prieteni, că va ține pe lângă casă numeroase animale și că va organiza deseori petreceri. Fericirea!

Dar fericirea s-a frânt pe când Régine avea cinci ani, în ziua când tatăl ei a inaugurat campingul în curtea castelului, când mama ei a început să bea și când doica a început opera de distrugere a micii sale personalități. Imensa ruptură între visurile fetei romantice și oroarea vieții cotidiene sădise în ea un sentiment de rușine care împiedica orice încercare de reziliență. Régine uita de ședințele cu mine deoarece simțea că felul în care analizam împreună trecutul ei îi dăruia o stare de bine angoasantă pe care nu o merita — îmi spunea. Credea că nu are sens să învețe o meserie și se simțea ușurată când, apucându-se de ceva, renunța la acel efort curând. Asemenea renunțare îi îngăduia să evite rușinea de a-și auzi notele slabe rostite cu voce tare în fața elevilor răutăcioși. „Toată lumea își bate joc de mine“, șoptea ea. Când i s-a născut copilul, bebelușul era așa de scump, încât moașele au fost fericite să i-l înfățișeze mamei, dar

ea a gândit imediat: „E frumos! E atât de frumos, încât nu se poate să fie al meu, sigur s-au înșelat!“. Băiatul s-a dezvoltat normal, dar într-o manieră destul de ciudată. De pe la cinci ani, el a început să aibă grijă de mama sa, simțindu-i acesteia o vulnerabilitate specială. Puștiul nu se descurca rău la școală, avea câțiva prieteni și, la vârsta de șaisprezece ani, când și-a prezentat prima „logodnică“ mamei, Régine a gândit: „Este iubit, oare cum e posibil?“, ca și cum dragostea, de neconceput pentru ea, ar fi trebuit să fie la fel și pentru copiii ei. Oare oamenii care suferă de rușine proiectează asupra celor dragi puțin din otrava ce le distruge sufletul?

Această reprezentare de sine devalorizată alterează unul din cei doi poli ai intersubiectivității, fapt ce o modifică în întregime. O stranie punte de legătură ajunge să se instaleze între lumea mentală a unei mame care nu știe cum să fie fericită și cea a unui fiu care construiește o relație cu această mamă ce se înjosește. Copilul se maturizează precoce deoarece „puntea“ intersubiectivă îi cedează lui întregul spațiu. Traumatismul distructiv, zdrobindu-i mama, s-a transformat în cazul lui într-un traumatism structurant⁷⁶.

RUȘINE SAU VINOVĂȚIE?

Atunci când, mai târziu, autonomia adolescentului devine o cerință imperioasă, va fi nevoie de modificarea acestui ciudat echilibru, care va fi dureroasă pentru cei doi parteneri. Mama poate să interpreteze această schimbare ca pe un abandon disperat și meritat, în vreme ce fiul își va resimți legitima eliberare plină de

⁷⁶ Ciccone A., Ferrant A., *Honte, culpabilité et traumatisme, op. cit.*, p. 28.

vinovăție. Pentru un detaliu, adesea de nimic, pentru o simplă vorbă, pentru un zâmbet sau pentru o încruntare din sprâncene, aceste experiențe de maturizare se pot dovedi chinuitoare.

Fără experiențe nu există identitate! Un adolescent se afirmă în identitatea sa narativă atunci când își amintește de dificultățile depășite și de insuccese care îl configurează deopotrivă. Succesele îi conferă dovada despre ceea ce este el. În cazul unei sfâșieri traumatice, el nu mai poate să decidă, deoarece tulburarea împiedică gândirea. Există, pe acest drum, un moment aflat pe muchie de cuțit, când procesul maturizării se învecinează cu prăbușirea. Și atunci când viața este reluată în urma unei agonii psihice, abia atunci se poate vorbi de reziliență, dar dacă se dovedește că „recipientul nu este refăcut”⁷⁷, o rană va rămâne ascunsă, realitate indicibilă și totuși organizatoare mută a noii personalități. Cu cât această zonă rămâne una mortificată, criptică, niciodată elaborată, cu atât ea acționează în tăcere și frânează procesul rezilient. „Cripta rușinii”⁷⁸, îngropată în lumea lăuntrică, funcționează potrivit împrejurărilor, dar zi după zi ea otrăvește legătura intersubiectivă.

Rușinea nu este totuși asociată cu necesitate sentimentului de vinovăție. Rușinea, plină de amărăciune, umple universul devalorizării personale, în vreme ce culpabilitatea, în lumea greșelii, este plină de suferințe. Aceste universuri diferite organizează stiluri relaționale distincte. Sentimentul de a fi făcut rău provoacă strategii ale mântuirii, expierii sau autopedepsirii, în timp ce sentimentul de a fi fost devalorizat organizează relații de evitare, de ascundere și crize disperate de furie. Atunci

⁷⁷ Benghozi P., „Porte-la-honte et maillage des contenants généalogiques, familiaux et communautaires en thérapie familiale”, *Revue de psychothérapie psychanalytique de groupe*, 1995, 22, pp. 81-94.

⁷⁸ Abraham N, Torok M., *L'Écorce et le Noyau*, op. cit.

când o persoană apropiată se simte vinovată, simțim bunăvoința sa copleșitoare, îi auzim cuvintele, îi observăm comportamentul de mortificare izbăvitoare, ba uneori ne simțim angoasați de dorința sa de sacrificiu. Însă, atunci când intrăm în contact cu cineva suferind de rușine, este lesne să observăm că acesta se îndepărtează de noi, ne evită privirile, ne ascunde nu se știe ce, se teme de noi și ne reproșează că-l înspăimântăm.

Cel care se simte vinovat este ostil sieși, deoarece crede că a comis o greșală care l-a condus să-și piardă obiectul dragostei: „Este îngrozitor ceea ce am săvârșit“, spune cel ce se simte vinovat, zgâriindu-se pe față. „O să mă părăsească, e vina mea, trebuie să sufăr ca să repar greșeala.“ Individul care suferă de rușine spune altceva: „Mă simt devalorizat, îmi simt nimicnicia sub privirea celuilalt, așa că-l evit ca să sufăr mai puțin și îl invidiez pentru că mă disprețuiește“.

„Șantierul rușinii a stârnit interesul psihanalizatorilor mai puțin decât a făcut-o problema culpabilității.“⁷⁹ Și totuși, tânărul Freud a cunoscut rușinea atunci când unchiul lui, Joseph, acuzat că ar fi traficant monede false, „a ținut prima pagină“ a ziarelor vieneze, dar mai ales atunci când tatăl său a fost umilit în public: „Într-o sâmbătă, pe când eram tânăr [povestește părintele], m-am dus să mă plimb pe străzile orașului în care te-ai născut, aranjat la patru ace și purtând o căciulă nouă de blană pe cap. Pe lângă mine a trecut un creștin, mi-a aruncat căciula în noroi dintr-o lovitură și a răcnit: «Eliberează trotuarul, evreule!». «Și ce-ai făcut?», a întrebat Sigmund. «Am trecut pe șosea și mi-am ridicat căciula».“ Din acel moment, tânărul Sigmund „a elaborat fantasmă de răzbunare. El s-a identificat cu Hanibal, acel semit magnific și plin de inițiativă ce jurase că va

⁷⁹ Ciccone A., Ferrant A., *Honte, culpabilité et traumatisme, op. cit.*, p. 8.

răzbuna Cartagina, în ciuda puterii Romei... Copilul dădu astfel dovadă de independență intelectuală, de stăpânire de sine și de mult curaj fizic...⁸⁰. Băiatului i se făcuse rușine, deoarece escrocheria unei rude și lașitatea tatălui fuseseră expuse în văzul tuturor, în gazetele vieneze și pe scena publică. Revanșa este cea care devine reparatorie, și nu autopedepsirea.

Un psihanalist discret, precursor al teoriilor despre atașament, ungurul Imre Hermann⁸¹ a studiat cel dintâi dezvoltarea acestui sentiment otrăvitor, explicând faptul că rușinea își face apariția atunci când un copil „pierde contactul cu mama sa, cu obiectul de care se agață⁸²”. Acest psihanalist budapestan, precursor al experimentelor lui Harlow asupra maimuțelor macaci⁸³ și al teoriei atașamentului a lui John Bowlby⁸⁴, ar afirma astăzi că o ființă vie (animală sau omenească), care are nevoie de o bază de siguranță maternă pentru a-și urma dezvoltarea, își pierde încrederea primitivă, se simte depreciată atunci când această bază lipsește sau este alterată. Într-o concepție psihanalitică puțin mai clasică, Serge Tisseron vorbește despre „eșecul filtrelor de excitații ale obiectului matern”⁸⁵, iar Vincent de Gaulejac adaugă la această poziție o notă originală: travaliul povestirilor și modificarea reprezentărilor grupului oferă o siguranță, o posibilitate de a se elibera de rușine⁸⁶.

⁸⁰ Gay P., *Freud. O viață pentru timpul nostru*, Editura Trei, București, 1998, p. 23.

⁸¹ Imre Hermann (1889–1984), matematician, medic neurolog și psihanalist maghiar. S-a analizat cu Erzsebet Revesz și Vilma Kovacs, a fost un apropiat al lui Sandor Ferenczi și, după al Doilea Război Mondial, a fost liderul mișcării psihanalitice maghiare sub regimul comunist. (*N.t.*)

⁸² Hermann I., *L'Instinct filial*, Paris, Denoël, (1943) 1972, p. 39.

⁸³ Harlow H. F., „Love created, love destroyed, love regained”, în *Modèles animaux du comportement humain*, Paris, Éditions du CNRS, 1972, pp. 13–62.

⁸⁴ Bowlby J., *L'Attachement*, Paris, PUF, 1978.

⁸⁵ Tisseron S., *La Honte. Psychanalyse d'un lien social*, op. cit.

⁸⁶ Gaulejac V. de, *Les Sources de la honte*, op. cit.

Toți acești analiști abordează problema din optici diferite, dar care lămuresc același obiect: penibilul sentiment de rușine resimțit în corp provine din rădăcini diferite:

– Rușinea corporală: „Sunt murdar, miros urât“, este atribuibilă unei susceptibilități individuale față de ceilalți.

– Rușinea prin depreciere: „Priviți cine sunt eu, cum ați putea crede că aș putea fi dorit... Valorez mai puțin decât ceilalți, sunt tern, vă dezamăgesc, mă dezamăgesc... Sunt umilit la școală și în societate trec drept un ponosit“.

– Rușinea este totuși un element al moralei și al degradării acesteia: „Am fost nedemn... Am privit fără să intervin“. Această rușine ontologică explică de ce e posibil să ne fie rușine să-i dominăm pe ceilalți: „Vino, îmi spune un student, și hai să luăm loc...“ „Roșie de rușine, am murmurat că o să mă așez, sigur că o să iau loc, dar nu chiar lângă el“⁸⁷, răspunde asistenta universitară. Este atât de tânără, că studentul o ia drept o colegă. Înjosindu-l involuntar, ea se simte de partea celor josnici, a celor care domină și uneori umilesc. Și-atunci i se face rușine.

Nu nereușita este cea care determină rușinea, ci sentimentul eșecului, ceea ce înseamnă cu totul altceva. Putem eșua fără să simțim rușine și ne putem simți eliberați că nu am încercat o aventură ce ne înspăimânta. Răsturnând perspectiva, după mii de succese, putem da greș la un pas de atingerea țelului astfel încât să ne simțim „de tot nimicul“, vinovați că nu am avut acces la suprație. Unii copii se simt invadați de rușine când un clown se prostește pentru a-i face să râdă. Evident că orice faptură omenescă are în sine ceva moral, de aceea rușinea este o reacție naturală.

⁸⁷ Clément C., *Mémoire*, Paris, Stock, 2009, p. 238.

LILIPUTANUL, VEDETA RUȘINII

Indiferent care ar fi situația care generează rușinea, este vorba întotdeauna despre un scenariu de imagini și cuvinte care pun în scenă un punct sensibil al istoriei noastre intime. În clipa loviturii, ne putem simți umiliți pentru că un altul ni s-a impus prin forță sau ne-a prins într-o relație de subordonare. Dar mai târziu, când ne gândim la eveniment și când rușinea ne face să roșim, tulburându-ne sufletul, acest sentiment otrăvitor mărturisește despre încercarea noastră de a gândi trauma, de a ne-o reprezenta și de a încerca să o depășim⁸⁸. În momentul în care suntem depersonalizați de tumult, pe loc nu resimțim rușine, suntem doar tulburați, dar nu mai mult. Apoi, viața mentală își reia cursul și ne oferă o reprezentare de sine diminuată⁸⁹. Cum să înțelegem atunci că ni s-a refuzat condiția noastră umană, că am experimentat moartea în suflet, că am fost inferiori celorlalți, devalorizați, mânjiți, deposezați de orice libertate, sau că până și mâna de ajutor întinsă ne umilește pentru că primește semnificația unui gest condescendent? Acest sentiment de a fi devenit inferiori celorlalți, gata să atragem atenția, îmbracă adesea forma „fantasmelor liliputane”⁹⁰.

Mulți orfani se miră de aceste vise recurente în care, aproape în fiecare noapte, revine același scenariu: copilul nu se vede pe sine în filmul lui lăuntric, dar știe că despre el este vorba acolo, o ființă minusculă, amenințată de enorme baloane care se rostogolesc spre el, mărindu-și mereu dimensiunile. Copilul încearcă să

⁸⁸ Scotto Di Vettimo D., *Vivre et survivre dans la honte*, op. cit., p. 164.

⁸⁹ Kilborne B., "Fantasmes lilliputiniens et sentiments de honte", *Le Coq-Héron*, 1992, p. 46.

⁹⁰ Agamben G., *Ce qui reste d'Auschwitz*, Paris, Payot/Rivages, 1999, p. 171.

fugă, dar nu reușește să se ascundă, căci se află într-o cutie goală în care se rostogolesc baloanele. El nu poate nici să le evite, nici să le oprească, este prea mic în fața lor, ele se măresc permanent, până în clipa în care, pe punctul de a fi strivit de acestea, copilul se trezește din cauza angoasei.

Acest vis având ca temă condiția liliputană conferă o formă felului în care micul orfan se percepe pe sine în lume: singur, foarte mărunț, strivit de obiecte lipsite de figură. O împrejurare în care părinții au murit, un accident al vieții care l-a văduvit de baza sa de siguranță. Privat de alteritatea ce l-ar fi întărit, copilul se simte minuscul, lipsit de apărare, mult mai slab decât ceilalți care au o mamă. Văduvit în chip brutal de figurile de atașament, liliputanul se simte strivit de orice nouă întâlnire.

Separarea, ruptura cu bazele sale de siguranță nu este întotdeauna la fel de evidentă ca în cazul dispariției părinților, dar principiul rămâne identic. O separare precoce, determinată de boala mamei, de faptul că sărăcia o împinge pe aceasta să accepte orice fel de muncă ce o ține departe de copil, de faptul că depresia de care suferă, încetinindu-i orice exprimare de sine, ori a cuvintelor, zâmbetelor, cântecelor, jocurilor și mișcărilor, sărăcește nișa senzorială care ar fi trebuit să-l stimuleze pe copil — toate aceste cauze diferite alterează baza de siguranță și constituie rupturi traumatice insidioase⁹¹. Micuțul, fără o susținere bună, își pierde încrederea în sine și se simte zdrobit de orice întâlnire. Reprezentarea pe care și-o face despre sine, construită gradual de-a lungul experiențelor sale relaționale precoce, îl antrenează să aștepte de la ceilalți un tip de întâlniri devastatoare⁹². Atunci când figurile

⁹¹ Barudy J., Dantagnan M., „Traumatismes précoces et troubles de l'attachement“, Université Toulon-Sud, 19 iunie 2010.

⁹² Pierrehumbert B., „Modèle interne opérant“, în D. Houzel, M. Emmanuelli, F. Moggio, *Dictionnaire de psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent*, op. cit., p. 422.

de atașament sunt obnubilate de nefericire, mediul sărăcit al copilului impregnează în memoria acestuia o reprezentare de sine diminuată. Micșorat, liliputan, el resimte orice confruntare drept o tentativă de a-l strivi. Față de ceilalți, el simte un amestec de frică și mânie, iar față de sine însuși o asociere de rușine și dispreț.

Rușinea dobândită este diferită de gelozie. Celui suferind de rușine i-ar fi plăcut să fie aidoma tuturor sau, mai curând, să se simtă la fel ca toată lumea. Dar un accident al vieții sau un mediu umil l-a pus în imposibilitatea de a fi astfel. Ideea pe care și-o face despre sine seamănă mai mult cu o oglindă a pierderii decât cu o nedreptate: „Am pierdut ceea ce ar fi trebuit să fiu, dar nu ceilalți mi-au luat acest lucru. Ei sunt doar mai mari decât mine, asta este tot“. Atunci când un melancolic se privește în oglindă, nu vede nimic deoarece se simte golit de conținut, vidat. Cel afectat de rușine se simte diminuat în raport cu ceilalți, el se vede gol când ceilalți sunt îmbrăcați sau sărăcăcios îmbrăcat când ceilalți sunt eleganți. Și-atunci el evită confruntarea în care ar fi perdant și-i observă cu coada ochiului pe giganții care îl domină. Pentru a salva aparențele, el schițează un zâmbet crispat, bâiguie o frază sau îi agresează pe cei care, fără să fi avut intenția, îl disprețuiesc. Să suferi de rușine înseamnă să torni amărăciune în relație. Cel care se simte umilit provoacă o suferință contagioasă deoarece își privează partenerul de plăcerea unui ping-pong relațional.

Despre Georges se spunea că este „mâna dreaptă a patronului“. Acest tânăr student la arhitectură tocmai obținuse un post de desenator la o firmă unde învăța meserie. Câștiga destui bani ca să-și poată permite o mașină, iar asta îi stimula îndrăzneala de a face curte fetelor. Georges făcea exact ceea ce lui Benjamin i-ar fi plăcut să facă și el. El era ceea ce lui Benjamin i-ar fi plăcut să fie. Pentru Benjamin, prosperitatea discretă a

lui Georges devenea o revelație a propriului lui eșec de a fi prosper. Acesta suferea de pe urma eșecului unei aventuri pe care și-ar fi dorit să o încerce, dar de care nu se simțea în stare. Benjamin se simțea strivit de Georges, cu care ar fi preferat să intre într-o competiție a lăudăroșeniilor.

Aptitudinea lui Benjamin de a se simți rușinat fusese dobândită cu mult înainte de întâlnirea cu „mâna dreaptă a patronului“. O ruptură afectivă precoce și durabilă îl făcea de mult timp să-și piardă încrederea de sine. Evenimentele biografiei sale îl fragilizaseră și-i așezaseră sufletul într-o reprezentare de sine de mică valoare⁹³.

RUȘINEA POATE DURA DOUĂ ORE SAU DOUĂ DECENII

Rușinea poate dura două ore sau două decenii, ea devine acel gen de traumă în care subiectul se simte „refractat de privirea celuilalt⁹⁴“. „Atunci când mă măsoară, parcă mă penetrează. Îmi pierd demnitatea sub privirea lui. Cu ce drept mă tratează astfel?“. Aceste pseudoargumente nu sunt decât forme verbale împrumutate unei senzații. Atunci când o persoană se află, cu prilejul unui dineu, la aceeași masă cu psihanalistul său, ea se întreabă: „I-am oferit posibilitatea să-mi pătrundă în suflet. Am lucrat cu el ceea ce încerc să ascund. I-am îngăduit să știe totul despre mine, în vreme ce, față de prieteni, interpretez o comedie jucată în avantajul meu,

⁹³ Gorwood P., „Événements de vie et dépressions“, în *Mesurer les événements de vie en psychiatrie*, Paris, Masson, 2004, p. 109.

⁹⁴ Ferrant A., „La honte et l'emprise“, *Revue française de psychanalyse*, 2004, 5, pp. 97-104.

știu că el mă citește și-mi dă la o parte masca relațională. Îmi este rușine de mine, deoarece știu că el știe. Cred că el știe că eu nu sunt atât de bine cum încerc să dau de înțeles că aș fi“.

Problema stă în faptul că ne poate fi rușine fără să avem vreun motiv pentru asta: „Pentru un nimic îmi vine să mor de rușine, chiar că n-am făcut ceva ca să merit asta“. Aceia care gândesc astfel au gravate în memorie acele sfâșieri insidioase, cotidiene, abia conștiente, care au sfârșit prin a le distruge stima de sine, ca în cazul copilului poreclit „Pilulă“ sau al celui alt copil, zis „Cap de slănină“, tocmai în scopul de a-i face pe adulți să râdă. Când sufletul ne este cuprins de o nefericire invizibilă, când este sfâșiat de microtraumatisme imperceptibile, toate apărările, chiar și cele mai ilogice, ne invadează inconștientul. Datorită refulării, ajungem să diminuăm puțin suferința pe care ne-o pricinuieste o vinovăție torturantă, dar de fapt ne producem noi înșine nefericire, deoarece ni se întâmplă să ne pedepsim ca să plătim pentru nu se știe ce anume. Rușinea provoacă o indispoziție conștientă ce otrăvește fiecare gest cotidian: „Rușinea de a merge la coafor“, spune copilul abandonat care are nevoie de mult timp pentru a se confesa: „Mi-e rușine că se ocupă de mine, nu merit asta“. Rușinea de a stabili o relație de prietenie: „Dacă, din nefericire, vom deveni intimi, o să-mi descopere mediocritatea. De aceea încerc să mă ascund sau să-mi compun o mască a orgoliului. Iar intensa intimitate a întâlnirii sexuale declanșează în mine o teroare fără nume... Prefer să alung femeile care mă atrag“.

Unele dintre aceste tinere femei, cărora le este rușine de apariția sânilor lor, îi ascund sub pulovere groase. Unii bărbați, cărora le este rușine cu erecția lor, se chinuiesc să o evite de frica ridicolului.

Această tristă renunțare la plăcerea de a trăi este, în cazul acestora, mai puțin penibilă decât umilința unei întâlniri ratate sau a unui vis neîmplinit. Atunci când, în sfârșit, se eliberează de rușine, li se face rușine că le-a fost rușine! Ce tristă este o asemenea vindecare!

Indispoziția nu este întotdeauna provocată de un colaps traumatic. Măruntele rușini ale vieții cotidiene demonstrează că, în anumite împrejurări intersubiective, stima de sine poate primi unele lovituri. Aceste scurte alterări dezvăluie dezvoltarea empatiei, respectul față de reprezentările celuilalt, punctul de pornire al moralei: „Oare ce va gândi despre mine?“. Măruntele vinovății îndeplinesc și ele o funcție morală: „Îmi pare rău că l-am rănit. O să încerc să mă revanșez“. Nu putem să ne permitem chiar orice, în condițiile în care suntem obligați să ținem seama de lumea celorlalți. Fără rușine și culpabilitate, relațiile noastre nu ar fi decât pură violență. O fărâmă de rușine, un dram de vinovăție ne îngăduie să coexistăm în respect mutual și să acceptăm interdicțiile care structurează socializarea.

Această estompare a sinelui ca să-l putem respecta mai bine pe celălalt face din rușine un puternic mijloc de control social. Nu suntem niciodată singuri în rușine deoarece suferim întotdeauna de ideea pe care ne-o facem despre noi înșine sub privirea celuilalt. Această intersubiectivitate mută sau slab verbalizată explică fenomenul transfuziei de sentimente. Chiar dacă un altul este absent în realitate, el continuă să rămână prezent în reprezentare: „Tata ar fi mândru de mine“, dar mai este posibilă și varianta: „Dacă mama ar afla ce anume am făcut, ar muri de rușine“. Că este vorba despre rușine sau despre vinovăție, aptitudinea noastră pentru morală ne supune judecății unui tribunal imaginar.

Istoria pe care o proiectăm în cinematograful nostru launtric se încarcă de rușine sau de mândrie în funcție

de valoarea pe care i-o atribuie cultura în care funcționează. Am fost impresionat de curajul și autenticitatea tinerilor germani care încearcă să înțeleagă ce anume s-a întâmplat în țara lor în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Ei se interesează de acea istorie, publică mărturii, participă la dezbateri și finanțează muzee care organizează vizite itinerante în cadrul școlilor.

Discursul familial este totuși mai dificil decât discursul public. Tinerii germani recunosc faptul că țara lor se află la originea uneia dintre cele mai mari catastrofe din istorie. Ei încearcă să înțeleagă tragedia petrecută cu multă onestitate, dar în sânul familiilor acest efort curajos se transformă uneori în acuzarea părinților sau bunicilor, iar acest aspect este deosebit de dureros.

Într-o zi, la Damasc, am fost invitat să particip la o serată organizată într-o frumoasă casă siriană, iar gazda noastră blondă ne-a servit cu vin explicându-ne în ce măsură este mândră de nazismul tatălui său. În școlile din Buenos Aires nu este tocmai o raritate ca acei copii ai supraviețuitorilor evrei ai căror părinți fuseseră obligați să fugă din Germania să stea alături de copiii naziștilor, părinții lor plecând din Germania cu câțiva ani mai târziu. Toți acești tineri erau obligați să înfrunte povara trecutului. Și totul se petrecea ca și cum ar fi gândit: „Acest tată, care face parte din mine, a înfăptuit acte considerate rușinoase sau glorioase potrivit povestirilor ce ni se spun în jur. Ne prezentăm trecutul cu rușine sau mândrie în funcție de reprezentările culturale. Așadar, nu faptul este cel care poartă rușinea, ci felul în care este relatat“. Un eveniment glorificat de mediul cultural îl face pe copil să fie mândru de istoria sa, în vreme ce același episod descalificat de discursurile celor apropiați îl face să se simtă rușinos. Țigani nu

se rușinează că sunt nomazi. Ba ei sunt chiar mândri de ierarhia lor princiară și de codul lor moral ce nu-i include pe *gadjos*, pe ne-țigani. Mulți imigranți care au dormit pe te miri unde înainte să se integreze, mulți studenți care s-au îmbrăcat prost ca să-și poată plăti studiile aproape că au trăit sentimentul rușinii în epoca în care, neintegrați social, se spunea despre ei că ar fi fost murdari și inculți. Câțiva ani mai târziu, după ce au ocupat un loc valorizat de societate, ei au fost mândri că erau apreciați pentru curajul de a fi depășit asemenea încercări⁹⁵. Faptul individual, schimbându-și semnificația în discursul celorlalți, a metamorfozat imaginea pe care acești oameni și-o făceau despre ei înșiși.

CINEMATOGRAFUL LĂUNTRIC AL DENIGRATORULUI DE CONȘTIINȚĂ

Sentimentul rușinii sau mândriei rezultă din interacțiunea a două discursuri: discursul de sine dialoghează cu discursul pe care ceilalți îl construiesc despre noi. Nu este deloc necesar ca discursurile celorlalți să aibă ca scop reducerea noastră la tăcere. O frază aici, o tăcere acolo, un film, o izbucnire în râs structurează ambientul discursiv în care rana capătă sens. Într-un asemenea înveliș verbal se poate foarte ușor „muri pentru o vorbă”⁹⁶ și suferi pentru că nu am spus-o.

⁹⁵ Harder D. W., „Shame and guilt assessment and relationships of shame-and-guilt proneness to psychopathology”, în J. P. Tangney, K. W. Fischer (ed.), *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment and Pride*, New York, The Guilford Press, 1995, pp. 368–392.

⁹⁶ Rosenblum R., „Peut-on mourir de dire? Sarah Kofman, Primo Levi”, art. citat, pp. 113–139.

Numeroși bărbați se trezesc prinși între intensitatea dorințelor sexuale și frica de femei. Imigranții solitari sau bărbații desocializați nu sunt mândri de condiția lor, nici de țara de unde provin. Ei muncesc ca niște animale, nu învață nici să vorbească noua limbă, nici să se îmbrace la fel ca aceia din mediul de adopție, nici să intre în procesul de aculturație și totuși resimt dorințe pe care nu au posibilitatea să le manifeste. Nu le rămân decât prostituatele! Rușinați de ceea ce sunt, rușinați că nu știu să-și exprime sexualitatea, de multe ori nu găsesc curajul nici măcar să se adreseze prostituatelor. Cu siguranță că ar muri de rușine dacă ar fi surprinși că o înghesuie pe târfa pe care o vor plăti. Profesioniștii sexului îi vor numi „porumbei“, și asta pentru că se lasă jumuliți fără să aibă îndrăzneala de a le înfrunta pe „jumulitoare“.

Enzo era un bărbat puțin efeminat, cu mării săi ochi negri și cu genele lui curbate de parcă s-ar fi machiat. Student strălucit, muncea de zor, singur în cămăruța lui dintr-un sărăcăcios cartier marseiez. Seara, trăgea pe el un maiou de corp, „flaneaua mea“, după cum îl numea, își așeza pe cap o șapcă albă și cobora la pizzeria vecină ca să bage la cuptor porțiile de pizza. Își petrecuse acei ani ai tinereții învățând ziua și pregătind pizza noaptea. N-avea prieteni, nu făcea parte din găști vesele, ai căror membri, băieți deșuchești, își făceau împreună curaj să agațe fetele. Această strategie de tânăr studios îl ajutase să nu-și dezvăluie imensa timiditate. Dar când dorința sexuală l-a dovedit, sentimentul de neputință relațională a devenit mai acut. Enzo nu știa cum să procedeze. Soluția i-a venit din stradă, acolo unde, lângă pizzeria unde el își făcea veacul, erau câteva fete la agățat. Prima lui întâlnire, una sordidă, l-a umplut de disperare: „Deci așa stau

lucrurile...“, i-a venit studentului să plângă. Firește, cui să vorbească despre asta? Părinților: se jena! Colegilor de la facultate: s-ar fi simțit umilit! Așadar, o situație imposibilă! Așa că se forță să nu se gândească prea mult la eveniment, asta până într-o zi când dorința îl cuprinse din nou. Rușinea i se instalează în minte și începu să-i otrăvească sufletul. Frumosul student, atât de timid ziua, băiatul de pizzerie, atât de încrezător noaptea, își construia o criptă a rușinii pe strada din apropiere. Un tribunal imaginar i se instalează în suflet.

Expresia fizică a rușinii sale luă o mască stranie. Un copil marcat de rușine își ascunde fața cu mâinile sau se pitește sub masă. Un adolescent roșește, evită privirea și flecărește, spre a-și masca disconfortul. Enzo se apucă să studieze încă și mai mult, să muncească fără să spună o vorbă, închizându-și rușinea într-o criptă lipsită de expresie⁹⁷. Probabil că ar fi murit de rușine dacă un oarecare l-ar fi descoperit, arătând privirii celorlalți o sexualitate mizerabilă, un act genital cu nimic diferit de achiziția unei mărfi obișnuite.

Unii bărbați și-au început viața sexuală cu prostituatele, de parcă ar fi jucat un joc lipsit de importanță. Ei s-au gândit că un act sexual nu e altceva decât un scurt comerț ilicit, că lumea mentală a unei femei ce-și comercializează vaginul e lipsită de importanță, e treaba acesteia. Până la urmă, ea este cea care a decis să-și câștige pâinea în acest fel. Cât privește universul sufletesc al martorilor, acesta poate chiar să fie o sursă de mândrie! Claude B. povestește cu orgoliu că tatăl lui, la o vârstă înaintată, se încuia în cameră cu o sticlă de șampanie și cu o prostituată. Nici vorbă de tribunal lăuntric, în cazul său. Dimpotrivă, Claude considera

⁹⁷ Lewis M., *Shame, op. cit.*

un astfel de eveniment admirabil deoarece sublinia vigoarea sexuală a tatălui său, om vârstnic. Rușinea nu rezidă în fapt, ci în discursul intim care judecă faptul.

TOATĂ LUMEA IA PARTE LA RUȘINE

Detractorul intim, acest denigrator al conștiinței ce-i mortifică pe indivizii suferind de rușine, provine întotdeauna dintr-un colaps al stimei de sine. Dar cauzele pot avea origini diferite:

– Cauze externe de ordin social: națiune învinsă în cursul unui război, deculturalizare, sărăcie.

– Cauze externe de ordin cultural: mituri sau prejudecăți care îl umilesc pe cel apăsător de rușine, ca fiind un intuișabil ce pângărește chiar și apa, ca pe un evreu care escrochează întreaga lume, ca pe un arab ipocrit ce împlântă cuțitul în spatele prietenului, ca pe un negru, fotbalist talentat dar complet idiot, sau ca pe un țigan găinar.

Aceste cauze exterioare umilitoare transformă pe oricine într-un om suferind de rușine doar dacă individul le interiorizează și le acordă importanță.

– Cauzele externe de ordin familial sunt mai eficiente deoarece ele au puterea de a afecta: tată dominator, mamă disprețuitoare.

– Fratrie în care succesul unuia îi umilește pe cei care nu reușesc.

– Părinți care transmit rușinea, tată cu o istorie marcată de război⁹⁸, mamă care preferă să nu vorbească despre familia ei de origine.

⁹⁸ Benghozi P., „Résilience sociale et communautaire: pour un travail de pardon”, *La Santé de l'homme*, INPES, 2003.

– Cauze interiorizate: „Așteptăm totul de la tine. Trebuie să ne minunezi. Ești așa de dotat, că e musai să ajungi în vârf“. Când copilul nu se ridică la înălțimea visurilor sale, care sunt mai curând visuri ale părinților, ruptura traumatică este una intrapsihică și adolescentul, otrăvit de rușinea de a nu fi decât al doilea în timp ce el se visa primul, suferă de o prăbușire a grandorii sale⁹⁹.

⁹⁹ Chamalidis M., *Splendeurs et misères des champions. L'identité masculine dans le sport de haut niveau*, Montréal, VLB, 1999; și seminarul „Sport et résilience“, Paris, Eurosport, 7 iunie 2010.

3

NEIDREAPTA RUȘINE

PUTEM SĂ CUANTIFICĂM RUȘINEA?

Evenimentele sexuale ne revelează atât de bine lumea intimă, încât e dificil să le abordăm detașați. Și-atunci, ca să ne gândim în liniște la acest aspect, preferăm să recurgem la două stereotipuri care ne îngăduie să nu descoperim cine suntem cu adevărat. Unii spun: „Nu ne revenim niciodată în urma unei traume sexuale, e mai rău decât în cazul unei deportări“. Alții, dimpotrivă, preferă să sublinieze că „nu e la fel de grav ca deportarea“, gândind că femeile fac prea mult zgomot pentru nimic, ele dorind doar să-i culpabilizeze pe bărbați și oferind astfel o mască de moralitate propriei lor agresivități.

Între aceste două stereotipuri opuse, anchetele psihologice oferă date care variază. În ansamblu, „între 20 și 40% dintre victimele abuzurilor sexuale nu prezintă efecte vătămătoare“¹⁰⁰. Dacă ne rezumăm la aceste date,

¹⁰⁰ Dufour M.-H., Nadeau L., Bertrand K., „Les facteurs de résilience chez les victimes d’abus sexuels: état de la question“, *Child Abuse and Neglect*, 2000, vol. 24, nr. 6, pp. 781-797.

automat felul în care gândim ne va determina să credem că aproape 50% dintre femeile care au fost victima unui viol își revin singure și că suferința trece cu timpul. Dar, dacă adăugăm acestor statistici o cercetare psihologică de profunzime, una calitativă, nu cantitativă, vom descoperi că trecerea timpului oferă anturajului posibilitatea de a pune la lucru cele două cuvinte-cheie ale rezilienței: susținerea și sensul.

Violența sexuală provoacă victimelor un asemenea sentiment de jenă și mânie, iar adeseori în mediul cultural de proveniență o asemenea plăcere abjectă, încât această reacție emoțională explică lipsa de precizie a cifrelor. Anumite anchete susțin că 10% din numărul total al femeilor au fost agresate și că, dintre acestea, doar 10% au depus plângere la poliție. Dar este de ajuns ca anchetatorul să considere că un gest deplasat, o vorbă de tachinare sau o privire mai îndrăzneată reprezintă hărțuire sexuală pentru ca datele să urce până la 60%! Până și procentele de recidivă sunt imprecise. Bărbații închiși și agresiunile contabilizate ar trebui să constituie repere fiabile, or evaluările variază de la 1,6 la 30%¹⁰¹! În acest evantai de cifre, unele par totuși mai puțin fluctuante: agresorii băieților sunt cei care recidivează cel mai mult¹⁰². Cât privește procentajul rezilienței, de reluare a dezvoltării după un traumatism, el este încă și mai dificil de evaluat, deoarece unii observatori au nevoie să creadă că un viol reprezintă crima cea mai oribilă, în vreme ce alții estimează că îi acordăm prea multă atenție.

Dacă asociem anchetele în rândul populației cu interviurile psihologice, este totuși posibil să obținem o înțelegere. Clinica ne oferă diferite experimente tragice pe care psihologii le pot evalua, atunci când ei intervin spre a ajuta victimele.

¹⁰¹ Boulay A., *La Lettre de l'APEV*, nr. 40, octombrie 2009.

¹⁰² Aubut J. (coord.), *Les Agresseurs sexuels*, Montréal/Paris, Maloine, 1993.

În Republica Irlanda, o instituție religioasă a fost însărcinată în 1949 să primească două sute patruzeci și șapte de copii aflați în mare dificultate. Scandalul izbucni când, ajunși la adolescență, s-a aflat că aproape toți aceștia fuseseră în mod regulat violați. Li s-a acordat ajutor, au fost supuși unor teste, au fost intervievați pentru a li se oferi cel mai eficient sprijin și, cincizeci de ani mai târziu, s-a încercat să se afle ce s-a ales de ei. Progresele înregistrate de biologie, testele de atașament și reperatele sociologice au permis evaluarea criteriilor fiabile¹⁰³. Au existat așadar două bilanțuri: examene, teste și interviuri din epocă, în care victimele erau copii, și o comparație între aceste evaluări și cele ale victimelor, în vârstă acum de peste șaiszeci de ani. În plus, cercetătorii au beneficiat de povestea vieții acestora, de reprezentarea narativă a tulburărilor trecute și a eforturilor imense pentru a depăși acea situație traumatică.

Când scandalul a ieșit la iveală, 83% din copiii acestui grup erau foarte traumatizați, fapt ce nu a surprins pe nimeni: retard al dezvoltării fizice și mentale, anxietate, dependență de droguri și tulburări de personalitate. Evaluarea atașamentelor, cincizeci de ani mai târziu, descrie 45% din adulți anxioși, 27% din adulți anxioși și evitanți și 12% din adulți ambivalenți. Prin urmare, avem de-a face cu un scor de peste 83% de atașamente nesigure, în timp ce la populația generală întâlnim de obicei 30%.

Însă marea surpriză a constat în descoperirea faptului că aproape 17% din acești copii abuzați dobândiseră un atașament sigur! Este mult mai puțin decât

¹⁰³ Carr A., Flanagan E., Dooley B., Fitzpatrick M., Flanagan-Howard R., Shelvin M., Tierney K., White M., Daly M., Egan J., „Profiles of Irish survivors of institutional abuse with different adult attachment styles“, *Attachment and Human Development*, martie 2009, vol. 11, nr. 2, pp. 183-201.

în cazul populației generale, unde cifra atinge cota de 66%, dar într-un astfel de context ne-am fi putut aștepta la un indice de 100% evoluții catastrofale. Prin ce mister acești copii ajunseseră ei să se dezvolte aproape normal, în ciuda unei carențe afective precoce, care le determinase plasarea în instituție și în ciuda agresiunilor sexuale repetate care îi distruseseră¹⁰⁴? Să existe oare o flexibilitate sufletească atunci când un psihic alterat de o întâlnire traumatizantă ajunge să se vindece datorită altor întâlniri¹⁰⁵?

CUM POT FI EVALUAȚI FACTORII DE REZILIENȚĂ?

Problema este astfel pusă: o mică proporție a acestor copii agresați a izbutit să își reia o dezvoltare aproape normală deoarece alte întâlniri intersubiective le-au fost favorabile. Dacă vom ajunge să descoperim, să analizăm și să aplicăm unele din condițiile acestor întâlniri, vom putea declanșa un mai mare număr de procese reziliente.

Este posibil să structurăm determinanții benefici sau negativi în trei domenii:

- Înainte de agresiune: cum anume se dezvoltă copilul?
- În timpul agresiunii: împrejurările incidentului influențează viitorul victimei?

¹⁰⁴ Rutter M., „The psychological effects of early institutional rearing“, în P. J. Marshall, N. A. Fox (ed.), *The Development of Social Engagement: Neurobiological Perspectives*, New York, Oxford, Oxford University Press, 2006, pp. 355-391.

¹⁰⁵ Cyrulnik B., Delage M., Blein M.-N., Bourcet S., Dupays A., „Modification des styles d'attachement après le premier amour“, *Annales médico-psychologiques*, 2007, 167, pp. 154-161.

– După agresiune: ce formă trebuie să ia susținerea familială și culturală pentru a vindeca ruptura traumatică?

Fiecare dintre aceste domenii este analizabil și evaluabil.

Copiii care, înainte de incidente, sufereau deja de unele tulburări psihopatologice: fobii, agitație psihomotorie, angoasă de separare, atașament confuz, n-au fost în măsură a declanșa un proces de reziliență. Dar regăsim asemenea trăsături și la copiii care dobândiseră deja un atașament nesigur, anxios sau ambivalent. Atunci când mediul este unul stabil, aceste stiluri afective nu reprezintă trăsături psihopatologice, ele indicând pur și simplu gradul de adaptare al subiectului la o familie anumită. Dar, în caz de colaps, aceste modalități de a intra în relație afectivă devin factori de vulnerabilitate.

În populația de copii abuzați deveniți rezilienți nu existau tulburări psihopatologice și aproape toți membrii săi dobândiseră un atașament sigur care a facilitat relațiile ulterioare. Acest stil afectiv le-a îngăduit să înfrunte trauma cu o afirmare de sine superioară.

Structura agresiunii, adică acele condiții în care a fost comisă infracțiunea, a reprezentat un puternic factor de reziliență sau de antireziliență.

Când agresiunea este una extrafamilială, când un necunoscut forțează prada sexuală, cel agresat are tendința să-și reprezinte atacul ca pe un fel de accident grav. Atribuirea vinei, exterioară victimei, nu o pune pe aceasta în cauză. Ea își reprezintă evenimentul ca pe un scandal, ca pe o umilință, ca pe o hoție dureroasă, crima fiind integral imputată agresorului.

Dar când agresiunea vine din partea unui apropiat, trădarea se adaugă atacului. Termenul de „abuz sexual“ desemnează în chip corect scenariul comportamental:

un adult (un bărbat și uneori chiar și o femeie) stabilește cu copilul o relație de atașament care generează un sentiment de siguranță și de binefacere. Insidios, gesturile de tandrețe alunecă spre abuzul sexual. În acest caz, agresiunea a fost asociată cu plăcerea legăturii afective, cu plăcerea de a primi un cadou și uneori chiar cu plăcerea sexuală. În acest fel, victima sexuală a fost transformată în complice de către agresor! Mai mult, atunci când este vorba despre un apropiat, agresiunea sexuală frecvent repetată se transformă într-o relație care interiorizează în memoria victimei o participare la act, o atribuire internă a greșelii. Acest proces explică surprinzătoarea frază rostită de femeile violate: „Fără să o fac intenționat, probabil că l-am provocat“.

Dar când atribuirea greșelii este una externă, subiectul rănit și umilit păstrează totuși în adâncul sufletului său anumite resurse ale stimei de sine, căci el a putut să se revolte și să-și caute aliați.

În grupul victimelor culpabilizate de agresor pot fi găsite cele mai multe cazuri de revictimizare: femeile care reacționează astfel prezintă între 20 și 30% risc de a fi din nou violate¹⁰⁶. Se întâmplă ca o femeie să nu-și amintească faptul că a fost agresată, în timp ce agresorul să mărturisească atacul sub presiunea martorilor. Se întâmplă ca ea să nege, explicând chiar că incidentul nu are mare importanță deoarece a fost în stare să-și reia joggingul după ce a suportat agresiunea sexuală. Îi putem admira rezistența, putem fi intrigați de aparenta sa indiferență, dar la doi ani după eveniment putem asista plini de mirare la izbucnirea unui sindrom psihotraumatic care determină ca oroarea să revină „de parcă

¹⁰⁶ Wright J., Friedrich W. N., Cyr M., Thierault C., Pierron A., Lussier Y., Sabourin S., „The evaluation of Franco-Quebec victims of child sexual abuse and their mothers. The implementation of a standard assessment protocol“, *Child Abuse and Neglect*, 1998, 22, pp. 9-23.

tocmai s-ar fi întâmplat“. Femeia nu se mai gândește decât la asta, ea privește neîncetat filmul violenței care a smuls-o din lumea ei intimă și o împiedică să-și edifice vreo apărare psihică împotriva traumei. Cel mai adesea, femeia se prăbușește într-o depresie cronică, într-un fel de anesteziere a plăcerii de a trăi care o determină să piardă orice urmă de vigilență.

Există o întregă convergență a factorilor eterogeni ce explică degradarea lumii lăuntrice a celor agresati¹⁰⁷. Sexualizarea prin violență, sentimentul de a fi fost trădați, de a fi fost transformați în complici și umiliți prin stigmatizarea practică de privirea celorlalți construiesc în lumea intimă a victimelor o imagine de sine devalorizată: „Pentru că am primit un cadou înainte să fiu violată înseamnă că mi-am vândut eu însămi, ca pe o marfă, corpul... pentru că a fost posibil să fiu violată atât de simplu înseamnă că sunt jucăria dorințelor celorlalți... nu sunt în stare să fac diferența între atașament și sexualitate, așadar există motive să fiu puțin iubită...“. Aceste stigmate sunt cultivate în sufletul victimei de cei care o înconjoară. Când familia îi spune: „Nu te cred, îl cunosc pe tatăl tău, n-ar face niciodată așa ceva“, când prietenii de la școală se excită cu reprezentarea unei femei luate cu forța și apoi aruncată și când un stereotip cultural recită discursul potrivit căruia o femeie violată este o femeie pângărită ce dezonoarează familia, toate aceste reacții converg pentru a semăna rușinea în sufletul celei agresate.

Copiii își exprimă sentimentele haotice prin intermediul unor reacții exasperate generate de provocările sexuale, de exhibiționism și de aluzii constante la o genitalitate fără reținere, în vreme ce adolescenții

¹⁰⁷ Stevens Y., Denis C., „Enfant, parent, professionnel: les vécus trans-versaux dans les situations d'abus sexuels“. *Le Journal des psychologues*, februarie 2009, nr. 264.

abuzată își construiesc un film mental bazat pe o imagerie sexuală dezgustătoare și disperată.

NEGAREA, O LEGITIMĂ APĂRARE MORBIDĂ

Cel mai sigur mijloc de a lupta contra acestei reprezentări sexuale îngrozitoare constă în a evita orice reflecție asupra ei. Negarea este o strategie care permite minimizarea impactului emoțional avut de agresiune asupra minții victimei. O astfel de strategie protectoare ce ameliorează adaptarea¹⁰⁸, modalitatea de a înfrunta o asemenea încercare, oferă aparența unei anumite forțe mentale: „Nu înseamnă nimic toate acestea... am văzut altele și mai și!”. Îi admirăm pe răniții care surâd, credem că ei sunt invulnerabili, dar adevărul este că, frecvent, această protecție pune în loc o bombă cu ceas, suferința psihologică de natură să explodeze mai târziu¹⁰⁹. Dacă victimele evită să se gândească la trauma suferită, acest fapt este ca urmare a senzației că nu sunt destul de puternice pentru a vorbi cu detașare despre aceasta. O asemenea reprezentare de sine degradată, indusă forțat de un altul, este un semn de slăbiciune, un semn de rușine care desocializează, împiedicând-o pe victimă să-și reia locul în rândul celorlalți. Ea va sta deoparte, în afara relațiilor afective ale vieții cotidiene.

În această strategie a negării, gândirea magică poate crea momente de fericire. Îi admirăm pe cei răniți care, după agresiune, zâmbesc parcă visând, scriind poezii

¹⁰⁸ Morrow S. L., Smith M. L., „Constructions of survival and coping by women who have survive childhood sexual abuse“, *Journal of Counseling Psychology*, 1995, 42, pp. 24-33.

¹⁰⁹ Varia R., Abidin R. R., Dass P., „Perceptions of abuse: Effects on adult psychological and social adjustment“, *Child Abused and Neglect*, 1996, 20, pp. 511-526.

și explicând că lumea vizibilă este guvernată de forțe oculte pe care tocmai le-au descoperit. Au tot dreptul să reacționeze astfel, după tot ce li s-a întâmplat, doar se află în legitimă apărare! Dar această refugiere în imaginar este un factor de predicție a tulburării, căci ei se rup de real în loc, pur și simplu, să-și ofere un moment de plăcere prin recurgerea la vis.

Interpretul muzical Corneille, după genocidul din Rwanda, s-a aflat într-o situație asemănătoare cu cea a evreilor ascunși în vremea celui de-al Doilea Război Mondial. El a asistat la masacrarea familiei sale, a reușit să fugă în Zair (astăzi Congo), apoi a revenit în Rwanda, s-a ascuns la Kigali vreme de trei luni, înainte de a fi primit de o familie în Germania: „Eram salvat. Tocmai scăpasem dintr-un iad, despre care îmi era imposibil să vorbesc”¹¹⁰. Supraviețuitor pe când toți ai lui muriseră, i-ar fi fost rușine să se plângă, prin urmare „a preferat să pună în surdina” această amintire insuportabilă și să se ocupe exclusiv de muzică. Acest mecanism de apărare necesar este insuficient, el închistează durerea care ne-ar copleși dacă am lăsa emoția să ne invadeze universul mental, el ne îngăduie să smulgem unele momente de fericire și să ne oferim o imagine de sine puternică și veselă. Doar că această apărare nu ne permite să înfruntăm realitatea pierderii, exilului, supraviețuirii la limită, când îngăduim numai împărțirea părții suportabile a lumii noastre psihice, înăbușind partea dureroasă a istoriei personale. În această legitimă apărare nu putem vorbi despre reziliență deoarece avem de-a face cu o amputare a personalității: „De fapt, eram ca mort, absent din istoria mea, absent din mine însumi”, spune cântărețul¹¹¹.

¹¹⁰ Péronet V., „Le parcours, Corneille”, *Psychologies magazine*, decembrie 2009.

¹¹¹ *Ibid.*

Răgazul pentru negare este adeseori necesar¹¹², căci el permite o diminuare a suferinței, dar nu este posibil ca viața să fie trăită cu o jumătate de personalitate. Într-o zi, cel rănit trebuie să renunțe la această negare. Și el va constata cum cursul existenței sale va apuca pe un drum diferit. Bomba cu ceas este o cale frecventă, în condițiile în care orice conștientizare a fost evitată: „Trebuie să merg înainte... nu servește la nimic să-mi ruminez gândurile“. Ziua în care negarea va fi înlăturată fără ca nimic să fie pregătit pentru a-i lua locul, nici înlăuntrul subiectului, nici în anturajul acestuia, tristețea va apărea la suprafață și mai dureroasă. Dacă nu a suferit când cei apropiați au decedat, îi va fi rușine din pricină că această suferință nu s-a produs: „Nu m-a mișcat faptul că au murit. Prin urmare, sunt un monstru“. Doliul, imposibil pe moment, lovește încă și mai puternic atunci când e realizat cu întârziere: „Trebuie așadar să păstrez această impresie potrivit căreia m-am născut în dimineața în care părinții mei au murit. Ca eu să pot trăi după aceea, a fost nevoie ca ei să dispară până și din memoria mea... Amnezie caritabilă... Învățați-i să plângă pe copiii care vor să ignore că suferă!¹¹³“.

Negarea nu se referă la amintirea tragediei, ci are în vedere afectul asociat acestei amintiri. Prostituatele pretind adeseori că nu-și pot suferi meseria. Au dreptate să gândească așa. Suferința e mai mică atunci când chinul provoacă o agonie de ordin psihic: „Nu mai am nici suflet, nici trup, nimic nu-mi mai aparține. Nu sunt decât un neant care vrea să dureze... Și totul e precum cocaina, un fel de a uita¹¹⁴. Abia când a devenit deputat

¹¹² Tichey C. de, seminarul „Laboratoire Ardix“, Paris, decembrie 2008.

¹¹³ Duperey A., *Le Voile noir*, Paris, Seuil, „Points“, 2002. Cei doi părinți au murit împreună asfixiați în propria lor casă pe când Anny avea vârsta de opt ani și jumătate.

¹¹⁴ Castioni N., *Le Soleil au bout de la nuit*, Paris, Albin Michel, 1998, p. 123.

în Marele Consiliu de la Geneva, Nicole a îndrăznit în sfârșit să-și înfrunte trecutul. Ea a evadat din mediul care o umilea, dar abia atunci când a izbutit să se reconstruiască în calitate de persoană a găsit puterea să militeze în cadrul Aspasiiei, o asociație care le ajută pe fetele străzii: „Poate că am avut nevoie de tot acest timp ca să pot privi din nou prostituția în față, ca să o consider drept ceea ce este: o realitate economică și socială, deci politică”¹¹⁵. Corneille cântărețul nu spune ceva diferit: „... să fii destul de puternic și viu ca să ceri ajutor și să înfrunți trecutul, oricât de nenorocit ar fi, fără ca asta să te împiedice să trăiești în prezent, mergând totodată spre viitor”¹¹⁶.

Dar atunci când deputata s-a angajat să le protejeze pe fetele venite din estul Europei, colegile sale politiciene s-au mirat că ea era decisă să regăsească un univers din care cu greu izbutise să fugă. Totul se petrecea de parcă unele membre ale anturajului ei ar fi gândit: „Eu, în locul său, aș fi păstrat tăcerea cu privire la trecut”. Această femeie a depășit rușinea pentru a descoperi mândria, dar optica socială i-ar fi înțeles mai ușor poziția dacă ea ar fi continuat să-și ascundă trecutul, chiar dacă i-ar fi reproșat mai târziu! A relua relația cu istoria personală are semnificația unui efort de a coase împreună zdrențele unui eu sfâșiat. Când negarea oferă răgazul de a-și întări psihicul și de a modifica optica celorlalți, doar atunci un proces de reziliență ar putea să apară, după ani de suferințe amorțite¹¹⁷.

Copiii știu să utilizeze acest mod de protecție. Când Nicole, însoțitoare de zbor, a murit în atentatul asupra

¹¹⁵ *Ibid.*, p. 204.

¹¹⁶ Péronet V., „Le parcours, Corneille”, art. cit.

¹¹⁷ Roth S., Newman E., „The process of coping with incest for adult survivors. Measurement and implications for treatment and research”, *Journal of Interpersonal Violence*, 1993, 8, pp. 363-377.

cursei UTA spre N'Djamena¹¹⁸, soțul ei l-a suprainvestit pe fiu, Benjamin, în vârstă de opt ani, ca să-l protejeze mai bine și în același timp să se protejeze și pe sine: „Vorbim mult împreună. El îmi spune ce gândește, ce crede, ce și-ar dori. Îmi vorbește despre școală, despre prietenii lui. Nu-mi vorbește niciodată despre mama. Nu poate vorbi despre asta“¹¹⁹. Această tăcere este martorul unei hiperamintiri, a cărei poveste rămâne închisă în lumea intimă, blocată acolo, cu neputință a fi spusă și împărtășită.

Anturajul devine complicele negării, sugerând celui rănit că nu e cazul să se vorbească despre evenimentul traumatizant. Tăcerea devine atunci un nou motor organizator al eului, un tiran mut care obligă la o suferință secretă, împiedicând astfel travaliul reconstrucției de sine. Furia de a înțelege este o armă a rezilienței, ea obligă la a citi, a vorbi, a întâlni, a explica. Pe când tăcerea care îngheață relația sporește intensitatea povestirii rostite cu gura închisă: „Mă gândesc neîncetat la suferința mea, dar trebuie să păstrez tăcerea, căci nimeni nu mă poate înțelege“. Această renunțare lipsită de simțire (de fapt, care nu vrea să spună nimic) pregătește ruminația posttraumatică și rușinea de sine: „Nu sunt decât o femeie... noi, intuşabilii, suntem un fel de suboameni... în istoria poporului nostru mereu am fost persecutați...“. Resemnarea împiedică posibilitatea prevenirii unei viitoare agresiuni. Când nu mai stăpânim nimic, nici referitor la sine, nici referitor la ceilalți, este evident că nu ne putem apăra împotriva noilor atacuri, ceea ce explică strania fatalitate a revictimizării¹²⁰.

¹¹⁸ Capitală a statului Ciad. (N.t.)

¹¹⁹ Deblicker E., Deblicker B., *L'Impossible Deuil*, Paris, Le Cherche-Midi, 2007, p. 49.

¹²⁰ Celano M. P., „A developmental model of victim's internal attribution of responsibility for sexual abuse“, *Journal of Interpersonal Violence*, 1992, 7, pp. 57-69.

UN MORMÂNT TĂCUT ÎN CARE SE-AGITĂ FANTOMELE

Uneori ne este imposibil să vorbim deoarece nu mai avem tăria s-o facem sau pentru că un altul nu dorește să audă nimic, sau pentru că primejdia revelației ne pecetluiește buzele. O relatare cu buzele închise ne zidește în suflet un mormânt în care se agită fantomele: „Dacă spun mamei ce mi-a făcut soțul ei, o să moară... Dacă dezvălui că am fost pângărită, familia o să mă alunge, iar societatea o să mă disprețuiască“.

A mărturisi un secret apăsător nu este întotdeauna un factor de reziliență. Cutremurul familial ce urmează dezvăluirii incestului o culpabilizează pe fată, care, după ce a fost traumatizată de către tată, va fi masacrată de familie. Negarea din partea celor răniți, ca atitudine care îi apără de suferință, împiedică progresul psihoterapiei, în cadrul căreia travaliul mental trezește uneori această suferință. Pentru ca renunțarea la negare să nu provoace întoarcerea suferinței, este necesar ca anturajul să evolueze și el, fiind în măsură să înțeleagă trauma și să-l sprijine pe cel rănit.

Absența susținerii afective înainte de producerea traumei nu a permis dobândirea unui atașament sigur care, în caz de agresiune, ar fi putut să o ajute pe fata victimă a incestului să înfrunte încercarea¹²¹. Apoi, absența sprijinului sufletesc de după agresiune face imposibilă dezvăluirea atunci când îndoiala și ostilitatea propriei familii dau lovitura de grație victimei.

Un factor de reziliență neașteptat și încă puțin studiat ajunge uneori să o susțină pe fetița abuzată: o colegă

¹²¹ Spaccarelli S., Kim S., „Resilience criteria and factors associated with resilience in sexually abused girls“, *Child Abuse and Neglect*, 1995, 19, pp. 1171-1182.

de clasă! Când un copil este în stare să numească mai mulți prieteni cărora le poate povesti aventurile, acest fapt îi subliniază aptitudinea de a căuta el însuși o susținere în caz de traumatism¹²².

Toate studiile longitudinale care au urmărit devenirea copiilor aflați în dificultate au subliniat importanța stilului afectiv dobândit înainte de incident. Un atașament sigur impregnat încă din primele luni de viață oferă, în cazul unei nenorociri, probabilitatea unei reziliențe ridicate. Copilul rănit care a fost capabil să caute și să găsească un substitut securizant își sporește probabilitatea de a întâlni un tutore al rezilienței¹²³. Dar acest tutore nu poate să fie chiar oricine, trebuie ca el să corespundă nevoilor copilului. Când un prieten de clasă primește să asculte mărturisirea suferinței unui copil rănit, intimitatea secretului împărtășit întărește relația dintre cei doi. Este poate motivul pentru care, după o agresiune sexuală, copiii adoptați au dezvoltat o mai bună reziliență decât cei care au rămas în cadrul familiei lor biologice¹²⁴: le este mai puțin teamă să povestească ce li s-a întâmplat.

S-ar cuveni să distingem între agresiunea sexuală și abuzul sexual. În cazul agresiunii, violența este cea care se întipărește în memorie și facilitează apariția unui sindrom posttraumatic, în timp ce, în cazul abuzului, trădarea este cea care condamnă victima la

¹²² Chandy J. M., Blum R. W., Resnick M. D., „Female adolescents with a history of sexual abuse. Risk outcome and protective factors“, *Journal of Interpersonal Violence*, 1996, 11, pp. 503–518.

¹²³ Luthar S., Zelazo L., „Research on resilience: An integrative review“, în S. Luthar (ed.), *Resilience and Vulnerability Adaptation in the Context of Childhood Adversities*, Cambridge, Cambridge University Pres, 2003, pp. 510–550.

¹²⁴ Hodges J., Tizard B., „Social and family relationships of ex-institutional adolescents“, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1989, 30, pp. 77–97.

tăcere și o predestinează rușinii. Atunci când violatorul a făcut astfel încât victima infantilă să confunde gesturile de tandrețe cu actul sexual, trădarea familială nu este tocmai o raritate: „Prietenul (familiei) este foarte draguț... cu prilejul fiecărei ședințe fotografiile devin din ce în ce mai «sugestive»... Mama nu este mulțumită când pozele ajung să fie descoperite. «Asta nu e bine», spune ea... Nici mama, nici tata nu vor schimba nimic din relațiile cu acel bărbat și soția lui: prietenia este ceva sacru. În vara aceea, ei chiar vor merge împreună în vacanță¹²⁵. Trădarea parentală, absența protecției prevestesc chiar mai multe tulburări decât agresiunea sexuală în sine¹²⁶.

Dezvăluirea incidentului traumatizant este mai puțin dificilă când victima beneficiază de susținerea familiei, a prietenilor și a mediului cultural, toate acestea îngăduind împărtășirea emoțiilor¹²⁷ și mentalizarea¹²⁸. Un astfel de context facilitează controlul asupra reprezentării traumei și posibilitatea ca victima să-și reia locul printre ceilalți. Aproape întotdeauna, absența mărturisirii dezvăluie absența susținerii familiale sau a anturajului. Femeia maltrată crede că evenimentul pe care l-a trăit e imposibil de povestit pentru că oferă despre ea imaginea unei femei pângărite, învinse, dezgustătoare. Ei îi este rușine de reprezentarea pe care riscă să o sădească în sufletul celorlalți. Și, ca urmare, acea femeie se apără păstrând tăcerea.

¹²⁵ Castioni N., *Le Soleil au bout de la nuit*, op. cit., p. 30.

¹²⁶ Gold S. R., Milan L. D., Mayall A., Johnson A. E., „A cross-validation study of the trauma symptom checklist. The role of mediating variables“, *Journal of Interpersonal Violence*, 1994, pp. 12–26.

¹²⁷ Rimé B., *Le Partage social des émotions*, op. cit.

¹²⁸ Bateman A., Fonagy P., *Mentalization-based Treatment for Borderline Personality Disorder*, New York, Oxford University Press, 2006.

O FANTOMĂ RESUSCITATĂ ÎNCĂ MAI POATE SĂ UCIDĂ

Când Gérald avea șaptesprezece ani, a fost eroul unui eveniment ciudat. Fusese primit în sânul unei familii nu foarte armonioase, dar care, cel puțin, îi îngăduia să meargă la liceu. Într-o zi, el își făcea temele așezat la masa din bucătărie, citind aplecat deasupra unei cărți, când tatăl său adoptiv a trecut prin spatele său și, brusc, l-a sărutat pe ceafă. Surprins, Gérald s-a ridicat și a primit o palmă strașnică, în timp ce tatăl îl insulta: „Homosexual nenorocit!“. Apoi tatăl a dispărut. Băiatul s-a așezat la loc și și-a continuat lectura. Gândindu-se la incident, el se mira în legătură cu comportamentul sexual al acelui bărbat și, mai ales, de indiferența pe care el însuși o vădea de fiecare dată când „tatăl“ său încerca o agresiune homosexuală.

Douăzeci de ani mai târziu, mergând la cinematograful să vizioneze pelicula *Festen*¹²⁹, un film danez care aducea în prim-plan ideea de incest, Gérald înțelege în sfârșit ceea ce se petrecuse în trecut cu el. În filmul danez, la fel ca în propria lui viață, imperativul familial înăbușise afacerea. Prietenii săi îi explicau că teribilul secret, odată dezvăluit, ar fi condus la dezorganizarea întregii familii și ar fi provocat psihoze copiilor mai mici. Gérald se gândea că familia în care trăise, de bine de rău, suferea deja de o funcționare ciudată încă dinainte de scenariul „sărut-palmă-insultă“. Încercă să-și imagineze ceea ce

¹²⁹ *Festen (Aniversarea)*, film din 1998 regizat de danezul Thomas Vinterberg, primă producție realizată conform prescripțiilor estetice din manifestul Dogma95 al Școlii de la Copenhaga. O familie se adună în jurul evenimentului constituit de aniversarea a 60 de ani a tatălui. Ceea ce trebuia să fie un moment relaxat și festiv se transformă într-o tragedie autentică, deoarece fiul își acuză tatăl că a abuzat sexual atât de el, cât și de sora sa, care recent s-a și sinucis. (N.t.)

s-ar fi petrecut dacă ar fi dezvăluit episodul. Probabil că mama adoptivă nu ar fi crezut o iotă, căci avea o nevoie disperată să mai salveze ceva din viața ei de cuplu. În acest caz, băiatul ar fi fost acuzat de defăimare: „Cum îndrăznești să vorbești atât de urât despre tatăl tău, după tot ce a făcut pentru tine?“, i-ar fi spus fără îndoială mama. Gérald ar fi fost apoi alungat din căminul familiei, așa cum fusese de fapt adeseori amenințat.

Sau poate că mama l-ar fi crezut? În acest caz, dezvăluirea incidentului ar fi produs o adevărată explozie familială. Mama era casnică, iar Viviane, fata cuplului, în vârstă de opt ani pe-atunci, un copil cu dificultăți psihologice, și-ar fi agravat și mai mult starea. Gérald ar fi fost făcut responsabil pentru tot acest dezastru și probabil că și el însuși ar fi ajuns să se culpabilizeze.

Dacă ar fi vorbit, totul s-ar fi prăbușit și toată lumea ar fi avut de suferit. Păstrând tăcerea, el putea limita dezastrul. Dar, ca să se apere, el a fost obligat să dezvolte un atașament plin de răceală: politicos, tăcut, secret, neconfesându-se niciodată, ceea ce i-a îngăduit să-și continue drumul fără să-i rănească pe ceilalți, dar și fără să fie el însuși rănit. Atașamentul evitant jucase rolul unei adaptări analgezice la atmosfera aceluia cămin morbid.

În perioada în care *Festen* ieșea pe piață, Viviane devenise mama a doi copii care se plâneau că aveau, în fiecare lună, un tată diferit, uneori alcoolic, alteori violent. Un judecător a hotărât să încredințeze copiii bunicilor, care i-au primit cu brațele deschise. Evadând din infernul matern, cei doi micuți își adorau bunicii, care le-au organizat un cămin securizant. Ei au învățat o meserie și au întemeiat o familie, își venerează în continuare bunicul și au grijă așa cum pot de mama lor, mai mereu în dificultate. Niciunul nu a devenit psihotic. Ar fi cunoscut ei același destin dacă Gérald, cu douăzeci de ani în urmă, s-ar fi dus la poliție?

Legile generale care au valoare pentru un grup nu au neapărat aceeași valoare în cazul fiecărui individ. În ansamblu, atunci când o femeie suferă o agresiune extrafamilială, dacă a cunoscut înainte un atașament dătător de încredere, apoi dacă, după viol, a fost susținută de cei apropiați, ea acumulează factori de reziliență și își poate regăsi demnitatea. Băieții, agresați de un bărbat sau de o femeie, pot dobândi mai puțini factori de reziliență pentru că ei întâmpină mai multe riscuri de a nu fi crezuți și de a provoca răspunsuri disprețuitoare.

Dar de când cultura occidentală a început să le stigmatizeze mai puțin pe femeile violate, ele au posibilitatea să scape cu mai multă ușurință de sentimentul rușinii provocat de agresiune¹³⁰. Când familia le înconjoară cu afecțiune, când prietenii sunt solidari și când miturile culturii lor nu mai susțin că o femeie violată își face de rușine apropiații, femeia agresată nu se mai simte alungată din rândul oamenilor. Se întâmplă chiar ca, după viol, ea să-și revină și să-și apostrofaze agresorul: „Trebuie că ai o foarte mare problemă dacă nu ai putut decât să procedezi astfel“. Astăzi, se întâmplă chiar ca unele femei să inverseze rolurile și să devină la rândul lor dominante, așa cum rezultă din scenariul următor.

În condițiile în care familia funcționează defectuos înaintea agresiunii, a vorbi despre violul suferit coincide cu a dezvălui problemele ascunse și a adăuga o sfâșiere traumatică suplimentară. Poate că un asemenea fapt e de natură să explice cum fetele agresate preferă să vorbească mai întâi la școală, unei prietene sau unei infirmiere. Altele aleg să se confeseze unui preot sau unei persoane de încredere, dar provenite din afara mediului familial. Deoarece proximitatea afectivă riscă să-i rănească pe cei apropiați, e preferabil ca dezvăluirea să

¹³⁰ Testa M., Miller B. A., Downs W. R., Panck D., „The moderating impact of social support following childhood sexual abuse“, *Violence and Victims*, 1992, 7, pp. 173–186.

se petreacă în afară, mai departe, în fața unei persoane susceptibile să înțeleagă fără să se șocheze¹³¹.

Dezvăluirea este adeseori urmată de un șoc anxios: „Oare cum o să procedeze cu secretul meu? Destăinuindu-mă acestei infirmiere, ea o să-și schimbe părerea despre mine... De-acum încolo nu voi fi decât o femeie violată. Oare o să râdă de mine, oare o să mă disprețuiască?“. Destăinuirea în fața unei persoane apropiate provoacă însă sentimentul de vinovăție: „Când o să-i spun mamei despre asta, o s-o rănesc“. Dar a se confesa unei persoane mai îndepărtate declanșează angoaasa: „Denunțând secretul care m-a făcut să-mi fie rușine, mă pun într-o poziție de vulnerabilitate, le ofer celorlalți o armă de care s-ar putea servi împotriva mea“.

NE ELIBERĂM DE RUȘINE ÎN MĂSURA ÎN CARE LE SCHIMBĂM CELORLALȚI SUFLETUL

Nu ne putem elibera cu-adevărat de rușine decât cu condiția prealabilă ca prietenii, familia, cartierul și cultura să devină suportivi¹³². Poate persoana agresată era blândă sau poate era dură înainte de incident, în funcție de dezvoltarea ei afectivă precoce? Dar dacă, după o traumă, otrava rușinii se instalează în ea, acest lucru se întâmplă ca urmare a faptului că relația victimei cu mediul era deja disfuncțională.

¹³¹ Chaffin M, Wherry J. N., Dykman R., „School age children’s coping with sexual abuse: Abuse stresses and symptoms associated with four coping strategies“, *Child Abuse and Neglect*, 1997, 21, pp. 227–246.

¹³² McNulty C., Wardle J., „Adult disclosure of sexual abuse: A primary cause of psychological distress“, *Child Abuse and Neglect*, 1994, 18, pp. 549–555.

Relatarea agresiunii instituie o punte intersubiectivă făcută din cuvintele pe care îndrăznim să le spunem cuiva care are curajul să le asculte.

Am putea numi acest proces „restructurare cognitivă”¹³³, după cum am putea spune că refacerea reprezentării de sine evoluează în funcție de relatări și de întâlnirile afective. Atunci când fac efortul să aștern în cuvinte tragedia care m-a umilit și încredințez aceste cuvinte prietenului perfect, mă mir cât de bine încep să mă simt. Mă simt ușurat deoarece mi-am împărtășit lumea intimă, mă simt întărit deoarece am creat ceva din trauma mea. Nu mai sunt singur pe lume pentru că voi ați citit, ați râs, ați criticat. Mă simt mai puțin alungat din rândul oamenilor (dar și puțin neliniștit, deoarece nu știu ce vor face ceilalți cu ceea ce le-am încredințat). Această reconstrucție a reprezentării „sinelui rănit” antrenează și o modificare a emoțiilor pe care le resimt, a expresiei lor comportamentale și a construcției intelectuale ce conferă tumultului o formă în sfârșit rațională. Ies din confuzie, redevin stăpân pe soarta mea, nu mai sunt jucăria sexuală a celorlalți, acel *Stück*, bucățica bună să fie aruncată pe foc.

Când copilul nu este sprijinit de cei apropiați, care frecvent sunt chiar cei care-l agresează, el poate să caute un tutore de reziliență în afara căminului. Îl poate găsi în persoana unui unchi, a unui prieten sau a unui antrenor. Adeseori, este vorba de un învățător care, fără să-și dea seama, va fi ales de copil. Printre strategiile care-l orientează pe copil spre un proces rezilient, suprainvestirea școlii este cea mai benefică¹³⁴. Școala este

¹³³ McMillen C., Rideout G., Zuravin S., „Received benefit from child sexual abuse”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1995, 63, pp. 1027–1042.

¹³⁴ Wyatt G. E., Newcomb M., Reerdale M., Notgrass C., *Sexual Abuse and Consensual Sex: Women's Developmental Patterns and Outcomes*, Newbury Park (CA), Sage, 1993.

singurul loc în care acesta se simte respectat, îndrăgit, plin de proiecte și inventator de jocuri în recreație.

O populație de copii agresați sexual și sub observație până la vârsta de treizeci de ani au prezentat, la maturitate, evoluții foarte diferite, potrivit calității anturajului și structurii personalității lor de dinainte de traumă.

Cea mai negativă evoluție a prezentat-o un grup de 10% dintre băieții violați, care au devenit adulți violatori, cu o sexualitate anormală. Doar 3% dintre fete au cunoscut efectul pe termen lung al unei umilințe sexuale ce le-a împins să repete o sexualitate violentă, cu victimizare, tulburări grave ale personalității și slabe abilități parentale¹³⁵.

Abandonul, absența susținerii după viol, izolarea afectivă și relațională reprezintă cei mai puternici factori determinanți ai reproducerii violenței. Atunci când, în cursul unui proces, ca să-și atenueze gradul de vinovăție, violatorul declară că el însuși a fost victima unui viol, este adeseori adevărat, dar nu faptul că a fost violat i-a inculcat acestuia tendința de a deveni violator, ci acela de a fi fost părăsit după colaps sau, încă și mai rău, de a fi fost considerat mincinos.

NE ELIBERĂM DE RUȘINE DACĂ NE MODIFICĂM SUFLETUL

10 până la 20% din victime cunosc o evoluție care se agravează inexorabil. Unele victime, paradoxal, oferă aparența unor persoane invincibile, rămase nevătămate după agresiune. Apărate de negarea ce le conferă o

¹³⁵ Brière J. N., Elliott D. M., „Immediate and long-term impacts of child sexual abuse“, *The Future of Children*, 1994, 4 (2), p. 54.

aparență de liniște lăuntrică, aceste victime își văd destrămat falsul echilibru în urma unui banal eveniment cotidian. Aceste fantome care se agită în tăcere în lumea lor intimă explodează pur și simplu, sub forma unui sindrom psihotraumatic, și reacționează la mai mulți ani după eveniment, „ca și cum acesta abia s-ar fi întâmplat“. Astfel de tablouri ale agravării regulate sau întârziate se observă mai ales la copiii care supraviețuiesc în cadrul unei familii dezorganizate.

40 până 75% dintre victime își văd starea ameliorată cu încetineală: îi regăsim pe acești copii printre cei care au fost sprijiniți de mediu și securizați. Ei au izbutit să se redreseze psihic și să se investească într-un vis de viitor¹³⁶.

Când acest travaliu mental se realizează, personalitatea se schimbă deoarece reprezentarea de sine se modifică și valorile existențiale nu mai sunt aceleași. Maturizarea posttraumatică a fost adeseori observată de cercetătorii de teren. Când o dificultate familială își face apariția, copiii devin rapid autonomi, își ajută părinții, uneori chiar ajung să-i întrețină. După o catastrofă naturală, acești copii, în doar câteva zile, învață să gătească, să zidească sau să completeze documentele care li se păreau foarte complicate înainte de dezastru. Adulții cunosc și ei același efect al maturizării: „De când am fost agresată, am devenit mai vigilentă, mai atentă la copii, mă apăr mai bine“, auzim adeseori. Însă trebuie subliniat că o asemenea evoluție nu are loc decât în cazul victimelor care au beneficiat de sprijinul celor apropiați. Când stima de sine este întreținută de către anturaj, cei răniți, după ce-au suferit depersonalizarea la care i-a spus agresiunea, „se regăsesc pe ei înșiși“, precum chiar ei afirmă.

¹³⁶ Habimana E., Éthier L., Petot D., Tousignant M., *Psychopathologie de l'enfant et de l'adolescent*, Montréal, Gaëtan Morin, 1999, p. 628.

Strategia rezilientă abordează trauma indirect, prin ocolul prilejuit de opera de artă, de angajamentul social sau de travaliul de verbalizare, toate acestea „permițând victimei să treacă de la statutul de obiect al violenței la cel de subiect al unei opere de imaginație. Violențele sunt deplasate asupra producerii unei creații personale ce devine procesul de transformare a realității trăite. Copilul participă astfel la propria sa reconstrucție fără să-și mai amintească de ceea ce a suferit”¹³⁷.

Atunci când acești factori de reziliență sunt numeroși și coordonați, numărul copiilor în suferință scade la jumătate în anii ce urmează agresiunii¹³⁸. Vindecarea nu înseamnă că acești copii au uitat, ci doar că, dimpotrivă, și-au reconsiderat trauma pentru a face din ea prilejul unei căutări active a susținerii afective și a metamorfozei artistice¹³⁹.

Acest raționament potrivit căruia cel traumatizat se înscrie într-o țesătură familială și culturală explică de ce trauma, atacând un singur punct al țesăturii, atacă și legăturile dintre componentele sale și destramă ansamblul sistemului¹⁴⁰. Reacțiile anturajului sunt atât de intricate, că e de ajuns ca un singur membru al sistemului familial să fie atacat pentru ca depresiile din proximitatea unui subiect traumatizat să se multiplice de trei ori. „Am însoțit-o la poliție, am fost tot timpul lângă ea”, spune soțul, „și astăzi nu-mi e deloc bine. Când o femeie este agresată, 59% dintre soți devin

¹³⁷ Klein J.-P., „Comment traiter sans violence les enfants violents”, *Sexologies*, noiembrie 2007, nr. 29.

¹³⁸ Kendall-Tackett K. A., Williams L. M., Finkelhor D., „Impact of sexual abuse on children: Review and synthesis of recent empirical studies”, *Psychological Bulletin*, 1993, 113, pp. 164–180.

¹³⁹ Spaccarelli S., „Stress, appraisal and coping in child sexual abuse: A theoretical and empirical review”, *Psychological Bulletin*, 1994, 116, pp. 1–23.

¹⁴⁰ Benghozi P., „Psychiatrie sans frontières”, Université Toulon-Sud, martie 2009.

depresivi; când un copil este agresat, 67% dintre părinți se prăbușesc în depresie¹⁴¹.

Cel mai eficient factor de reziliență, cel pe care-l regăsim regulat în studiile pe termen lung, este țesătura unei legături afective stabile. Victimele care au reușit să-și consolideze un cuplu durabil au oferit cele mai bune rezultate din toate scările de evaluare¹⁴². Efectul protector al cuplului se face simțit din plin asupra partenerilor traumatizați. După câteva luni de adaptare, fiecare joacă rolul de bază de siguranță pentru celălalt: „Mă simt ușurată când soțul meu este aici... Soția este coloana mea vertebrală din punct de vedere afectiv, îmi organizez întreaga viață pentru ea, în jurul ei. Cu ea alături, am în sfârșit un proiect existențial“. Efectul protector al cuplului este evaluat pornind de la speranța de viață mai lungă la cei căsătoriți, numărul redus de boli fizice și depresiile mai puțin grave din cuplurile stabile. Convorbirile semistructurate și testele psihologice susțin ideea că igiena vieții este mai bună și că angoasele se calmează rapid în aceste cupluri.

Putem să detaliem acest aport afirmând că stabilitatea cuplului creează un sentiment de familiaritate securizant, fiabilitatea celuilalt sporind încrederea de sine: „Pot să contez pe ea“. „El a fost întotdeauna aici când am avut nevoie de el.“ Această înțelegere alungă angoasa și îngăduie să ne consacram eforturile aventurii sociale. Cel rănit regăsește alături de partener figura atașamentului primar care, în copilărie, l-a securizat și întărit. Când această bază de siguranță a lipsit, o a doua șansă îi este oferită celui dezavantajat căci, în cadrul

¹⁴¹ Wright J., Lussier Y., Sabourin S., Pierron A., *L'Abus sexuel à l'endroit des enfants*, Montréal, Gaëtan Morin, 1999, p. 627.

¹⁴² Rutter M., Quinton D., Hill J., „Adult outcome of institution-reared children: Males and females compared“, în L. Robins, M. Rutter (ed.), *Straight and Devious Pathways from Childhood to Adulthood*, New York, Cambridge University Press, 1990, pp. 135-157.

cuplului, el dobândește tăria și liniștea care până atunci îi lipsiseră¹⁴³.

Doar că „stabilitatea cuplului“ nu înseamnă întotdeauna și „calitatea legăturii“. Cel traumatizat, având un sentiment de bine alături de acest partener de încredere, se atașează chiar dacă relația este dificilă și costisitoare: „De acord, vrea ca eu să renunț la o parte din aventura mea socială. Mi-ar plăcea să fiu jurnalistă, dar această profesie presupune prea multe călătorii, asta riscă să îmi distrugă viața de familie de care am nevoie. Voi renunța la această viață de aventuri și voi accepta rutina alături de el. Această renunțare mă costă scump, dar fără soțul meu simt că mă scufund“.

Vedem adeseori, în cadrul cuplurilor stabile, cum se creează încet legătura de atașament sigură care fusese destrămată de agresiunea sexuală. Frecvent, femeia violată atribuie sexualității o semnificație a violenței, împotriva căreia ea se apără înghețând raporturile sexuale și chiar gesturile de tandrețe. Când ea este securizată de partener, începe să ceară unele gesturi de afecțiune și chiar acceptă contacte sexuale „ca să-i facă plăcere acestuia“. Într-un cuplu sigur și protector, sexualitatea se reinventează. O evaluare a scorurilor de atașament demonstrează o ameliorare a securității concomitent cu ameliorarea plăcerii sexuale¹⁴⁴. Teama de a fi din nou părăsită, suferința pierderii ar fi atât de grave, încât prezența celuilalt este acceptată, chiar dacă prețul plătit este unul mare.

Se întâmplă ca o asemenea tranzacție afectivă să devină prea costisitoare când partenerul încearcă să

¹⁴³ Cyrulnik B., *Parler d'amour au bout du gouffre*, Paris, Odile Jacob, 2004, pp. 150-156.

¹⁴⁴ Carr A., Flanagan E., Dooley B., Fitzpatrick M., Flanagan-Howard R., Heulin M., Tierney K., White M., Daly M., Egan J., „Profiles of Irish survivors of institutional abuse with different adult attachment styles“, art. cit., p. 185.

facă o afacere grasă. Intuind că partenerul acceptă să plătească scump stabilitatea legăturii de care are nevoie, cel nerănit ajunge să pluseze, cerând prea mult și depersonalizându-și partenerul. Atunci când partenerul netraumatizat profită de cererea de stabilitate a celuilalt pentru a stabili o relație de captivitate, el îl exploatează până la depersonalizare sau până la nivelul unei depresii epuizante.

În majoritatea timpului, partenerul mai stabil psihic își susține cu plăcere partenerul traumatizat, căci se simte bine când face bine. Acest contract implicit creează un cuplu stabil, armonios, dătător de forță, în cadrul căruia dezvoltarea unui atașament sigur generează o legătură lejeră (ceea ce nu înseamnă superficială), în care fiecare îl îmbărbătează pe celălalt fără a-l închide într-o închisoare afectivă.

NE ELIBERĂM DE RUȘINE ACȚIONÂND ÎN ORICARE PUNCT AL SISTEMULUI

Și alți factori, exteriori victimei, participă la reziliență: religia joacă un rol important¹⁴⁵. În culturile în care preotul nu stigmatizează femeia pângărită, ci dimpotrivă, îi acordă sprijin și o antrenează către spiritualitate, victima se va simți îndreptățită să atribuie agresiunea unui element exterior. Nu e tocmai o raritate că voluntarii umanitari ce se angajează în ONG-uri suferă de un sindrom posttraumatic, până într-atât ororile realului provoacă traumatisme prin compasiune.

¹⁴⁵ Valentine L., Feinauer L., „Resilience factors associated with female survivors of childhood sexual abuse“, *The American Journal of Family Therapy*, 1993, vol. 21, nr. 3.

Congregațiile religioase angajate pe același teren nu conțin decât rar suferințe de acest tip. Rugăciunea le oferă membrilor acestor congregații momente de meditație și alinare, dar, mai cu seamă, stabilitatea echipelor și sensul dat de credință îi protejează cu eficiență.

Schema de analizare care evaluează probabilitatea rezilienței în urma unei agresiuni sexuale este de fapt aplicabilă oricărei traume, chiar dacă fiecare are propriul ei specific¹⁴⁶.

– Evaluând stilul de atașament și aptitudinea de mentalizare, putem să previzionăm dacă victima prezintă o mai mare probabilitate de a se închide în sine decât de a porni în căutarea unui sprijin.

– Analizând structura agresiunii, putem să previzionăm dacă victima va atribui culpa unui agresor extern sau se va învinovăți de a-l fi provocat pe acesta.

– Observând reacțiile mediului familial și structura miturilor și prejudecăților culturii din care provine persoana agresată, putem să reperăm tutorii de reziliență care o vor ajuta să-și vindece rana sau, dimpotrivă, forțele care vor împiedica vindecarea.

Această metodă de evaluare integrează mai multe date:

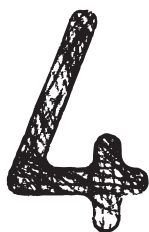
- biologice: dobândirea unui stil de atașament;
- psihologice: structurarea unei lumi intime;
- sociologice: organizarea familiilor și a miturilor.

Raționamentele sistemice sunt complexe, dar acesta nu e un aspect complicat. Este foarte simplu să ne gândim, prin analogie, la sistemul respirator: oxigenul pătrunde prin filtrul pulmonar, apoi este primit de globulele roșii ce plutesc în lichidul plasmatic. Sistemul respirator complex, compus din elemente eterogene,

¹⁴⁶ O'Sullivan C. M., „The relationship between childhood mentors and resiliency in adult children of alcoholics“, *Family Dynamics of Addiction Quarterly*, 1991, 4 (1), pp. 46-59.

este indivizibil. Este suficient ca un accident să altereze un singur element al acestui sistem pentru ca procesul respirației să-și înceteze integral funcționarea.

O reflecție cu privire la sentimentul rușinii reclamă, și ea, un raționament sistemic și integrarea datelor eterogene și coordonate. Am descris felul în care acest sentiment nu poate fi provocat decât de o reprezentare. Și totuși, reacția emoțională față de această „imagine de sine reflectată în privirea pe care o atribuim celui alt“ nu poate fi resimțită decât în corp, trupul este cel care este emoționat și tulburat de această figură. Trebuie deci să medităm asupra felului în care corpul primește această reprezentare de sine.

BIOLOGIA RUȘINII

ANIMALELOR LE ESTE RUȘINE?

Într-o zi, am avut onoarea de a fi prezentat unei familii bonobo la Grădina Zoologică din San Diego. Acești cimpanzei pitici au devenit celebri datorită manierei în care se acuplau față în față pentru a-și rezolva conflictele, punând astfel în practică sloganul festivalului hippie de la Woodstock: „Faceți dragoste, nu război“.

În acea zi, o femelă cerșea mâncare gardianului cu o asemenea insistență, că acesta, exasperat, a sfârșit prin a o trimite la plimbare. Atunci, femela bonobo m-a zărit și a tresărit. Abia venisem, ea s-a așezat în fața mea încrucișându-și brațele, iar eu am avut impresia că mă privea drept în ochi întrebându-se cu ce drept îndrăzneam să dau buzna în spațiul ei. Astăzi, am surprins-o când cerșea și tocmai fusese ocărâtă. Și-atunci și-a pus mâna stângă în fața ochilor, și-a întors capul și... a continuat să cerșească cu mâna dreaptă întinsă...

Am izbucnit în râs și gardianul mi-a explicat că femela, prinsă la mijloc între dorința de a obține hrana

și jena provocată de prezența mea, se rușinase. Ea operase deci un compromis comportamental între pulsivitatea ei și evitarea privirii mele.

Bun. Să admitem că așa era. Dar, pentru a vorbi despre rușine în cazul animalelor, s-ar cuveni să organizăm câteva seturi de informații extrase din mediul natural și să efectuăm câteva experimente de acest tip.

Într-o populație de macaci se constată că între 15 și 20% dintre subiecți sunt extrem de reactivi, tresar la cel mai mărunț zgomot, intră în panică pentru nimic și devin agresivi de teamă. Se observă că, încă de la naștere, macacii manifestă un comportament hipersensibil, care le perturbă interacțiunile cu tovarășii de grup și chiar cu mama. Mereu lipiți de corpul acesteia, ei sug mai mult timp decât alți pui de maimuțe, iar acest fapt blochează ovulația femelelor. Această metodă contraceptivă naturală întârzie nașterea puiului următor și îi îngăduie bebelușului hipersensibil să-și acapareze mama o perioadă mult mai îndelungată¹⁴⁷. Dar asta nu e o afacere prea bună, căci acest hiperatașament anxios diminuează dobândirea de cunoștințe a micuțului temător. El explorează puțin, se joacă fără imaginație și nu-și însușește prea bine ritualurile de interacțiune. Asemenea micuți timizi ajung să socializeze cu dificultate, rămân la periferia grupului și percep orice invitație la joc ca pe o agresiune. Ei se refugiază cu totul în poala mamei, se cuibăresc și o mușcă pe aceasta, dezvăluind astfel un atașament ambivalent, care conferă oricărei întâlniri, oricât de mărunte, o conotație conflictuală¹⁴⁸. Toți indicii de stres sunt crescuți: accelerația bățăilor

¹⁴⁷ Suomi S. J., „Attachment in rhesus monkeys“, în J. Cassidy, P. Shaver, *Handbook of Attachment*, New York, The Guilford Press, 1999, pp. 181-197.

¹⁴⁸ Berman C. M., „Immature siblings and mother-infant relationships among free-ranging rhesus monkeys on Cayo-Santiago“, *Animal Behaviour*, 1992, 44, pp. 247-258.

inimii, alertă electrică cerebrală, dezorganizarea fazelor de somn, sporirea cortizolului sangvin și a secreției de adrenalină, împuținarea hormonilor de creștere. Diada mamă-pui funcționează rău: mama este prizoniera unui pui care se atașează prea puternic, iar micuțul, fascinat, socializează greu deoarece nu se poate desprinde de relația cu mama.

Acest comportament ce creează o legătură de atașament strâns și ambivalent corelează cu susceptibilitatea genetică indusă de o genă mutantă, alela¹⁴⁹ 5-HIAA¹⁵⁰, pe care o găsim la toate mamiferele. Aceste animale se confruntă cu dificultatea de a-și dobândi independența deoarece orice percepție declanșează în ele o stare de alertă care le copleșește și pe care nu o pot calma decât în urma unui contact de liniștire. Dar când se refugiază în poala mamei, puii rămân încă în alertă, de aceea o mușcă pe cea care îi protejează! Acest determinant genetic realizează o codificare defectuoasă pentru sinteza unei proteine ce transportă serotonina în sinapsă, de la un neuron la altul. Or, scăderea acestui neurotransmițător provocată uneori de o substanță (reserpină, interferon, betablocanți) induce o stare depresivă care poate fi combătută prin administrarea unor alte substanțe ce amplifică gradul de concentrare a serotoninei (amfetamine, antidepressive).

Încă de la naștere, puii de macaci care transportă puțină serotonină întâmpină cu teamă orice informație,

¹⁴⁹ Prin alele se înțelege una din multiplele forme pe care le poate primi o genă. În genetica de tip clasic, termenul *alelomorfă* se folosea pentru a descrie diferitele forme ale unei gene, înțelese ca fenotipuri diferite. În genetica modernă, alelele sunt considerate secvențe ADN alternative, cu același locus (poziție fizică), care pot rezulta sau nu în trăsături fenotipice diferite. (*N.t.*)

¹⁵⁰ Suomi S. J., Levine S., „Psychobiology of intergenerational effects of trauma: Evidence from animal studies“, în Y. Danieli (ed.), *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, New York, Plenum Press, 1998, pp. 623-637.

în fața căreia reacționează violent. Până și o stimulare luminoasă reprezintă, pentru ei, o agresiune împotriva căreia înțeleg să se apere¹⁵¹, în timp ce 80% dintre tovarășii lor care transportă cantități mari de serotonină reacționează la stimulul luminos ca în fața unui eveniment surprinzător, în măsură să provoace o reacție de joc de explorare.

GENETICA NU ESTE TOTALITARĂ

Tendința relațională a acestor două grupuri de macaci va cunoaște o evoluție extrem de diferită: conflictuală și dureroasă în cazul puilor cu serotonină diminuată, amuzantă și stimulative în cazul puilor cu exces de serotonină, aceștia din urmă putând să ocupe o poziție înaltă în ierarhia grupului.

Prin urmare, un stil de viață poate fi determinat de o mutație genetică ce antrenează devenirea socială. Dar este oare suficient acest aspect pentru a putea vorbi legitim despre destin? Multe specii de animale ne vor arăta că acest tip de determinism parțial nu e suficient pentru a explica o traiectorie de viață. Maimuțele timide, gălăgioase de teamă, prezintă cu toate un grad redus de serotonină. Doar că acest deficit este mai degrabă rezultatul imitației decât al eredității¹⁵². Adică, o mamă bolnavă sau distrusă de o traumă, de un grup dezorganizat, de atacul unui clan vecin sau pur și simplu

¹⁵¹ Higley J. D., Suomi S. J., Linnola M., „A nonhuman-primate model of Type II alcoholism? Diminished social competence and excessive aggression correlates with low CSF-HIAA concentration“, *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 1996, 20, pp. 643–650.

¹⁵² Champoux M., Higley J. D., Suomi S. J., „Behavioral and physiological characteristics of Indian and Chinese-Indian hybrid rhesus macaque infants“, *Developmental Psychology*, 1997, 31, pp. 49–63.

de uscăciunea climatului, își va închide puiul într-o nișă senzorială nesecurizată, în care orice informație va reprezenta o alarmă. Adulții în dificultate vor agresa și ei puiul tot din teamă, acesta învățând la rândul său să răspundă agresiv. Și astfel putem să observăm populații de maimuțe, de câini sau de pescăruși care îndeplinesc funcția de „țapi ispășitori“. Aceste exemplare devin victimele grupului lor, din cauza faptului că mama sau mama mamei lor a fost traumatizată în cursul dezvoltării ei.

Mamele timide, puțin sociabile, manifestă și ele un hiperatașament anxios. Ele își supraveghează puii îndeaproape, restrângându-le astfel acestora posibilitatea de explorare¹⁵³ și conotând orice eveniment printr-o reacție emoțională de spaimă, care-l tulbură pe micuț. Indiferent dacă aceste mame au fost obligate să fie timide din pricina unei mutații de ordin genetic, de o sărăcire a stimulărilor în cursul propriei lor copilării sau de dezorganizarea traumatică a mamei sau bunicii lor, rezultatul va fi același pentru pui: orice informație nouă este un semnal de alarmă. El poate să fugă, să intre în panică, să se imobilizeze într-o stare de siderare traumatică, să agreseze de frică „un agresor“ care, în realitate, nici nu dorea să-l atace.

Ceilalți nou-născuți macaci, care funcționau mari transportori de serotonină, au fost despărțiți precoce de mama lor, hrăniți cu biberonul și plasați într-un grup de semeni în contact cu care s-au dezvoltat. La vârsta adultă, aceste maimuțe hiperatașate de tovarășii lor de captivitate erau destul de puțin dispuse să exploreze necunoscutul, temătoare, în timp ce genetic aveau toate înzestrările necesare pentru a fi încrezătoare și pașnice.

¹⁵³ Andrews M. W., Rosenblum L. A., „Security of attachment in infants raised invariable — or low — demand environments“, *Child Development*, 1991, 62, pp. 686–693.

Determinantul genetic al transportării unei molecule fusese deci mai puțin puternic decât determinantul emoțional provenit din organizarea mediului de viață. Acești subiecți caracterizați printr-un mare transport de serotonină, dar vulnerabilizați de separarea precoce de mamă, se atașaseră de semenii lor. Dar efectul securizant al acestora, inferior celui matern, provocase un hiperatașament anxios¹⁵⁴. În decursul câtorva luni de dezvoltare dificilă, acești macaci au ajuns undeva la baza ierarhiei grupului, ca și cum secreția lor de serotonină ar fi fost una diminuată. Din punct de vedere genetic puțin vulnerabili, ei dobândiseră epigenetic un factor de vulnerabilitate!

Să notăm că puii cu un grad redus de serotonină, plasați în aceeași situație a unei despărțiri precoce, au reacționat și ei printr-o dezvoltare catastrofală. Substitutul afectiv oferit de tovarășii lor nu fusese suficient pentru a îngădui constituirea unui atașament. Cea mai mărunță provocare le stârnea o asemenea tulburare, încât nu se puteau liniști decât dacă se autoagresau.

Și sexul participă la modalitatea de construire a răspunsurilor emoționale și comportamentale. În caz de privare, femelele își amplifică activitățile centrate asupra sinelui, în vreme ce masculii nu mai sunt în stare să-și controleze impulsurile. Atunci când li se propune un sprijin, femeile se liniștesc ușor, dar masculii nu izbutesc întotdeauna să-și înfrângă ieșirile explozive.

Și observația opusă este la fel de corectă: un mamifer natural hipersensibil, încredințat unei mame liniștite, se atașează de aceasta și învață să reacționeze mai puțin

¹⁵⁴ Suomi S. J., Levine S., „Psychobiology of intergenerational effects of trauma: Evidence from animal studies“, art. cit., pp. 622–637.

vehement, ceea ce-i ameliorează interacțiunile afective și evoluția socială.

Prin urmare, ne este imposibil să explicăm un efect printr-o singură cauză și să atribuim întreaga putere de generare unui singur determinant. Nu este corect să afirmăm: „Vulnerabilitatea lui x se datorează unei reduse secreții de serotonină“. Este la fel de incorect să spunem: „Acest animal rămâne stabil în timpul testului deoarece echipamentul lui genetic îi îngăduie să transporte o cantitate mai mare de serotonină“. Aceste experimente ne invită mai degrabă să ne gândim că o convergență de determinanți eterogeni, genetici, epigenetici, ecologici și sociali se armonizează pentru a provoca un unic efect observabil: reacția în fața pierderii. Un mamifer cu o slabă secreție de serotonină, puțin jucăuș, puțin explorator, duce o existență liniștită când mama lui este disponibilă, iar mediul de viață, stabil. Doar în cazul separării sau al pierderii, acest mod de viață va dezvălui o dificultate în a se reechilibra.

S-a întâmplat ca o mamă șobolan, după ce a fătat, să-și părăsească vizuina, iar un accident să-i curme viața. Contrar predicțiilor, puii nu au avut o reacție de alertă, căci nu au avut timp să-și țesească o legătură afectivă și să resimtă dispariția mamei ca pe o pierdere. Adaptarea la acest mediu senzorial sărăcit a provocat o încetinire a metabolismului și a ritmului cardiac al puilor de șobolan, care, din punct de vedere biologic, au intrat într-o stare de amorțeală. Mai târziu, când o mamă de substituție le-a fost propusă, puii și-au reluat cu dificultate dezvoltarea, deoarece organismul lor învățase deja să reacționeze cu lentoare¹⁵⁵. Felul în

¹⁵⁵ Hoffer M. A., „Hidden regulators: Implications for a new understanding of attachment, separation and loss“, în S. Goldberg, R. Muir, J. Kerr (ed.), *Attachment Theory: Social, Developmental and Clinical Perspectives*, Hillsdale (NJ), The Analytic Press, 1995, pp. 203–232.

care se țese atașamentul participă la achiziția reacțiilor biologice ale organismului și, în caz de tulburare a dezvoltării, la capacitatea de reziliență a acestui organism¹⁵⁶.

Și la animale, temperamentul, amestec de genetică și epigenetică, induce o strategie de viață. Progresiv, tranzațiile între ceea ce este organismul și ceea ce el găsește în proximitate pot produce un efect de relansare rezilientă sau, dimpotrivă, pot să împiedice acest efect. În aceste condiții, nu este dificil să ne gândim la faptul că, în cazul oamenilor, la care tranzațiile sunt efectuate între organism, stilul de viață pe care l-au deprins în familie și reprezentările verbale specifice culturii din care fac parte, cauzele fricii sau ale îndrăznelii lor vor fi încă și mai eterogene.

DOBÂNDIREA UNEI VULNERABILITĂȚI PERSONALE DEPINDE DE EMOȚIILE CELORLALȚI

Fără a mai pune la socoteală că, în cazul ființelor omenеști, fenomenul de rezonanță poate să modifice orientarea unui determinism genetic. Când exprimarea unui subiect este amplificată de semnificația pe care ea o primește în mintea altui subiect, evenimentul nu comportă aceeași importanță. Se întâmplă ca un sugar să fie deosebit de sensibil emoțional deoarece genele sale codifică slab producerea proteinei care transportă

¹⁵⁶ Feeney J. A., „Implications of attachment style for patterns of health and illness“, *Child Care Health Development*, 2000, 26, pp. 277-288; și Guedeney A., „Psychosomatique et développement“, în A. Green, F. Varela, J. Stewart, *Psychanalyse et science du vivant*, Paris, Eshel, 1995.

serotonina¹⁵⁷. Această slăbiciune biologică facilitează lipsa de îndrăzneală, dar nu orientează obligatoriu subiectul către o catastrofă în dezvoltare, deoarece totul depinde de tranzacțiile pe care anturajul le va săvârși cu acest copil ușor de înspăimântat.

Numeroase mame se înduioșează atunci când un bebeluș începe să plângă. Ele trăiesc o intensă plăcere să-l ia în brațe și să simtă cum acesta se liniștește ca urmare a tandreții cu care-l înconjoară. Această plăcere maternă provocată de plânsul copilului îi conferă mamei puterea de a deveni o bază de siguranță pentru micuț. Copilul, atașându-se, învață să-și construiască siguranța în raport cu această bază. Dar se întâmplă ca, din cauza istoriei sale personale, mama să atribuie plânsului celui mic semnificația unei agresiuni: „Când începe să plângă, îmi amintește de omul care m-a violat, iar acest copil este produsul lui“. Într-un asemenea context, expresia alertei pe care o trăiește bebelușul nu provoacă emoția unei tandreți securizante, ci dimpotrivă, ea trezește amintirea dureroasă a mamei. Răspunsurile la această reprezentare sunt brutale sau disperate. Nefericirea maternă transformă această reprezentare într-o bază de nesiguranță. Dacă bebelușul este un mare transportor de serotonină, el va deveni totuși angoasat și centrat pe sine în contact cu această mamă care nu-l securizează suficient. Dar, dacă secreția de serotonină este una diminuată, privarea de baza de siguranță îi va provoca o adevărată catastrofă în dezvoltare.

Între o mamă vulnerabilă și un bebeluș puternic este posibil să se țeasă o legătură de tipul hiperatașamentului

¹⁵⁷ Lesch L. P., Meyer J., Glatz K., Flugge G., Hinney A., Hebebrand J., Klauck J., Poutska A., Poutska F., Bengel D., Mossner R., Riederer P., Heils A., „The 5-HT transporter gene-linked polymorphic region (5-HTTLPR) in evolutionary perspectives: Alternative allelic variation of human serotonin transport gene expression“, *Journal of Neuro-Chemistry*, 1997, 6, pp. 2621–2624.

anxios. Această tranzacție, care nu este ceva rar, explică surprinzătorul comportament al acelor copii care, încă de la vârsta de opt ani, încep să aibă grijă de părintele fragil și devin ei înșiși părinții propriului părinte¹⁵⁸. Și situația contrară este, de asemenea, posibilă: un bebeluș temător provoacă adeseori un hiperatașament anxios al părinților. Se întâmplă chiar ca istoria părinților să atribuie o semnificație ciudată expresiei temperamentului copilului: „Nu pot să iubesc decât un bebeluș bolnav, atât de mult simt nevoia să mă ocup de ceilalți. Un copil sănătos aproape că nu mă interesează“. Mă gândesc acum la acel tată care visa să aibă o fetiță și să o crească înconjurând-o cu tandrețea lui. La vârsta de opt ani, fetița nu se gândea decât la fotbal și visa să devină boxer, provocând în acest fel decepția agresivă a părintelui.

Să ne imaginăm scenariile ale unor posibile tranzacții, căci există multe variante. Iar aventura traiectoriilor existenței adaugă variații acestor scenarii. Doamna M. era exasperată de atașamentul anxios al băiețelului ei: „... mereu între fustele mele... pupăciosule... du-te și joacă-te în altă parte...“. Frazele de respingere agravau insecuritatea copilului, care alterna gemetele și cererile de afecțiune. Asta până în ziua în care, din fericire, micuțul și-a fracturat piciorul. Din acel moment copilului i-a fost atribuită o altă semnificație, căci a se ocupa de el avea un efect securizant pentru mamă, dar și pentru copilul anterior hipersensibil. Distanțarea afectivă nu mai avea niciun motiv. Dimpotrivă, țeserea unei legături era cea care devenea acum liniștitoare.

Cei care gândesc în termeni de cauzalități liniare riscă să tragă concluzia că este nevoie ca un copil să-și fractureze piciorul pentru ca mama să-l iubească. Dar

¹⁵⁸ Brisck K. H., *Treating Attachment Disorders*, New York, The Guilford Press, 2002, pp. 244–245.

cei care se exersează să reflecteze în termeni de sistem se vor gândi mai degrabă că elementul decisiv în acel proces a fost convergența unui ansamblu de factori ce a provocat, în cele din urmă, stabilirea unei legături afective. Un asemenea raționament îi surprinde pe cei care au nevoie de cauzalități clare: „Spuneți-mi de unde provine asta... acordați-vă viorile...”. Această dialectică este un fapt banal în medicină: febra, care este un simptom ușor de perceput, are cauze diferite, cum ar fi infecția, alergatul și transpirația, deshidratarea sau o emoție puternică. Anxietatea ce provoacă o reacție de alarmă la cea mai mărunță întâlnire cu cineva este o emoție care face parte din aceeași familie. În cazul timidității, alarma este provocată de emoția legată de întâlnire, la care se adaugă ideea că nu vom fi la înălțimea așteptărilor celuilalt. Prin urmare, el o să ne domine și poate că o să ne judece greșit, iar noi o să intrăm în pământ de rușine.

Timiditatea este o emoție resimțită la nivel corporal, dar provocată de reprezentarea unui „sine dominat” de ceilalți. Iată de ce suntem îndreptățiți să gândim că rușinea nu devine posibilă decât atunci când dezvoltarea copilului îi oferă acces la empatie, la reprezentarea de sine printre ceilalți oameni: „Sentimentele sociale, precum vinovăția, rușinea, jena, își fac apariția într-o societate așa cum este a noastră pe la vârsta de trei ani, atunci când sentimentul eului îi oferă copilului un sens al individualității proprii și al semnificației sale în rândul semenilor¹⁵⁹”.

Un organism hipersensibil are, probabilistic, mai multe șanse să dobândească această timiditate, care va impieta asupra relațiilor sale. Dar dacă persoana este securizată de mediul său, o astfel de sensibilitate caracterizează un stil afectiv rezervat, pe care unii îl

¹⁵⁹ Lebreton D., *Les Passions ordinaires*, Paris, Armand Colin, 1998, p. 139.

vor considera agreabil. În caz de traumatism, aceeași tendință organică nesecurizată va provoca o reacție de tip catastrofal, o agonie psihică.

Dimpotrivă, un organism cu o emoționalitate redusă genetic și slab securizat în cursul dezvoltării sale va putea să dobândească un factor de vulnerabilitate. În cazul unei situații traumatizante, el va reacționa cu o sensibilitate sfâșietoare. Un același organism genetic echilibrat, dar apoi întărit prin interacțiunile precoce în cursul primelor luni de viață, nu doar că va fi dificil de destructurat¹⁶⁰, dar și își va relua cu ușurință o dezvoltare corectă dacă mediul său îl va securiza. Iată de ce unii vorbesc despre „gena rezilienței¹⁶¹”, în vreme ce, chiar și în acest caz, a fost nevoie ca interacțiunile precoce să întărească tendința organică, îngăduindu-i astfel să înfrunte mai ușor dificultățile. După traumatism, a fost necesar ca mediul să-i propună tutori de reziliență, susținându-l afectiv pe cel cu sufletul rănit, securizându-l și propunându-i un nou proiect de viață.

Această modalitate de gândire exclude orice cauzalitate liniară: o tendință genetică nu este ceva inexorabil, o rană se înscrie într-o istorie, nu este un destin.

FELUL ÎN CARE IUBIM ESTE O MODALITATE DE SOCIALIZARE

Teoria atașamentului propune o metodă de observare etologică, o investigație evaluabilă datorită

¹⁶⁰ Tousignant M., „Influence de l'enfance“, în *Origines sociales et culturelles des troubles psychologiques*, Paris, PUF, 1992, pp. 113–134.

¹⁶¹ Caspi A., McClay J., Moffit T. E., Mill J., Martin J., Graig I. W., Taylor A., Poulton R., „Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children“, *Science*, 2002, nr. 97, pp. 851–854.

chestionarelor și semnelor clinice, dar și introducerea unor variabile experimentale: o populație de o sută doisprezece copii care au fost evaluați „timizi“ la vârsta de cinci ani¹⁶². Părinții și educatorii trebuiau să noteze o serie de comportamente proprii unui timid: evitarea privirii, coborârea capului, ascunderea feței în spatele mâinilor, ascunderea în spatele mamei sau sub o mobilă, rămânerea în afara grupului de copii. Pe urmă, un chestionar validat statistic trebuia să evalueze reprezentările de atașament și să le clasifice în atașamente sigure, evitante, ambivalente și confuze. Apoi, după un an, pe la vârsta de șase ani, comportamentele observate erau din nou evaluate, adăugându-se variabilele interacțiunilor verbale și comportamentale: contactele vizuale, proximitatea, atingerea și jocurile.

Rezultatele au fost clare. Copiii al căror atașament era sigur au stabilit numeroase schimburi verbale și interacțiuni comportamentale. Ei au putut susține privirea educatorilor, s-au jucat cu tovarășii lor. Toate procesele de învățare au fost facilitate de această manieră de a intra în relație afectivă.

Copiii ambivalenți au stabilit mai puține interacțiuni și au intrat în mai multe conflicte, ceea ce era ușor de prevăzut.

Copiii calificați drept „timizi“ au stabilit foarte puține interacțiuni, au intrat în foarte puține conflicte și practic n-au avut nicio inițiativă. Anormal de cuminți, ei au fost ținuți la distanță de grup, n-au intervenit în jocuri, încă și mai mult decât copiii evitanți care, măcar, puteau să accepte invitațiile de priviri, de jocuri și de cuvinte.

Această emoție a timidității poate să evolueze către un sentiment de rușine când copilul devine capabil

¹⁶² Rydell A. M., Bohlin G., Thorell L. B., „Representation of attachment to parents and shyness as predictors of children relationship with teachers and peer competence in preschool“, *Attachment and Human Development*, iunie 2005, 7 (2), pp. 187-204.

să-și reprezinte reprezentările celorlalți. Spre vârsta de patru ani, copilul aproape că gândește: „Mă simt rău sub privirea celorlalți. Încerc sentimentul că, într-o oarecare măsură, sunt agresat, deoarece cred că ei mă judecă greșit. Mă simt rău din pricina privirilor celorlalți“.

Pentru a putea gândi o asemenea raționalizare, pentru a putea oferi o formă verbală coerentă sentimentului de a fi pus în inferioritate de privirea celorlalți, avem nevoie de acces la intersubiectivitate. Or, acest sentiment încrucișat între unul și celălalt începe cu mult înainte de primul schimb de cuvinte. Încă din momentul în care celălalt ajunge să se constituie în lumea mentală a bebelușului, acesta este în măsură, în luna a doua sau a treia de viață, să resimtă o emoție de teamă sub privirea altcuiva. Bebelușul întoarce privirea sau își acoperă ochii cu mânuțele pentru a nu vedea că este privit. Majoritatea copiilor pot să susțină „cu insolență“ privirea celorlalți fără să simtă jenă. Bineînțeles, ei nu sunt insolenți, ci pur și simplu încă nu au deprins sincronizarea dintre priviri și cuvinte, sincronizare ce permite conversația. Ei încă nu-și reprezintă jena pe care o poate provoca în mintea celui alt simplul fapt de a-i susține privirea. În cazul adulților, cel care vorbește îl privește pe celălalt „în trecere“ ca să nu-l jeneze, iar cel care ascultă privește cu mai multă stăruință¹⁶³. Însă într-o situație în care e prezent un raport de dominare, cel care vorbește privește fix, iar cel care ascultă evită înfruntarea privirilor, la fel ca în situația exercițiilor militare, când subordonații trebuie să privească fix înainte¹⁶⁴, sau la fel ca în procesele în care acuzatul privește podeaua. Sincronizarea privirilor și cuvintelor este realizată prin intermediul culturii. Copilul certat tinde în chip spontan să plece privirea, iar

¹⁶³ Cosnier J., Kerbrat-Orecchioni C. (coord.), *Décrire la conversation*, Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1987.

¹⁶⁴ Morris D., *La Clé des gestes*, Paris, Grasset, 1997, p. 73.

când adultul occidental îi spune: „Privește-mă când îți vorbesc“, acest lucru înseamnă că el dorește ca micuțul să vadă că este dominat. În numeroase alte culturi, adulții vor conota înfruntarea privirilor drept o impertinență. Aceste scenarii ale intersubiectivității sunt preverbale și paraverbale, ca într-un film mut.

Mimicile faciale participă la aceste conversații fără cuvinte. Scriind aceste rânduri, îmi amintesc de acel băiat de la Asistența publică, un copil care, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, dormea sub paiele de lângă o groapă cu gunoi de grajd. Era incredibil de murdar, negru de noroi și zgură și ajungea la baie doar atunci când murdăria părea să-l acopere cu totul. Însă nu suferea din această pricină deoarece pe vremea aceea un orfan de șapte anișori trecea drept o persoană transparentă. Cine să-l fi privit pe el? Cine să-i fi adresat vreun cuvânt? Într-o zi, o doamnă de la oraș a venit să „nășească“ un copil aflat în grija Asistenței publice, după cum se spunea. Micuțul i-a fost încredințat pentru o duminică. Cu blândețe, ea a dorit să-l îmbrace în straie curate și să-i facă baie, dar, când a descoperit ce se găsea sub zdrențele împutite ale copilului, nu și-a putut înfrâna o mimică de dezgust. Dintr-odată, sub privirile doamnei, copilului i se făcu rușine de felul în care arăta. Pentru prima oară în viață, se descoperea murdar și urât mirositor, ceea ce nu putea să observe privind în jur, căci, neavând pe nimeni, era complet lipsit de repere. Și-atunci, a simțit ostilitate față de acea femeie generoasă, care tocmai îl umilise prin dorința sa de a-l ajuta. Ura, nedreaptă în acest caz, poate fi considerată ca un factor de protecție împotriva rușinii. Un copil hipersensibil sau cu anumite carențe generate de o sărăcie afectivă n-ar fi avut tăria să nutrească ură. El ar fi reacționat printr-o rușine disperată. I-ar fi venit „să intre în pământ de rușine“, să se refugieze într-o lume imaginară ca să evite înfruntarea acelei priviri umilitoare,

acea mimică dezgustată. Ura a apărat stima de sine a copilului, diminuându-i rușinea, dar nu a putut să amelioreze relația cu femeia, care a început prost.

Un copil genetic hipersensibil abordează orice întâlnire cu o teamă abia suportabilă. El își ascunde ochii ca să nu vadă că este privit, dar dacă a primit un sprijin afectiv precoce, care l-a ajutat să depășească o astfel de emoție, el poate să rămână atent la privirea celorlalți, își îngrijește înfățișarea pentru a se face acceptat de către ceilalți, devine conformist, cuminte, învață bine la școală, ajunge un camarad fidel, sensibil și echilibrat. Dacă va fi victima unei traume, o va resimți dureros, dar stilul său afectiv, aptitudinea relațională dobândită îi vor permite să-și reia dezvoltarea rezilientă, cu condiția ca mediul de trai să-i ofere câțiva tutori de siguranță și un proiect de viață dinamizant.

Păstrăm cu toții vreme îndelungată vestigii ale acestor comportamente care exprimă o timiditate ce pregătește rușinea. Mulți copii se ascund în spatele mamei când un necunoscut își face apariția, mulți adolescenți ezită să se prezinte, atât de mult se tem să nu se simtă dominați, multe femei își ascund fața în mâini când povestesc o istorie mai fără perdea și noi toți, în caz de durere, ne vom grăbi să ne retragem în pat ca să ne înfundăm fața în pernă, astfel încât nimeni să nu vadă că suferim.

NU NE ATAȘĂM DE CEL MAI AMABIL SAU MAI DIPLOMAT, NE ATAȘĂM DE CEI CARE NE SECURIZEAZĂ

Abia ne-am născut și reacțiile noastre emoționale și comportamentale deja nu mai depind de o singură

cauză. Conotația afectivă a ceea ce percepem provine din exprimarea emoțiilor acelor oameni pe care îi iubim. Spaima persoanei de îngrijire este cea care îl sperie pe bebeluș, care nu știe încă în ce anume constă diferența dintre starea de bine și cea de rău. Atunci când, în decursul primelor luni de viață, bebelușul percepe un obiect, teama sau bucuria exprimată de mamă este cea care îi atribuie obiectului o conotație de repulsie sau de atracție. Bebelușul răspunde acestei afectivități venite din exterior printr-un comportament exploratoriu sau de evitare¹⁶⁵.

Dar copiii nou-născuți nu sunt niște recipiente pasive. Cei care transportă puțină serotonină, cei care tresar mereu, hiperemotivii, atunci când se simt securizați de o mamă calmă, sfârșesc prin a-i atribui obiectului pe care-l percep o conotație amuzantă, care le stimulează explorarea. Dar atunci când o tulburare o cuprinde pe mamă, micuții hiperemotivi, niciodată securizați integral, atribuie aceluiași obiect o conotație de teamă, care îi încremenește sau îi panichează.

Formulând această observație, suntem departe de explicația causală obișnuită, ce pretinde că un comportament exploratoriu sau temător poate fi atribuit unui determinism de ordin genetic. Nu mai putem să gândim astfel deoarece emoția bucuriei sau fricii cu care este investit un obiect vine în chip evident din istoria personală a mamei.

O asemenea observație ne permite să înțelegem de ce „mândria afiliază și rușinea dezafiliază”¹⁶⁶. În condițiile în care un bebeluș nu încetează să obțină victorii

¹⁶⁵ Emde R. N., „Social referential research: Uncertainty, self and the search of meaning”, în R. Feiman *et al.*, *Social Referencing and the Social Construction of Reality in Infancy*, New York, Premium Press, 1992, pp. 79–94.

¹⁶⁶ Nathanson D. L., *Shame and Pride. Affect, Sex and the Birth of the Self*, New York-Londra, W. W. Norton & Company, 1992, p. 187.

mărunte — azvârle lingurița de piure ca să i se mai dea o dată, face primii pași, ce ne smulg strigăte de admirație, așază metodic pietricele în chiuvetă —, reacțiile emoționale ale figurilor de atașament conotează isprava unei plăceri împărțășite: mândria afiliază, ea țese o legătură. Dar când după fiecare eșec urmează disperarea, când orice încercare de explorare provoacă mânia parentală, copilul învață să se teamă de privirea celor care ar trebui să-l securizeze.

Și fiindcă folosim cuvântul „mândrie“ pentru a descrie mica victorie a unui copilaș de zece luni, de ce nu am putea utiliza atunci sintagma „rușine“? Caracterul implicit al cuvintelor ne dă de gândit asupra faptului că, deoarece subiectul mândru se pune pe sine în lumină, dimpotrivă, cel rușinos se refugiază în umbră, el năzuiește să se ascundă, să intre în pământ. Această reacție de evitare îl marginalizează, îl izolează și îl conduce să resimtă necesitatea interdicției preverbale (ridicarea sprâncenelor, încordarea trupului, ușorul zgomot al buzelor, în genul „țț-țț“) ca pe un eveniment terorizant. Pentru micuțul suferind de rușine, lumea deja a prins un gust al fricii — și asta cu fiecare nouă întâlnire. Această achiziție a rușinii preverbale conferă un stil de atașament marginalizat în măsură să frâneze progresul procesului de socializare. Pe când un micuț mândru se plasează în centrul grupului de copii sau în apropierea adultului de referință, copilul afectat de rușine se ține la distanță de schimburile de gesturi afective, ca și de schimburile de cuvinte.

Participând mai puțin la jocuri și la schimbul cu obiecte (capete de sfoară, bucățele de prăjitură), acest micuț căruia îi este rușine deprinde defectuos ritualurile interacțiunii și ajunge să se simtă dominat de copiii mândri de ei înșiși. Ei îi trezesc frica, de parcă i-ar dori răul. Întreaga susținere comportamentală, de ordin

afectiv și verbal, care tutelează la parametri normali dezvoltarea unui copil, devine în cazul unui copil apăsător de rușine o vagă susținere îndepărtată, fragilă, amară și deloc securizantă. Cel mai mărunț eveniment riscă atunci să genereze o traumă invizibilă.

FERICIRE ȘI PULSIUNI. RUȘINE ȘI MORALĂ

Și totuși, lipsa pudorii infantile din primii ani de viață ne permite să observăm că, atâta vreme cât micuțul nu-și face griji cu privire la felul în care există în mintea celui alt, el nu are niciun motiv să experimenteze rușinea. Satisfacerea propriilor pulsioni este suficientă fericirii sale: „Copilul mic este [...] amoral, el nu posedă inhibiții interioare în opoziție cu impulsurile sale ce tind spre plăcere”¹⁶⁷. Dacă simte o nevoie sau o pulsione, el o adresează celui alt fără să țină seama de efectul pe care cererea sa îl poate antrena în celălalt, diferit de sine. Dimpotrivă, încă din momentul în care devine capabil să-și reprezinte faptul că exprimarea pulsionilor sale îl poate incomoda pe celălalt, copilul este pregătit să experimenteze rușinea, atunci poate fi localizat începutul moralei! Rușinea preverbală este interacțională când micuțul se simte dominat de prezența fizică a celui alt. Rușinea verbală este reprezentațională când copilul se simte strivit de judecata celui alt, înțelegând că nu-și mai poate permite orice! O frână lăuntrică îi modifică pulsionea deoarece pe viitor copilul va ține seama de ceea ce nu vede, dar își poate reprezenta: lumea mentală

¹⁶⁷ Freud S., „Prelegeri de introducere în psihanaliză. Serie nouă”, în *Opere esențiale*, vol. 1, Editura Trei, București, 2010, p. 583.

a celuilalt. Ceva mai puțin narcisic, ceva mai relațional, el dobândește o aptitudine precoce pentru interdicția comportamentală.

Înainte de enunțarea Legii¹⁶⁸, copilul își impune deja limite. Dacă este puțin sensibil la privirile celorlalți, el nu va învăța să-și înfrâneze pulsionile, așa cum face un pervers sau un psihopat. Dar dacă este mult prea sensibil, el riscă să acorde prioritate felului în care își imaginează lumea celuilalt, inhibându-se exagerat.

Un ușor sentiment de rușine este deci dovada unei corecte maturizări biologice și a unei bune dezvoltări a aptitudinilor relaționale. O rușine amplificată dezvăluie o sensibilitate exagerată apropiată de teamă, o tendință spre depersonalizare, pentru a ceda locul celuilalt. Cât privește absența rușinii, ea demonstrează o stagnare a dezvoltării și o incapacitate de a-și reprezenta alte lumi decât cea proprie.

Neurobiologia furiei este ușor de reperat. Când o relație primește o semnificație ce provoacă ebuliția motivă, este ușor de reperat o creștere din punct de vedere electric și fiziologic a tuturor indicilor de alarmă. Bătăile inimii se întesesc, tensiunea urcă, vasele sangvine se dilată și ne fac să roșim, ritmurile cerebrale se desincronizează și secreția substanțelor de stres sporește exponențial. O sondare neuroimagistică ne arată că o zonă precisă a creierului consumă brusc mai multă energie: amigdala rinencefalică trece pe culoarea roșie¹⁶⁹. Bucuria, dezgustul sau tristețea provoacă secretarea altor substanțe și aprind alte circuite cerebrale. Raționamentul rămâne același: simpla percepție

¹⁶⁸ Concept specific psihanalizei lacaniene, asociat cu conceptul Numele Tatălui. (N.t.)

¹⁶⁹ Cacioppo J. T., Klein O. J., Berntson G. C., Hattfield E., „The psychophysiology of emotion“, în M. Lewis, J. M. Havilland (ed.), *Handbook of Emotions, op. cit.*, pp. 119–142.

a unui obiect și semnificația pe care i-o atribuim, în funcție de istoria personală și de cea a apropiaților noștri, declanșează modificări organice. Când mama este tristă, indiferent de motiv, expresia emoției sale construiește în jurul bebelușului un înveliș senzorial sărăcit, care stimulează foarte puțin creierul acestuia și secrețiile neuroendocrine. Tristețea mamei alterează oglinda naturală a bebelușului și reflectările de sine în care copilul se privește¹⁷⁰. Mai puțin securizat, micuțul își va face despre sine o imagine micșorată. Mai puțin încrezător, el trăiește sentimentul că este dominat de ceilalți.

Această impresie modifică reacțiile biologice: orice percepție provoacă o alarmă, orice întâlnire evocă suferința. Organismul alterat de sărăcirea nișei sale senzoriale reacționează la o reprezentare de sine devalorizată. Situația care pregătește sentimentul rușinii rezultă dintr-o convergență a unor cauze diferite: un factor genetic care-l face hipersensibil pe copil poate fi corijat de nișa senzorială a primelor luni sau agravat de sărăcirea afectivă precoce. Adultul care are grijă de copil manifestă în felul său gesturi protectoare sau mimici care îl pot copleși pe micuț. Mai târziu, când va vorbi, copilul poate experimenta o altă sursă a rușinii, un sentiment al devalorizării de sine, ascultând povestirile mediului, ale familiei, ale celor din cartier sau miturile și prejudecățile culturii din care face parte. Sursa rușinii preverbale se schimbă atunci când sprijinul matern este unul solid. Originea rușinii verbale se schimbă atunci când și povestirile se schimbă.

¹⁷⁰ Tronick E. Z., Cohn J. F., „Infant-mother face-to-face interaction. Age and gender differences in coordination and the occurrence of miscoordination“, *Child Development*, 1989, 60, pp. 85-92; și Barudy J., lucrare de diplomă „Attachements et systèmes familiaux“, Université Toulon-Sud, 19 iunie 2010.

La animale, convergența acestor determinanți eterogeni poate provoca senzația de a fi dominat. La oameni, această confluență de factori poate determina nașterea unui sentiment de sine devalorizat. Această distincție se legitimează prin faptul că senzația respectivă rezultă dintr-o percepție, în timp ce sentimentul provine dintr-o emoție resimțită în corp, dar provocată de o reprezentare.

NEUROBIOLOGIA UNEI TIMIDITĂȚI DOBÂNDITE

Neuroimagistica ne îngăduie să afirmăm că, oricare ar fi originea suferinței, durere fizică sau reprezentare mentală, aceeași zonă cerebrală este cea stimulată, ea trimițând în corp aceleași informații dezagreabile¹⁷¹. Această neplăcere fizică posedă o valoare adaptativă comparabilă cu stresul. Atunci când o ființă vie este copleșită de o alarmă pe care nu izbutește să o stăpânească, ea răspunde prin panică sau încremenire. Dar în condițiile în care nu e niciodată stresat, organismul amortit sfârșește prin a considera până și cea mai mărunță stimulare ca pe o alarmă insuportabilă. Durerea induce un efect de maturizare, cu condiția ca organismul să învețe să o depășească. Un animal agresat frecvent în cursul dezvoltării sale învață să se supună la cea mai mărunță interacțiune cu semenii lui. Un animal care nu a fost niciodată agresat, care nu a avut prilejul să învețe a-și inhiba pulsunile, își exprimă cu ușurință

¹⁷¹ Singer T., Seymour B., O'Doherty J., Kaube H., Dolan R. J., Frith C. D., „Empathy for pain involves the affective but not sensory components of pain“, *Science*, 20 februarie 2004, vol. 303, pp. 1156-1161; și Cyrulnik B., *De chair et d'âme*, Paris, Odile Jacob, 2006.

agresivitatea. În aceste două cazuri extreme, nu putem vorbi despre o socializare reușită. Un animal mereu agresat se adaptează supunându-se fără încetare și se simte constant stresat, aflat undeva în josul ierarhiei sociale. Iar un animal niciodată agresat în prima parte a vieții ajunge să agreseze cu cel mai mic prilej și sfârșește prin a se simți singur, fără relații sociale, la periferia grupului. Unul se află în josul ierarhiei sociale deoarece a dobândit o aptitudine pentru supunere, celălalt se află la periferia grupului din cauza inaptitudinii sale de a participa la ritualurile de interacțiune.

La mamifere, frica are un efect educativ. Un pui speriat de un eveniment necunoscut tresare și se refugiază lângă corpul mamei, de care se lipește pentru a se simți protejat. Acest fenomen explică de ce pisoi și tigrișorii hrăniți cu biberonul de un substitut uman al mamei devin adulți foarte agresivi. În prezent, puii orfani nu mai sunt crescuți de femei sau bărbați sensibili și dedicați, ci sunt încredințați unor pisici sau cățele¹⁷². Când puiul se lasă prins de entuziasm și-și mușcă exagerat mama adoptivă, ea răspunde printr-o amenințare sonoră, o expectorație care neliniștește sau chiar printr-o busculadă ușoară. Puiul, respins dar nu traumatizat, reîncepe să se joace, după ce a dobândit o limită: el învață că nu-și poate permite chiar orice. O mamă agresivă și-ar distruge puiul, dar o mamă neglijentă, ce nu ar impune nicio limită comportamentală, ar favoriza o socializare slabă a puiului. Tovarășii din grup participă la edificarea acestei inhibiții emoționale deseori într-un fel încă și mai radical decât mama. Ea se mulțumește să provoace un șoc emoțional, în timp ce partenerii din grup impun șocul emoțional printr-o adevărată încăierare.

¹⁷² Bomsel M.-C., Cyrulnik B., „Bébés animaux: sommes-nous si différents?“, *Terre sauvage*, iunie 2009, nr. 250.

Un pui de tigru nu este un copil și totuși ei au în comun același creier arhaic cu funcțiile de supraviețuire (a mânca, a bea, a dormi, a se apăra și a se reproduce), aceleași substanțe de alarmă sau de liniștire, acționează conform acelorași scenarii de atașament, care îi dinamizează, și scenarii de depresie, care îi dărâmă. Efectul euristic al etologiei animale, prin ipotezele și metodele sale, ne permite mai bine să înțelegem ce anume se petrece în cazul ființelor omenești. O privare senzorială precoce, o nișă sărăcită prin abandon sau depresia maternă, stimulând foarte puțin neuronii de la baza creierului copilului, provoacă o atrofie frontală și o scădere a secreției de ocitocină¹⁷³. Micuțul care se dezvoltă într-un asemenea mediu își pierde plăcerea de a trăi, facilitată de ocitocină, și evoluează spre o stare de indiferență afectivă.

Alte mamifere, în ocurență cu șobolanii genetic sănătoși și bine securizați prin interacțiunile precoce, sunt puse în mod repetat în situația de „înfrângere socială¹⁷⁴”. Cu fiecare competiție, cu fiecare explorare, experimentatorul provoacă un eșec. Apoi el injectează în laba tuturor șobolanilor o mică doză de Formalin, o substanță care provoacă o senzație neplăcută. Șobolanii, care în decursul dezvoltării lor au căpătat încredere în sine datorită victoriilor frecvent obținute, reacționează la această injecție scuturând de patru sau cinci ori din lăbuță, apoi își reiau viața lor de șobolan, ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic. Dar acei șobolani care au cunoscut situații de înfrângere socială repetată scutură

¹⁷³ Ocitocină: hormon secretat de glanda hipofiză. Ea facilitează contracțiile uterine și lactația. Secretarea sa crește la femeie după o relație sexuală sau după un moment cultural plăcut.

¹⁷⁴ André J., Zeau B., Pohl M., Cesselin F., Benoliel J. J., Becker C., „Involvement of cholecystokinergic systems in anxiety-induced hyperalgesia in male rats: Behavioral and biochemical studies”, *The Journal of Neuroscience*, 2005, 25 (35), pp. 7896-7904.

din lăbuță de cincisprezece până la douăzeci de ori și-și reiau felul de viață cu un ritm mult scăzut, încercând mai puține explorări, experimentând mai puține întâl-niri și aventurându-se în mai puține tentative de găsire a hranei, ca și cum ar fi fost traumatizați.

O asemenea situație ne îndreptățește oare să afirmăm că un animal sănătos, căruia existența îl supune unor înfrângeri repetate, sfârșește prin a deveni hiperalgic? O aceeași cantitate de substanță provoacă mai puțină durere la un animal care a fost securizat și întărit și mai multă suferință unuia slăbit. Această ipoteză se sprijină pe dozarea colecistokininei (CCK), care are un nivel foarte crescut la toate ființele vii aflate în situații de pierdere sau lipsă de siguranță¹⁷⁵. O aceeași informație poate deci să provoace reacții de intensitate diferită în funcție de evenimentele pe care le trăiește subiectul înainte de incidentul traumatic. La acei subiecți care înainte de traumatism au avut un mediu bun, vitalitatea va reveni rapid după accident, căci organismul a dobândit un prețios factor de reziliență. Același fapt îl va răni profund pe subiectul pe care o izolare prelungită l-a împins să piardă plăcerea de a trăi. Iar cel care a cunoscut numeroase eșecuri relaționale va dobândi o senzație de „diminuare de sine”. Această percepție de sine îl antrenează să reacționeze la orice informație printr-o hiperalgie: pentru el, întreaga lumea a căpătat un gust de durere.

Convergența tuturor acestor factori de vulnerabilitate explică suferința victimelor de tip țap ispășitor. Dacă o ființă vie, animal sau om, este din punct de vedere genetic un slab transportor de serotonină, dacă această tendință spre hipersensibilitate este agravată de

¹⁷⁵ Panksepp J., *Affective Neuroscience. The Foundations of Human and Animals Emotions*, New York, Oxford University Press, 1998, p. 11 și pp. 206–222.

nefericirea persoanelor de îngrijire, dacă împrejurările adverse îl pun în situația unei înfrângerii sociale repetate, orice eveniment, oricât de mărunț, va deveni o experiență dureroasă. În cazul unui asemenea organism fragilizat de excesul său de sensibilitate genetică, de o pierdere afectivă sau de nesiguranța relațională, orice semnal va spori secreția de CCK (colecistokinină), pentru care cortexul prefrontal este un receptor avid¹⁷⁶. Știm că această zonă cerebrală reprezintă suportul neurologic al anticipării, deoarece o alterare, un abces, o tumoare suprimă capacitatea de proiecție în viitor. Din acel moment, mărunta stimulare prefrontală prin intermediul CCK provoacă o anxietate anticipatorie pe care, la om, am putea să o numim „frică de viitor“ sau chiar „angoasă de moarte“. O alterare relațională durabilă, prin creșterea secreției de CCK, stimulează lobul prefrontal și provoacă o reprezentare de alarmă: „Simt că o să se întâmple ceva“. Un copil care se dezvoltă în acest fel învață să investească fiecare nouă întâlnire ca pe un potențial pericol, ca pe un hipersemnal insuportabil, ca pe o reprezentare a vidului angoasant împotriva căruia se apără printr-o reacție de evitare. Putem numi „timiditate“, „teamă“ sau „rușine“ acest stil de reacție emoțională care îl împinge pe copil să dorească „să intre în pământ“ și care explică de ce subiecții suferind de rușine se izolează ei înșiși, generând astfel o patologie a singurătății. Vom numi mai degrabă „protorușine“ această reacție, deoarece, în acest stadiu al dezvoltării, emoția nu este încă provocată de o relatare.

¹⁷⁶ Becker C., Thiébot M., Touitou Y., Hamon M., Cesselin F., Benoliel J. J., „Enhanced cortical extracellular levels of cholecystokinin-like material in a model of anticipation of social defeat in the rat“, *The Journal of Neuroscience*, 2001, 21, pp. 262–269.

FUNCȚIA SOCIALIZANTĂ A SUFERINȚEI PSIHICE

Așadar, există o funcție socializantă a suferinței: fie ea de ordin fizic sau relațional, aceeași zonă cerebrală (aria cingulară anterioară) intră în funcțiune și trimite în corp informații neplăcute ce modifică reacțiile biologice¹⁷⁷. O ființă vie sensibilă, care prezintă carențe sau se simte devalorizată ca urmare a eșecurilor relaționale repetate, sfârșește prin a simți orice întâlnire ca pe o suferință. Cu prilejul fiecărei confruntări, se retrage, se ascunde, încremenește sau agresează de teamă, chiar dacă, rapid, se regăsește ca țap ispășitor, undeva la baza ierarhiei sociale sau în afara grupului.

Când oamenii au descoperit efectul socializant al durerii, au făcut din această experiență un instrument al educației. Au dresat anumite animale, apoi, postulând că băieții needucați ar putea să devină niște fiare sălbatice, i-au bătut ca să-i crească mai bine. Fetele a trebuit să facă față altei prejudecăți: deoarece, lipsite de educație, ele s-ar fi prostituat, era suficient să li se inculce rușinea față de sexul lor pentru a le supune mai ușor și pentru a le atribui un loc-anexă în cadrul cuplului și al grupului. Ordinea socială a fost construită vreme îndelungată în jurul suferinței și rușinii, într-atât de eficient este efectul acestor arme.

Gândirea automată constă în a spune că, deoarece băieții bătuți și fetele făcute de răs sfârșesc prin a ocupa locul subaltern care li se atribuie, ar fi suficient să suprimăm orice durere și rușine pentru ca ei să înflorească și să devină fericiți.

¹⁷⁷ George M. S., Ketter A., Kimbrell T. A., Speer A. M., Lorberbaum J., Liberatos C., Nahas Z., Post R., „Neuroimaging approaches to the study of emotion“, în J. C., Borod, *The Neuropsychology of Emotion*, New York, Oxford University Press, 2000, pp. 106–128.

Am văzut că un copil lipsit de angoasă nu simțea nevoia să se atașeze afectiv¹⁷⁸. Atunci când mediul este unul stabil, totul funcționează normal, dar, în caz de apariție a stresului, copilul nu va fi învățat cum să se protejeze. Această hiperprotecție l-a făcut să fie vulnerabil. Cu siguranță, ca să facem un copil nefericit, e de ajuns să-l agresăm repetat sau să-l privăm de baza lui de siguranță. Dar aceasta nu înseamnă deloc că, dacă dorim să-l facem fericit, ar fi suficient să suprimăm orice cauză a fricii, deoarece el se simte întărit când deprinde să depășească o stare de alarmă datorită prezenței unei figuri familiare. Când legătura sigură i-a redat copilului stăpânirea de sine, el se simte puternic și liniștit: el a extras din relația cu un altul puterea de a se securiza.

Hiperprotecția euforizantă antrenează o puternică sporire a secrețiilor opioide. Un animal tânăr căruia i se injectează substanțe opiacee sfârșește prin a nu mai explora deloc, evitând să mai participe la interacțiunile sociale¹⁷⁹. Un tigrișor crescut cu biberonul și înconjurat constant de oameni fermecați de frumusețea și grația micuței feline se regăsește în împrejurări asemănătoare celei de mai sus. Această situație stimulează atât de mult secreția opiaceelor sale endogene, încât puiul nu mai simte nevoia să cucerească spațiul, nici să se familiarizeze cu un semen de-al său. Autosuficient, el nu dobândește nici senzația de limită pe care o dau hârjonelile agresive dintre puiandrii, nici ritualurile de interacțiune, care prilejuiesc socializarea. La cea mai mărunță frustrare, acest tigrișor va deveni agresiv!

¹⁷⁸ Panksepp J., *Affective Neuroscience*, op. cit., pp. 276–277.

¹⁷⁹ *Ibid.*

EFECTUL DESOCIALIZANT AL SUFERINȚEI MORALE

La oameni, disconfortul resimțit în corp și modificările metabolice pe care le provoacă aceste situații pot fi declanșate de o stimulare fizică dureroasă, dar și de o reprezentare mentală traumatizantă¹⁸⁰. Oare cum au făcut călăii să înțeleagă acest adevăr? „A tortura nu înseamnă pur și simplu să faci doar rău. A tortura presupune, poate în primul rând, să induci o reprezentare care va asigura durabilitate unei dureri fizice¹⁸¹“. Tortionarii au descoperit rapid că o descărcare electrică aplicată organelor genitale ale unui bărbat îl putea face pe acesta să sufere. Ei îi sporeau victimei suferința, spunându-i: „După șocul electric pe care ți-l vom aplica, nu vei mai fi niciodată bărbat“. Așteptarea amplifică percepția durerii, iar semnificația șocului o face să dureze. După descărcarea electrică demnă de o crucificare, cel torturat gândește: „Începând de-acum, o parte din viața mea de bărbat a murit“. Și după ce a suferit o iluminare, el va suferi în urma unei reprezentări durabile.

Atunci când irakienele erau torturate, li se acopereau ochii căci călăul știa că „durerea este mai năprasnică pe întuneric“¹⁸². Femeia așteaptă neîncetat o suferință care stă să se producă și care poate veni de oriunde. Ea devine hiperatentă la zgomotul pașilor, la căldura trupurilor și la vocile care i s-au întipărit în memorie. O prizonieră, după ce a fost considerată nevinovată, s-a întors acasă, dar ea nu se simțea deloc eliberată, căci, în

¹⁸⁰ Danziger W., Willer J. C., „Tension-type headache as the unique pain experience of a patient with congenital insensitivity to pain“, *Science*, octombrie 2003, vol. 302.

¹⁸¹ Sironi F., seminarul „Laboratoire Ardix“, Paris, martie 2009.

¹⁸² Adler A., *Sensul vieții*, Editura IRI, București, 1995.

fiecare seară când telefonul suna, auzea doar: „Eu sunt“. Vocea călăului fără chip era de ajuns pentru a-i întreține așteptarea anxioasă. Femeia ridică receptorul, dar e prea târziu: răul îi este deja înscris în memorie. Corpul ei a deprins să sufere de o evocare.

Cu toții am suferit fizic, dar cu toate acestea nu afirmăm niciodată că am fost torturați, deoarece în acea durere naturală nu exista o acțiune de dezumanizare. Este un accident care ne-a făcut foarte rău, dar nu o tentativă de distrugere a personalității noastre. Orice individ torturat este un supraviețuitor umilit, pe jumătate mort, amputat de o enormă parte a condiției lui omenești, un strigoi dezumanizat, o fantomă de sine. A urina pe Coran, a înfometa un musulman și a nu-i oferi decât carne de porc înseamnă să gravezi în memoria lui o reprezentare rușinoasă de sine: „Am comis crima crimelor, am permis pângărirea Coranului fără să spun nimic și, ca să nu mor, am încălcat Legea și am mâncat porc. Sunt un subom, mi-am pierdut demnitatea de a fi un bun musulman“.

Numeroși oameni care au fost torturați acceptă să se umilească pentru a evita repetarea șocului electric. Ei imploră, fac pe ei și uneori chiar încearcă să-l seducă pe agresor, apoi îi mulțumesc că i-a cruțat. Și-atunci încearcă un simțământ de grațitudine față de cel care i-a dezumanizat, „făcându-i mai insignifianți decât un pumn de țărână“. Dacă izbutesc să supraviețuiască unui asemenea eveniment, ei revin la viață având în memorie o reprezentare de sine îngrozitor de deteriorată: „Am fost complice la propria mea umilire“. Victima se simte vinovată pentru faptul că a încălcat Legea (am mâncat carne de porc) și că a căutat să facă pe plac torționarului (m-am umilit). Condițiile circumstanțiale ale torturii au sădit în sufletul victimei un profund sentiment al rușinii, o imagine de sine ruinată, cu care

va trebui să-și trăiască toată viața. De fiecare dată când femeia torturată va trebui să se angajeze într-o relație cotidiană, imaginea pe care și-a făcut-o despre sine îi va trezi sentimentul de a fi fost pângărită și devalorizată. Expresia unei asemenea emoții îmbracă forma unei priviri fugare, a unui cap plecat sau a unui mormăit rușinat. Profilul comportamental al subiectului apăsător de rușine este o reacție față de imaginea de sine pe care un altul a distrămat-o.

Începând cu acest eveniment, lumea intimă a victimei este invadată de suferință. Orice percepție poate provoca suferința, orice întâlnire trezește sentimentul că valoarea mai puțin decât cel cu care se întâlnește. Pentru a diminua suferința, trebuie evitat contactul față-în-față și, dacă e posibil, evitată chiar gândirea. Astfel, victima va suferi mai puțin în prezent, dar, la câteva luni după aceea, singurătatea antialgică provoacă de regulă o disperare apropiată ca intensitate de depresie. Fără un context relațional care să ne susțină, fără un sens pe care-l oferim zilelor, rușinea ce ne-a fost sădită de împrejurări încearcă să ne distrugă principalii factori de reziliență. Și-atunci ruminăm, ceea ce umple vidul pe care evitarea l-a organizat ca să ne apere de noi relații jalnice. Se instalează astfel un permanent proces de reevaluare a motivelor de a se simți rău, proces ce ascute percepțiile și le face dureroase din punct de vedere fizic¹⁸³. Beneficiul imediat al evitării rușinii este înlocuit cu vraja durabilă a ruminării. „Nu mă gândesc decât la asta, oare de ce mă zdrobește când îl întâlnesc? De ce mă simt umilit când ea începe să râdă în prezența mea?“. Această reacție interpretativă, asemănătoare unui moment de paranoia, salvează puțină stimă de sine, făcându-l pe celălalt responsabil de nedreapta noastră

¹⁸³ Panksepp J., *Affective Neuroscience, op. cit.*, p. 33.

suferință. Dar această legitimă apărare este și cea care provoacă degradingolada: un om ne-a dezumanizat torturându-ne, ne-a umilit. Ca să evităm înfruntarea față-în-față, ne-am izolat, iar ruminăția ne-a întreținut amintirea dureroasă. Uneori, indignarea conservă stima de sine și mânia ne dă curajul să explodăm: „De ce atâta aroganță, atâta nedreptate, atâta dispreț? Nu sunt chiar atât de nenorocit precum credeți!“. Revolta oferă o tresărire de demnitate, instalând în sufletul celui rănit curajul pe care-l generează ura.

Când s-a prăbușit în degradingoladă, cel suferind de rușine a dobândit teama de a fi fericit. Să nu vă mire o asemenea afirmație, căci veți fi voi înșivă rușinați că ați fost fericiți când ați aflat de moartea mamei. Și totuși, se întâmplă să fie așa. Moartea unei mame brutale provoacă mai curând o nostalgie legată de ratarea unei relații afective, în timp ce dispariția unei mame atinse de boala Alzheimer determină în același timp tristețea unei pierderi afective și bucuria stărnită de libertatea regăsită. Această ușurare de nemărturisit este răspunzătoare pentru rușinea de a fi fericit. Condițiile moderne ale morții lente și întârziate a celor vârstnici au transformat travaliul doliului într-un travaliu efectiv al morții. Când inevitabila pierdere a unei ființe dragi ne rănește, trăim o mâhnire dureroasă concomitent cu o bucurie rușinată.

Din acest punct de vedere, se petrece un fenomen comparabil cu cel din timpul dezumanizării prin tortură: „Suferința pe care o trăiesc îmi permite să evaluez crima torționarului. Dacă, din nefericire, ajung să mă împac de parcă nimic nu s-ar fi întâmplat, dacă uit, dacă evaderez din acel eveniment, atunci acord torturii semnificația unei simple busculade, una care-l disculpă pe călău. Nici nu se pune problema! Trebuie să sufăr și să-mi dezvălui suferința, am nevoie să fiu

rău ca să-l pot acuza pe agresor și să-l ameninț astfel pe ticălos. Intensitatea suferinței mele devine un barem al crimei lui“.

AVATARURILE SUFERINȚEI MORALE

Este citat adeseori Primo Levi ca un exemplu de reziliență, dar acest lucru nu mi se pare deloc unul convingător. Bărbat timid, cu un comportament natural, atașat de casa familiei de la Torino, întreținând în memorie oroarea trecutului pentru a putea să mărturisească mai bine, el devine răzbunător: „Să distrugi un om este dificil... dar voi, germanilor, ați reușit“¹⁸⁴. Cu toate acestea, el a izbutit să găsească la Auschwitz factorul clasic de protecție, respectiv refugiarea în visare. „Când o să mă întorc, familia mea o să mă întâmpine și o să pregătim o masă de sărbătoare și o să le povestesc totul“. Acest vis în stare de veghe în care Primo Levi se refugia din când în când pentru a se apăra de suferința din realitate îi aducea momente de fericire imaginară. Iar într-o zi minunea s-a întâmplat. După eliberarea din lagăr, familia l-a întâmpinat și, în cursul călduroasei mese a regăsirii, Primo Levi a mărturisit. La fel ca în reveriile sale, a povestit. Și-atunci, „o lume de gheață m-a cuprins și m-a închis în ea“¹⁸⁵. Oamenii pe care-i iubea au tăcut, au plecat fruntea și i-au evitat privirea, atât de jenați erau de oroarea povestirilor pe care el le-o arunca în față. „Sora mea mă privește, apoi se ridică și dispăre fără o vorbă.“¹⁸⁶ Supraviețuitorul,

¹⁸⁴ Amsellem D., *Au miroir de son œuvre. Primo Levi*, Lyon, Éditions du Cosmogone, 2001, p. 26.

¹⁸⁵ Hölderlin F., *Poèmes de la folie de Hölderlin*, Paris, Gallimard, 1963.

¹⁸⁶ Levi P., *Mai este oare acesta un om?*, Editura Polirom, Iași, 2004.

vorbind despre ce a trăit, sfârșește prin a îngheța legăturile. Oamenii tac, părăsesc masa, el se vede singur, cu o oroare de neîmpărtășit în memorie. Cartea lui este un eșec, în Italia, ca și în Franța. Nimeni nu poate suporta o asemenea încărcătură sufletească. Euforia eliberării și reconcilierea națională îi obligă pe cei care s-au întors la tăcere. Câteva decenii mai târziu, cartea îi va fi, în sfârșit, tradusă în Germania. Levi trăiește un sentiment de răzbunare, „ca și cum ar îndrepta un revolver spre capul germanilor“. Această formulă dezvăluie că scriitorul a trăit anii de după război cu amărăciunea revelațiilor rău primite. Oamenii au refuzat să-l audă, deoarece mărturisirea lui strica euforia păcii regăsite. Prizonier al trecutului, în ciuda dorinței sale de a merge mai departe, fără îndoială că întreținuse el însuși coșmarul. Procesul de reziliență pornise nefericit, în cazul său.

Dar timpul vindecă rănile. Ceea ce tocmai scriu este însă integral fals. Dacă, precum spune stereotipul: „Așa ceva trece cu timpul“, este deoarece timpul le dă celor apropiați posibilitatea de a-l susține pe cel rănit. Studiul experimental al unei situații naturale ne îngăduie să facem această observație.

Nașterea provoacă o durere inevitabilă, chiar dacă astăzi pregătirea psihologică și uneori medicamentele le permit femeilor să nu-și mai piardă capul. Dispunem astfel de un fel de pregătire naturală în care putem observa că perceperea durerii în momentul nașterii este diferită de reprezentarea durerii trecute¹⁸⁷. Experimentatorul le cere femeilor gata să nască să evalueze intensitatea durerii, pentru a putea aprecia, susține el, eficiența unui analgezic. Evaluarea este făcută imediat după naștere, a doua zi, cinci zile mai târziu

¹⁸⁷ Robinson J. O., Rosen M., Revill S. L., David H., Russ G. A. D., „Self-administrated intravenous and muscular pethidine“, *Anesthesia*, 1980, 35, pp. 763–770.

și, în sfârșit, la trei luni după naștere. Răspunsul este clar: cotarea durerii diminuează cu trecerea timpului. Această curbă descendentă se regăsește în mod regulat indiferent de analgezic și de numărul sarcinilor. Iar acest lucru înseamnă că reprezentarea durerii se estompează pe măsură ce timpul trece.

Îmi amintesc de acea tânără ce urla de durere în timpul contracțiilor. Ea le implora pe moașe să oprească tortura, pentru că dorea să se întoarcă acasă. Câteva ore mai târziu, odihnită, machiată, înconjurată de părinți și de soț, ea afirma zîmbind că totul se petrecuse cum trebuie și că nu suferise deloc!

Cum să interpretăm o asemenea atitudine contradictorie? Am putea gândi: „Am văzut-o suferind, prin urmare acum nu dorește decât să-și repare imaginea în ochii familiei“. Am putea spune: „Ea mima suferința ca să fie înconjurată de mai mulți oameni“. Pentru a interpreta un asemenea rezultat, a fost nevoie de o abordare comparativă. Aceași metodă de a evalua durerea a fost aplicată în urma unei puncții lombare: s-a constatat cum curba graficului nu a coborât deloc! Trei luni mai târziu, bolnavii își evaluau durerea la fel ca în prima zi¹⁸⁸. Prin urmare, cum să înțelegem faptul că amintirea legată de durere rămâne intensă după o puncție lombară, dar că ea scade în urma unei nașteri? Magicianul care determină metamorfoza reprezentării durerii este chiar „bebelușul“. Emoția soțului, prezența părinților, felicitările prietenilor au modificat învelișul afectiv al mamei încă îndurerate. Dar mai cu seamă prezența bebelușului, interacțiunile constante, plăcerea, „iubirea nebună a primelor o sută de zile“ despre care vorbește Winnicott au conferit un sens suferinței. Susținere și sens, cele două cuvinte-cheie ale rezilienței au început să lucreze.

¹⁸⁸ Baddeley A., *La Mémoire humaine. Théorie et pratique*, Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 1993, p. 410.

Reprezentarea durerii se estompează. Viața este reluată, ba chiar îmbogățită prin triumful nașterii, afecțiunea anturajului și sensul dat de micul magician: cum să nu merite tot efortul?

Pentru Primo Levi însă efortul nu a meritat. Rușinea. Rușinea de a fi băut un pahar cu apă în fața lui Rafael fără să-l fi împărțit. Rușinea de a fi supraviețuit datorită lașității. „Sentimentul de a fi greșit a fost împins într-un plan secund, pentru a izbucni apoi după eliberare.”¹⁸⁹ Dificultatea de a se face înțeleș după război, constrângerea de a mărturisi permanent și mai ales apariția negaționismului l-au dezorientat pe scriitorul ce a supraviețuit Auschwitzului. „Suntem constrânși să ne prefacem că înțelegem... ceea ce, după tot ce s-a întâmplat, nu schimbă cu nimic rezultatul.”¹⁹⁰ La 11 aprilie 1987, după patruzeci de ani de luptă dureroasă, Primo Levi se aruncă de la etajul al treilea în fosa liftului din casa familială.

Rușinea, întoarcerea trecutului întreținut prin constrângerea de a mărturisi, nașterea negaționismului, care descalifica sensul eforturilor sale — „Rezultatul nu se schimbă deloc... nu servește la nimic să mărturisești” —, au împiedicat scăderea curbei suferinței. În cazul lui, timpul n-a reparat deloc lucrurile.

Putem să înțelegem această prăbușire datorită experimentelor realizate asupra fenomenului amprenteii¹⁹¹. Atunci când o figură a atașamentului, o bază de siguranță, a fost impregnată în memoria unui subiect, apoi când, mai târziu, survine un eveniment destructurant, încercăm mai întâi să ne securizăm și abia apoi îl analizăm pe agresor astfel încât să-l putem ține sub control

¹⁸⁹ Anissimov M., *Primo Levi*, Paris, J.-C. Lattès, 1996, p. 12.

¹⁹⁰ *Ibid.*, p. 574.

¹⁹¹ Bowlby J., *L'Attachement*, op. cit., vol. I, *Attachement et perte*, pp. 233–239.

și eventual să rezolvăm problema. În reprezentarea acestei încercări, ne vom simți mândri de victoria obținută. Dimpotrivă, când un colaps s-a întipărit în memorie și victima nu a interiorizat în amintire baza de siguranță, același eveniment devine o ruptură traumatică, o înfrângere suplimentară. Imaginea sa intimă se deteriorează, o dată în plus.

Germaine Tillion, prin anii 1930, lucrase în calitate de etnolog în regiunea berberă. Ea învățase să le observe comportamentul, mimica, veșmintele, obiceiurile, felul în care se deplasau și, în acea lume fără cuvinte, înțelegea câte ceva din sufletul și cultura acestora. Îi îndrăgise mult pe acești oameni care o înconjurau cu afecțiune. Când s-a implicat în Rezistență împreună cu câțiva colegi ai ei de la Muzeul Omului, a fost arestată și deportată în lagărul de femei de la Ravensbrück. În acele condiții, pentru a înfrunța situația privării de libertate, umilințele și riscul de a fi ucisă, având în memorie o bază de siguranță ce-i dădea încredere, Germaine a făcut același lucru și în lagăr. A notat felul în care se deplasau, mimica, gesturile membrilor SS, iar seara, în baracă, le explica tovarășelor de suferință ce înțelegea ea din toate acestea. Geneviève de Gaulle, închisă și ea, povestește în ce măsură acele conversații au ajutat-o să supraviețuiască¹⁹². Aceste întâlniri cotidiene prilejuiau un moment de prietenie într-un context înspăimântător. Sensul acordat faptelor de observațiile formulate de Germaine Tillion le permitea acestor femei să nu mai fie supuse condiției lor de prizoniere. „Știm ce avem de făcut, ne simțim mai puțin zdrobite de puterea torționarilor.“ Imediat după război, aceste două femei rănite, dar nu și distruse, s-au angajat în aventura socială. Propriile lor vânătași le-au determinat să devină altruiste, sensibile la orice nedreptate și suferință. Reprezentarea unei

¹⁹² Gaulle G. de, *La Traversée de la nuit*, Paris, Seuil, 1998.

nefericiri trecute cunoaște o curbă descendentă atunci când faci din ea un angajament social. Acestor femei nu le-a fost niciodată rușine că au fost închise în lagăr.

Atunci când rușinea s-a dezvoltat în sufletul nostru, din pricina unei sensibilități genetice excesive, a unei carențe afective precoce sau a unor înfrângeri relaționale repetate, legătura intersubiectivă nu mai funcționează. Și atunci, ajungem să ne izolăm ca să suferim mai puțin, dar acest lucru ne împiedică să conferim sens întâmplării. Riscăm astfel să fim prada teoriilor extreme care proferează o explozie existențială într-un deșert al sensului.

„Magia constă în a transforma sentimentul durerii, oferindu-i o noblețe nemăsurată.”¹⁹³ Alfred de Musset vorbea despre „Sfânta Rană”. „Nimic nu ne face să fim mai măreți decât o suferință colosală... cântările cele mai disperate sunt și cele mai frumoase... Și cunosc nemuritori zidiți din lacrimi curate.”¹⁹⁴ Victima glorioasă își farmecă existența datorită Sfintei Răni.

Dar cum să transformăm rușinea într-o Sfântă Rană atunci când știm despre ea că nu este decât o pângărire intimă? Așa că facem ce ne stă în puteri să o ascundem, deoarece a o expune în fața tuturor nu poate decât să o agraveze. Este dificil să o transformăm într-o operă de artă, într-un tablou spectaculos al epopeii napoleoniene, într-o poezie însângerată, într-o nenorocire minunată. Și atunci când întâlnim un constructor de teorii care ne explică faptul că nefericirea ne vine de la un altul și că e de ajuns să-l înfruntăm pe acesta pentru a trece de la întuneric la lumină, începem să îl combatem, sperând astfel să ne eliberăm de rușine, otravă a intimității noastre.

¹⁹³ Jouvent R., *Le Cerveau magicien*, Paris, Odile Jacob, 2009, p. 133.

¹⁹⁴ Musset A. de, „La nuit de mai”, poem citat de R. Jouvent, *Le Cerveau magicien*, op. cit., p. 134.

Germaine Tillion, mândră de a fi depășit încercarea trăită în lagărul de la Ravensbrück, și-a stăpânit angajamentul. Primo Levi, bolnav de rușine că a supraviețuit Auschwitzului, și-a asumat destinul de martor ce și-a întreținut rana, până în clipa în care negaționismul i-a metamorfozat suferința în nonsens.

5

ROȘU DE RUȘINE

CINE SUNT EU PENTRU CELĂLALT?

Când eram mici, ne simțeam temători. Simpla privire a unui adult necunoscut ne înspăimânta atât de tare, încât încercam să o evităm, ascunzându-ne ochii. A fost necesară o lentă construcție a personalității noastre pentru ca, la câțiva ani după aceea, să încercăm aceeași emoție sub privirea psihică a aceluia: „Oare cum mă vede?“. De-atunci, ideea pe care ne-am făcut-o despre judecata altuia cu privire la noi este cea care declanșează acest sentiment penibil pe care-l numim „rușine“. Agresiunea nu mai este de aceeași natură ca în trecut. Înainte de a fi capabili să ne reprezentăm reprezentările celuilalt, era de ajuns să vedem că ne vedea ca să nu putem suporta interacțiunea privirilor noastre. Din momentul în care izbutim să percepem în corporalitatea lui un indiciu mărunț, în funcție de care să ne imaginăm lumea sa mentală, începem să raționăm după cum urmează: „Oare ce reprezint eu pentru lumea acestuia?“. Iar această simplă întrebare ne provoacă un mare disconfort.

Aptitudinea de a ne supune ideii pe care ne-o facem despre ideea pe care un altul și-o face despre noi participă la procesul intersubiectiv. În adolescență această funcție este mai activă decât oricând. Privirea celui alt devine vitală pentru că ne angajează existența viitoare: „Oare sunt demn să fiu dorit? Ce femeie va accepta un bărbat ca mine? Priviți-mi urechile, sunt ridicole. Mi-e rușine când vă uitați la ele. Dar când mi le ascund, mă simt mai puțin rău“. În acea perioadă, rușinea se-aprinde din nimic.

Cu vârsta, sentimentul de rușine se estompează încetul cu încetul. Faptul de a ne accepta condiția imperfectă ne liniștește. Sau poate că ajungem să conferim mai puțină importanță privirii celui alt? Depindem mai puțin de această privire, ceea ce îi dă mai puțină putere și face mai puțin necesară refularea ce ne protejează. Resemnându-ne la ceea ce suntem, în cele din urmă ajungem să ne descurcăm binișor. În sfârșit, ajungem să spunem cine suntem cu-adevărat (era cât pe ce să scriu: „În fine, putem să *mărturisim* cine suntem în esență“). Din clipa în care simțim că vom fi acceptați, rușinea se diluează. Devalorizarea de sine este mai puternică atunci când îi așezăm pe ceilalți pe un pedestal.

O asemenea relație interpersonală provoacă o tensiune atât de mare, încât ea poate să distrugă legătura... ca un traumatism! Eu îi ofer celui alt o putere pe care i-o voi reproșa mai târziu, deoarece prezența lui mă torturează, atât de mult mă umilesc în contact cu el. Și chiar și imaginea pe care mi-o fac despre el distruge imaginea pe care mi-o fac despre mine: îmi este rușine!

Mi s-a întâmplat să fiu disprețuit de un politician din partea cărui nu așteptam stimă, așa că am zâmbit. Chiar cred că mi-ar fi fost rușine dacă, dimpotrivă, acesta mi-ar fi spus că mă admiră.

Ca să îmi fie rușine de mine, trebuie să-l așez pe celălalt mai presus și să aștept ca el să mă stimeze. De

asemenea, este necesar ca, atunci când atribui credințe, să mă gândesc că un altul gândește că aș fi un amărât și că acest gând îmi stârnește rușine. Cel apăsător de rușine nu știe că un altul îl ignoră ori poate chiar îl respectă. El suferă doar de imaginea distrusă pe care o expune în fața propriei lui priviri.

Or, adolescența este vârsta la care visele despre sine sunt defazate în raport cu realizarea de sine. Măreția aspirațiilor specifice acestei vârste este adeseori disociată de mediocritatea realizării de sine adulte care urmează. Această distanțare efectuează un fel de ruptură intrapsihică în care subiectul însuși ajunge să se traumatizeze: „Speram multe de la mine, îmi plăcea atât de mult de mine în visele mele că, de îndată ce deschideam ochii, am fost obligat să descopăr că nu făcusem nimic pentru ele“.

Această ruptură intrapsihică se realizează sub privirea altuia, chiar când acesta este absent în realitate, chiar și când rușinea e mută: „Mă visam plin de diplome. Mama ar fi fost nebună de fericire, căci ea mi-a mărturisit că a fost obligată să renunțe la studii. Ea m-ar fi admirat, afecțiunea noastră ar fi fost desăvârșită“. Această reprezentare paradiziacă se lovește de realitate și cel suferind de rușine, totalmente zguduit, ajunge să-și reproșeze: „N-am făcut nimic pentru a-mi realiza visurile... care poate că sunt visurile mamei... ea mi-a impus propriile ei visuri“. O ruptură intrapsihică rămâne totuși o traumă intersubiectivă: „Nu m-am ridicat la înălțimea ambițiilor mele, care le-ar fi satisfăcut atât de mult și pe ale ei. Iubirea mamei este o povară pentru mine. Și pentru că nu sunt în stare să mă realizez, mama mă disprețuiește, n-am nicio îndoială“.

Legătura se desface astfel într-o perioadă când ea ar fi trebuit doar să se modifice. În acest caz, evoluția afectivă nu a mai avut loc. Și poate că asta e din pricina „răniei narcisice“ a unui copil ușor de rănit: „De mic era foarte

bănuitor. Îl afecta orice nimic“, spune mama. „Nu avea simțul umorului. Când era tachinat, se punea pe plâns. Lua totul în serios.“ Așa ceva se întâmpla poate și pentru că rigiditatea familială a împiedicat orice remaniere a reprezentărilor: „În familia mea, mi se spunea permanent că tata era un monstru. Mi-a fost rușine până în ziua în care am descoperit că mama dispăruse după ce m-a născut, iar tata se întorcea cât putea de repede de la muncă pentru a se ocupa de mine și a-mi spăla scutecele. Doar părăsindu-mi familia am izbutit să-l privesc altfel pe tata“.

PREDICȚIA NU ESTE O FATALITATE

Sensul pe care-l atribuim lucrurilor vine din contextul și din istoria noastră existențială. Conotația afectivă a evenimentelor provine, în mare măsură, din reacțiile emoționale ale anturajului. Sensul pe care evenimentul îl primește în ochii celor apropiați nouă se întipărește în adâncul intimității noastre. Fratria, școala, cartierul, legile sociale și stereotipurile culturale constituie un înveliș ce participă la construirea sensului pe care noi îl acordăm lucrurilor.

Tipologia familială generează o logică de inserție care întreține reproducerea familială¹⁹⁵. Copiii din cartierele bogate au o probabilitate mai mare de a urma studii strălucite și de a accede în posturi de conducere, decât cei din cartierele sărace. Un copil nefericit acasă se va plictisi la școală. Slabele lui rezultate școlare vor sădi în sufletul său un sentiment al rușinii, ce-l va determina să

¹⁹⁵ Lahaye W., Burrick D., „La résilience scolaire, entre destin et destinée“, în B. Cyrulnik, J.-P. Pourtois, *École et Résilience*, Paris, Odile Jacob, 2007, pp. 105–126.

bată în retragere și-i va agrava dificilul proces de socializare. Dar acest adevăr statistic nu este și un adevăr individual, deoarece observăm uneori reușite paradoxale. Se întâmplă ca niște copii ai unor părinți analfabeți să devină scriitori străluciți, iar mari spirite să provină din cartiere sărace. Aceste cazuri pun niște „limite investigațiilor probabilistice”¹⁹⁶ deoarece, aproape întotdeauna, o convergență a unor determinanți diferiți este cea care provoacă un efect. Încercările de explicare pornind de la o singură cauză miros mai mereu a totalitarism.

Acest mod de adunare a informațiilor ne îngăduie să afirmăm că situația și condițiile în care se dezvoltă un copil dintr-un mediu precar sporesc probabilitatea unor accidente vulnerabilizante. Dar trebuie să precizăm imediat că această predicție nu este o fatalitate. Perspectiva unei dezvoltări vulnerabile nu este probabilă decât dacă nu facem nimic: dar cine ne cere să nu facem nimic?

Într-un mediu precar, în care abia dacă se acordă persoanei dreptul la existență, am putea să ne întrebăm:

- Riscul de traumatism este mai frecvent într-un asemenea mediu în care colapsurile nu sunt tocmai rare?
- Este oare nevoie să dobândim un stil afectiv deosebit, pentru a ne putea dezvolta într-un mediu construit ca un castel din cărți de joc?
- Condițiile de manifestare a rezilienței să fie mai dificile într-un mediu în care tutorii sunt nesiguri?¹⁹⁷

Atunci când *Homo sapiens* și-a făcut apariția pe Terra, acum trei milioane de ani, noțiunea de precaritate nu putea fi concepută deoarece întreaga condiție umană, în acea epocă, era de o precaritate de neimaginat. Este un adevărat miracol faptul că omul nu a dispărut, așa cum s-a întâmplat cu 90% din celelalte specii animale.

¹⁹⁶ Gayet D., „Réussite et échec paradoxaux”, în B. Cyrulnik, J.-P. Pourtois, *École et Résilience*, op. cit., p. 43.

¹⁹⁷ Zaouche-Gaudron C. (coor.), „Précarités”, *Empan*, nr. 60, 2005.

Pe-atunci dormeam pe pământ, muream de frig, de foame și eram devorați de animale.

Această supraviețuire nesigură s-a ameliorat începând cam din neolitic, în urmă cu zece mii de ani, în perioada în care am început procesul de stăpânire a naturii. Cu fiecare invenție tehnică, probabilitatea noastră de a supraviețui a crescut. În Evul Mediu, în Europa, 2 până la 3% din populație avea aceeași speranță de viață ca și astăzi, deoarece aristocrații, marii burghezi și unii prelați trăiau în condiții stabile și confortabile. Până în secolul al XIX-lea, în popor, un copil din doi murea în cursul primului an de viață¹⁹⁸. Așa stând lucrurile, femeile aduceau pe lume cât de mulți copii cu puțință, înainte să moară, la vârsta medie de treizeci și șase de ani.

Bărbații trăiau mai mult și decedau de regulă pe la cincizeci și cinci, șaiszeci de ani. Satele se goleau din pricina războaielor, a recoltelor slabe și epidemiilor. În acest context dramatic, copiii abandonați mureau pe capete, dar unii dintre ei se organizau în bande de vagabonzi ce încercau să supraviețuiască practicând delinvența. Uneori, din aceste haite de lupi încăpățânați să nu moară, un băiat încerca să-și câștige traiul și din altceva decât furtișagul sau crima, se aventura în comerț sau în altceva și, dacă îi mergea bine, devenea burghez sau chiar medic al regelui¹⁹⁹.

Noi suntem descendenții acestor rezilienți care au supraviețuit unor condiții de o incredibilă violență²⁰⁰. Ar fi trebuit să scriu „de o imposibil de imaginat violență“,

¹⁹⁸ Jorland G., *Une société à soigner. Hygiène et salubrité publiques en France au XIXe siècle*, „Le massacre des nourrissons“, Paris, Gallimard, 2010, pp. 129–147.

¹⁹⁹ Leroy Ladurie E., *Le Siècle des Platter, 1499–1622*, vol. I, *Le Mendiant et le Professeur*, Paris, Fayard, 1995.

²⁰⁰ Gianfrancesco A., „Une littérature de résilience? Essai de définition“, în M. Manciaux, *La Résilience. Résister et se construire*, Genève, Médecine et Hygiène, 2001, pp. 21–32.

deoarece într-o societate în care violența este normă, indignarea nu mai este posibilă, doar strângem din dinți, asta fiind tot. Dar pentru ca violența să devină o reprezentare de neacceptat, trebuie să fim în stare să ne imaginăm o lume lipsită de violență, ceea ce nu este posibil decât în anumite societăți de astăzi. Pentru ca noțiunea de precaritate să se impună conștiinței noastre, s-ar cuveni să sperăm că vom ajunge să trăim corect, într-o modalitate stabilă și suficient de confortabilă.

Cu toate acestea, secolul XX nu a fost o epocă lipsită de violență. Tehnologia i-a conferit o putere incredibilă: armele, energia atomică și mai ales cea mai mare violență cu putință, care este și cea mai insidioasă, violența administrativă care, prin intermediul unei simple semnături, dă unei hârtii legitimitatea de a condamna mii de persoane.

RUȘINEA LA UNELE GRUPURI IZOLATE SOCIAL

Am asistat la apariția pe planetă a grupurilor izolate social, unde progresele tehnice sunt puse în slujba oamenilor, dar și la apariția unor locuri în care drepturile omului nu există, iar violența guvernează în exclusivitate. Există astăzi mai mult de cincizeci de milioane de persoane strămutate, dintre care 50% sunt copii. În cincizeci și nouă de conflicte armate, 80% dintre victime sunt femei și copii, deoarece luptătorii moderni nu mai îmbracă uniforma. Ei atacă, apoi se grăbesc să se refugieze în spitale și școli. Pentru a-i reduce pe părinți la tăcere, e suficient să le distrugem copiii: două milioane de copii uciși, șase milioane de copii mutilați,

douăsprezece milioane de copii pe stradă²⁰¹, fără să mai ținem seama de faptul că practic toți acești micuți supraviețuitori vor păstra urmele a ceea ce au trăit, sub forma sindromului de stres posttraumatic sau a tulburărilor de personalitate. Găsim asemenea grupuri izolate social și în statele bogate, unde, de pildă, 30% dintre nord-americani și 60% dintre sud-americani trăiesc în condiții de precaritate comparabile cu cele ale săracilor din Evul Mediu. Într-un grup izolat social prea sărac pentru a-și trimite copiii la școală și a-și plăti dreptul la sănătate, mortalitatea femeilor este de trei sute de ori mai mare decât în țările industrializate²⁰².

În noul nostru context în care mondializarea se accelerează, precaritatea este cu-atât mai viu resimțită cu cât putem face o comparație cât privește sănătatea, securitatea și posibilitățile de dezvoltare individuală cu situația din țările bogate. Când toată lumea este săracă, sesizăm mai greu sărăcia, gândim că viața este dură — iar asta este tot. Dar când punem în balanță o situație fragilă și dureroasă cu liniștita soliditate a vecinului, încercăm un sentiment de nedreptate și de umilință. Nedreptatea este mai puțin penibilă deoarece ea îngăduie indignarea, protestul verbal și manifestarea fizică, în timp ce umilința împinge la ștergerea de sine, la retragere, la rușine, la lipsă de combativitate... până în ziua în care o explozie emoțională va surprinde pe toată lumea. Indignarea este o tresărire a demnității, în vreme ce umilința ne anulează relațiile sociale.

În aceste grupuri izolate în care părinții suferă de rușine, învelișul senzorial în care ei își învelesc copiii este sărăcit: râsete puține, cuvinte puține, evenimente puține, corpurile păstrează distanța, emanând mai puțină căldură omenească, figurile imobile structurează

²⁰¹ Unicef, *La Situation des enfants dans le monde*, număr special, 2009.

²⁰² *Ibid.*, p. 7.

prost exprimarea emoțiilor. Într-un asemenea context relațional, părinții în dificultate se transformă în baze de nesiguranță, care nu oferă prea multă energie copiilor. Acești părinți înspăimântați ajung la rândul lor înspăimântători, acești părinți abătuți nu mai stimulează la copii plăcerea de a învăța și explora. Și, pentru că lumea copiilor nu poate începe altundeva decât în lumea părinților, e suficient ca ei să se simtă rău cu părinții pentru a deduce că sunt răi din cauza lor. O avalanșă de dificultăți antrenează pe numeroși indivizi din acest grup într-o cascadă de traumatisme. Ajutorul social, necesar, se transformă în umilință suplimentară: tinerii observă că tata este consiliat de un educator, iar mama este sprijinită de un psiholog. Ei ajung să nutrească sentimentul că părinții lor nu sunt nici puternici, nici competenți. Învelișul senzorial care-i înconjoară pe micuți este sărăcit de dificultățile sociale și psihologice ale părinților. Se comunică foarte puțin în astfel de cămine, se strigă mult când oamenii nu se pricep să-și stăpânească emoțiile. Anturajul afectiv nu este nici securizant, nici dinamizant. În aceste condiții, cei mici se apără stând la distanță, se simt mai bine între cei de vârstă cu ei, pe stradă. Ei inventează un neolimbaj diferit de cel al adulților și, apărându-se astfel, ajung să se priveze de moștenirea celor vârstnici. Or, transmiterea valorilor constituie un foarte eficient factor de reziliență²⁰³. Atunci când o catastrofă socială a provocat emigrarea și tinerii pot să audă povestirile care le evocă suferința și demnitatea părinților traumatizați, acești copii se apără mai bine și deprind cu mai multă ușurință o neodezvoltare. Însă atunci când împrejurările i-au privat de povestirile lor familiale, observăm un procentaj ridicat de tulburări traumatice.

²⁰³ Ehrensaft E., Tousignant M., „Immigration and resilience“, în D. L. Sam, J. W. Berry, *Acculturation Psychology*, New York, Cambridge University Press, 2006, pp. 469–483.

EXILUL ȘI RUȘINEA

Când indienii maya au fost alungați din Guatemala, în 1980, de către generalul Ríos Montt, o parte dintre ei s-au refugiat în apropiere de Mexic, în timp ce un alt grup s-a îndreptat spre Yucatan. Câțiva ani mai târziu, la presiunea intervențiilor internaționale, acești indieni s-au întors acasă. Reacțiile colective la traumatism au fost diferite în cadrul fiecărei colectivități²⁰⁴. Grupul din sud, care izbutise să se instaleze în apropiere de frontieră, păstrase legături cu străbunii. În această colectivitate dezrădăcinată, menținerea ritualurilor facilitase susținerea afectivă. Se adunau ca să se roage, să danseze și să mănânce împreună. Ei confereau sens exilului povestind neîncetat miturile maya și istoriile familiale. Când acești indieni s-au întors acasă din exil, și-au recâștigat fără dificultate cultura: era în continuare aceeași cultură maya, doar că evoluase. Aceștia i s-au adăugat exilul, persecuțiile din partea militarilor, dar în cadrul ei se povestea despre înțelepciunea strămoșilor și curajul tinerilor. Această reprezentare de sine în propria comunitate constituia un fel de bază de siguranță narativă de la care indivizii se adăpau, păstrându-și astfel demnitatea. Când politica le-a oferit ocazia de a-și relua viața, ei au făcut-o bucurându-se, cu mândrie. Mitul maya își adăugase pur și simplu un nou capitol la propria-i epopee.

În schimb, grupului de indieni maya din nord i s-au tăiat rădăcinile. Izolați în zonele de primire, fără posibilitatea de a comunica, aceștia au supraviețuit de pe-o zi pe alta fără ritualuri care să-i determine să se întâlnească, fără mituri care să confere sens nenorocirii lor. Când au

²⁰⁴ Rousseau C., Morales M., Foxen P., „Going home: Giving voice to memory. Strategies of young Mayan refugees who returned to Guatemala as a community, *Culture, Medicine and Psychiatry*, 2001, 25, pp. 135–168.

putut să se întoarcă pe meleagurile strămoșești, acești oameni deculturați erau triști, plini de amărăciune și deveneau cu ușurință agresivi. În acel grup, numărul de tulburări posttraumatice a fost unul ridicat deoarece fiecare individ, fără sprijinul comunității, își pierduse orice sens: la ce bun să mai trăiască împreună cu ceilalți?

Condițiile traumei, lipsind de cultură acel grup, îl transformaseră într-o adunătură de victime, care nu mai era o comunitate. Tradiția și valorile transmise cultural compun un temei narativ, o reprezentare coerentă de sine în rândul celorlalți, ceea ce constituie un prețios factor de reziliență.

Dar chiar și când rădăcinile sunt rupte, nu este totul pierdut. Un grup traumatizat poate să-și regăsească dorul de viață în măsura în care își recompune un nou mit din resturile mitului vechi. La nord de Lima, o populație de indieni a fost alungată din Anzii Cordilieri de către *guerilleros* ce făceau parte din gruparea *El Sendero luminoso*²⁰⁵. Cei dintâi sosiți s-au așezat la periferia orașului și în apropierea locurilor de muncă, în timp ce refugiații din ultimul val nu s-au mai putut așeza decât pe terenurile stâncoase, la mare depărtare de oraș. Totuși, oamenii acestui grup lipsit de noroc nu au suferit de sindroame posttraumatice. În ciuda incredibilei lor sărăcii, ei au avut puterea să creeze o nouă cultură. Acești indieni, care fuseseră agricultori talentați, împingându-și plugurile din lemn pe pantele abrupte ale Anzilor, au devenit zidari. Dorm pe jos, pe șantierelor lor îndepărtate, în hainele de lucru încă ude de sudoare, iar seara frecventează cursuri pregătindu-se

²⁰⁵ *El Sendero luminoso*, Șantierul luminos (în limba spaniolă), grupare radicală desprinsă din Partidul Comunist Peruan și condusă de fostul profesor de filosofie la Universitatea din Ayacucho, Abimael Gúzman, supranumit *El camarade Gonzalo*. (N.t.)

să ajungă funcționari. Își încredințează toți banii femeilor, care au grijă de sat. Acestea organizează școala, educația, supravegherea copiilor, îngrijesc de bolnavi, veghează la aplicarea legilor și organizează festivități care, în fiecare seară, îi adună pe săteni. Copiii iau parte la inventarea noii lor culturi: se duc să caute apă, distribuie Coca-Cola în pahare din plastic, își expun desenele și își povestesc mâhnirile. Nici vorbă de rușine, nici vorbă de amărăciune în această comunitate de sărmani. În schimb, multă muncă, solidaritate, sărbători și reuniuni destinate dezbaterii problemelor ce amenință uneori acest grup.

Cele trei comunități de indieni persecutați, săraci, exilați, alungați din locul culturii lor de origine, rău primiți de oamenii țărilor care le-au oferit adăpost au cunoscut evoluții diferite. Cât privește primul grup, cel al indienilor maya expulzați departe de locurile lor natale, zdrobiți și umiliți, ei nu și-au mai revenit în urma deportării.

Al doilea grup maya, care și-a regăsit cultura de origine, a determinat evoluția acesteia integrând în povestirile membrilor săi experiența traumatică a exilului.

În sfârșit, indienii așezați lângă Lima, dezrădăcinați cu totul, nu au putut face altceva decât să inventeze o nouă modalitate de a trăi împreună. Acest viraj cultural, la fel de important ca o revoluție, căci o asemenea mișcare obligă la regândirea fundamentelor, a reușit în proiectul său datorită unei structuri primitoare care, respectându-le originile, i-a stimulat să descopere cultura peruană²⁰⁶.

Toate aceste comunități au suferit din greu: doar că nu dificultățile i-au traumatizat profund pe membrii

²⁰⁶ Marie-France Cathelat, comunitate instalată la Monterrey, la nord-est de Lima. ONG-ul Cedapp dezvoltă acolo o Yachaywasi (Casă a cunoașterii).

unuia dintre grupuri, ci lipsa de sens a noii existențe și slăbirea legăturilor. Acești oameni erau incredibil de săraci: dar nu sărăcia este cea care a umilit un grup, ci deculturația, absența relatărilor pentru a reprezenta colectivitatea și lipsa organizărilor rituale care să țeară legătura afectivă.

ANOMIE ȘI MEGALOPOLISURI

Această slăbire a legăturilor și nonsensul evenimentelor se observă cu ușurință în societățile industriale. Admirabilele performanțe tehnologice fac să fie mai puțin necesare întâlnirile față în față. Ameliorarea comunicațiilor fragmentează relațiile și le face să fie punctuale. În epoca trocului, unii țărani provensali se asociau ca să fabrice blocuri de gheață. Ei le adăposteau în peșteri răcoroase, apoi, la ora trei dimineața, un mic grup ajutat de copii încărcă gheața pe măgăruși ca să o „coboare“ și să o vândă negustorilor din Sanary. Astăzi, este suficient să tastăm în fața unui monitor pentru ca, la câteva ore după aceea, un agent să ne aducă acasă exact cantitatea de gheață de care avem nevoie. Ce fantastic progres în materie de comunicare! Dar și ce sărăcire a relației!

Vor fi în curând pe Terra douăzeci și unu de megalopolisuri, numărând fiecare mai bine de douăzeci de milioane de locuitori. Cum să te întâlnești cu cineva într-o asemenea babilonie? Nu ne rămâne decât să ne încrucișăm sau să ne lovim unii de alții. Pentru a construi un ritual, e nevoie de reuniuni, de convenții pentru gesturi, de ofrande și de cuvinte ca să ne putem identifica. Absența unui proiect de împărțit și a sărbătorilor de organizat modifică statutul acestor comunități și le

face să devină anomice. Într-un astfel de context, clanul oferă o aparentă ameliorare: oamenii adoptă o ierarhie, se coordonează spre atingerea unui țel, dar curând vor descoperi că toată această organizare este dedicată beneficiilor unui șef și locotenenților săi. Din nefericire, este deja prea târziu, sunt deja supuși! Când un clan funcționează bine, moartea străinilor sau suferința acestora nu are nicio importanță, ceea ce înseamnă că, în acea lume fără alteritate, un individ nepervers ajunge să fie pervertit de structura de tip clan. În interiorul clanului, membrii acestuia se cunosc, fiecare știe cât valorează el însuși dar și ceilalți, și ei intră ușor în rivalitate pentru a plăcea șefului. În exteriorul clanului, celălalt nu reprezintă o persoană, este doar o umbră, o marionetă, o furnică — dacă doriți. Într-o asemenea cultură, celălalt este lăsat să sufere fără a resimți un sentiment de rușine, mai mult, el poate fi lovit, strivit fără sentimente de vinovăție.

Fără grup, avem de-a face cu anomia, dar, dacă grupul este închis, atunci vorbim despre clan. Când o grupare omenească este corect structurată, bine guvernată și deschisă schimbării, ea știe să îi susțină în suferință pe indivizii care o compun²⁰⁷.

Imigrația, în acest sens, reprezintă o șansă socială: între anomia ce provoacă violența în interiorul unei magme de indivizi și clanul ce utilizează violența pentru a-și impune legea, aportul de noi brațe de muncă și de noi concepții despre viață în societate permite schimbarea.

În Franța secolului al XIX-lea se vorbea despre imigrații din interior, bretoni, oameni din Morvandieux sau cărbunari din Auvergne, cu toții persoane care vorbeau destul de rău franceza și aveau obiceiuri ciudate. În

²⁰⁷ Garland G., *Understanding Trauma*, Londra-New York, Karmel, 2002, p. 197.

1975, în Franța existau un milion de imigranți veniți din alte țări. Se spunea despre copiii lor că ar fi avut comportament patologic, că s-ar fi confruntat cu eșecul școlar, devenind frecvent delincvenți. Asta până în clipa în care câteva anchete riguroase întreprinse au îngăduit o descoperire interesantă, anume că era de ajuns un nimic, o întâlnire, o instituție, un „factor-pivot”²⁰⁸ pentru a schimba traiectoria socială a acestor copii și a-i orienta spre reconstrucția de sine în țara de adopție. Din acel moment, am înțeles că orice generalizare echivala cu un abuz. Imigrația nu era nici perfectă, nici infernală, dar împrejurările de întâmpinare construiau în sufletul fiecărui imigrant un sentiment de rușine sau de mândrie, de amărăciune sau de curaj.

IMIGRAȚIA, ȘANSĂ SAU NEȘANSĂ SOCIALĂ?

Vârsta copilului în perioada în care el ajunge într-o țară de adopție joacă un rol major în integrarea sa socială: după șase ani, el se simte dezrădăcinat deoarece a învățat deja limba maternă, știe accentul, este inițiat în obiceiurile țării sale de origine și amprenta peisajului național este deja întipărită în sufletul acestuia. Imigrația prin constrângere (fugă, tortură, sărăcie, disperare) se bucură de un pronostic mai puțin pozitiv decât imigrația prin alegere, care evocă frumoasa aventură a unui tânăr ce visează să trăiască într-o fermecătoare țară îndepărtată. Dificultățile de ordin psihologic

²⁰⁸ Bibeau G., Sabatier C., Corin E., Tousignant M., „La recherche sociale anglo-saxone en santé mentale. Tendances, limites et impasses”, *Santé mentale au Québec*, 1989, 14, pp. 103-120.

de dinaintea imigrării o fac și mai dureroasă. Paradoxal, persoanele fericite în țara lor de origine descoperă fără mare dificultate o modalitate de trai armonioasă și în țara de adopție.

Firea veselă a părinților imigrați joacă un rol important în procesul de adaptare al copiilor și în obținerea de bune rezultate școlare de către aceștia²⁰⁹. Când părinții suferă că au fost obligați să se instaleze într-o țară necunoscută, copiii încearcă un sentiment de rușine că aparțin unor imigrați. Până și țara de adopție reacționează la starea de spirit a celor imigrați. Grecii, mai curând oameni veseli, au fost acceptați fără probleme de germani, în timp ce turcii, mai depresivi, au fost adeseori respinși. Fiecare cultură are propriul ei cod privind expresia suferinței psihice: când ești portughez, te retragi ca să poți să suferi, te repliezi în sine, strângi din dinți și încerci să nu-i tulburi pe alții cu nefericirea ta. Dar dacă ești antilez, îți exteriorizezi sentimentele²¹⁰, îți exprimi veselia când ești bucuros, iar atunci când suferi, faci cunoscut acest lucru lumii, strigi, bei, lovești. O tipologie, probabil superficială, spune că libanezii sunt calmi, turcii, agresivi, chinezii se integrează rapid dar sunt nemulțumiți, mexicanii devin depresivi, iar englezii sunt condescendenți. Studiile arată că fiecare comunitate posedă un mod de expresie pe care cultura de adopție îl acceptă mai mult sau mai puțin bine²¹¹.

Asemenea tipologii se schimbă în funcție de tranzațiile consumate între două populații, între două grupuri culturale. Polonezii catolici, invitați în anii

²⁰⁹ Bibeau G., Cha-Yip A. M., Lock M., Rousseau C., Sterlin C., *La Santé mentale et ses visages. Un Québec pluriethnique au quotidien*, Montréal, Gaëtan Morin, 1992.

²¹⁰ Fombonne E., „Psychopathologie des enfants antillais: une approche épidémiologique“, *Psychologie médicale*, 1987, 19, pp. 103-105.

²¹¹ Sabatier C., *La Culture, l'immigration et la santé mentale des enfants*, Montréal, Gaëtan Morin, 1999, p. 533.

1930 în Franța ca să lucreze în minele de cărbuni, s-au integrat rapid, în ciuda brutalității poliției care, la cel mai mărunț incident, îi expulza în număr mare. S-au înregistrat atunci puține tulburări psihologice, puține intervenții medicale, puține fapte de delincvență.

Minerii polonezi, după o muncă ce presupunea o mare forță fizică și o rezistență morală excepțională, cântau la acordeon sâmbătă seara și îi făceau pe locuitorii cartierului să danseze la balurile populare organizate în plină stradă. Ei rivalizau cu italienii, care preferau mandolina pentru a-și executa *canzonetta*. Dar aceleași grupuri etnice imigrate în Statele Unite n-au fost în stare să-și organizeze această solidaritate a muncii și sărbătorii, izolându-se într-o țară în care raporturile sociale erau dure. Bărbații s-au îmbolnăvit, au clacat psihologic și s-au organizat în bande de delincvenți.

În aceleași culturi de adopție, evreii polonezi au apelat la strategii de integrare diferite. În Franța, după război, ei au suferit în secret și au frecventat cu discreție cabinetele de psihanaliză. Slabul lor procent de delincvență indica probabil o imensă inhibiție. Un același grup etnic, deplasat peste ocean, în Statele Unite, s-a integrat rapid, fără „a consuma“ ajutor medical sau psihiatric și fără delincvență.

Prin urmare, un același tip de rană poate conduce la tranzații diferite în funcție de cultura de adopție: curajoși și veseli într-o cultură în care solidaritatea îi fortifică, ei se pot prăbuși, devenind delincvenți într-un context care îi izolează și în care clanul are un efect de protecție.

Un chinez emigrat în Statele Unite sosește într-o comunitate sino-americană organizată încă din secolul al XVII-lea. Înconjurat de interpreți care știu limba și de ajutoare sociale, incitat să-și pună în valoare curajul fizic, fără să-și uite tradițiile, el va cunoaște o lună de

miere și o integrare ușoară. Dar dacă așa stau lucrurile, de unde anume provine amărăciunea pe care o încearcă emigranții chinezi în toate sistemele culturale în care se stabilesc? Solidaritatea lor, care favorizează integrarea, să se transforme oare într-un fel de mare clan nu destul de deschis pentru a comunica pe deplin cu orizontul culturii de adopție? Unii chinezi, care astăzi ajung în Europa de nord, își fac intrarea într-o lume totalmente necunoscută. Ei nu sunt prea rău primiți, dar sunt derutați de atmosfera găsită, de limba și ritualurile pe care nu le înțeleg. Schimbarea angoasantă îi izolează și îi determină să fie agresivi, într-atât se simt de agresați de această lume indescifrabilă²¹². Nu prea se vorbește despre persistența depresiei de tip asiatic. Astăzi, îi vedem pe tinerii chinezi cum frecventează muzee, cum descoperă arta greacă, opera italiană și se amuză la filmele care stârnesc râsul și europenilor.

Însă trebuie să renunțăm la cauzalitățile de tip liniar. Nu mai putem să inferăm că o populație de imigranți ridică probleme din momentul în care ea depășește 10%. Anumite mari grupuri de străini ameliorează cultura de adopție când tranzacțiile între cele două populații le facilitează participarea la evoluția socială. Așa se face că acestea pot salva sistemul cultural care, la rândul-i, le-a salvat.

Alte grupuri se organizează în comunități izolate în care indivizii supraviețuiesc la fel ca într-un clan. Ca să nu fie eliminați, ei se supun unui grup închis spre exterior, în afara căruia nu există umanitate. Ceilalți nu sunt decât marionete sau gândaci. Această protecție, necesară atunci când grupul este agresat, ajunge însă a-i perverti pe indivizii care adoptă o asemenea apărare.

²¹² Beiser M., Dion R., Gotowiec A., Hyman I., Vu N., „Immigrant and refugee children in Canada“, *Canadian Journal of Psychiatry*, 1995, 40, pp. 67–72.

ȘCOALA, RECLUZIUNE SAU ELIBERARE?

În condițiile în care colectivitatea nu are nevoie de această apărare morbidă, școala devine calea regală a integrării copiilor. Dar pentru ca această instituție să primească o asemenea semnificație, este nevoie ca anturajul să orienteze copilul spre școală. E necesar ca familia să comunice micuțului, prin mimici atente, zâmbete încurajatoare și povestiri edificatoare, că această clădire este un loc important al aventurii sociale. Trebuie ca frații și tovarășii din cartier să adere la această semnificație, dar și ca școala să nu înșele acest orizont de așteptare. Când presiunile afective, prietenești și intelectuale îl înconjoară în mod sănătos pe copil, nu este o raritate să observăm că „mai curând reușesc acei copii ai imigranților decât copiii din societatea de adopție²¹³”.

Între copiii salvați de școală și cei care se salvează fugind de la școală diferența constă mai ales în mesajul transmis de familie. Travalul de semnificare emis de anturaj este cel care pune în lumină înțelesul noțiunii de școală. Când un tată își povestește copilăria nefericită și sugerează că, dacă s-ar fi ținut de școală, viața lui ar fi fost mai bună, el îi desemnează practic micuțului său locul de unde poate veni eliberarea. Când o mamă îl încurajează pe școlar și îl întovărășește în aventura cunoașterii, când în anumite familii se discută cărți ce reprezintă fermentul efervescent al culturii, școala intră în casă și ia parte la viața de zi cu zi.

Acest tip de cămin este probabil cel mai în măsură să participe la o cultură în care școala organizează

²¹³ Sabatier C., Holveck M., „La réussite scolaire des enfants issus de l’immigration: une étude exploratoire des conditions familiales”, *Revue internationale de l’éducation familiale*, 2000, vol. 4, nr. 1.

noile clase sociale. Mirarea vine dinspre acei copii care atribuie „de unii singuri“ o asemenea semnificație unei instituții ignorate sau chiar disprețuite de familie. Am scris „de unii singuri“, ca și cum acești copii ar suprainvesti singuri școala, pentru a-i acorda un fel de putere eliberatoare. Dar rămâne de văzut dacă această supoziție este una valabilă!

Prietenul meu Éric și-a pierdut familia în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Avea șase ani când a fost dat în plasament unei familii ce locuia la țară. După mai mulți ani de confuzie disperată și de rezultate școlare lamentabile, copilul s-a agățat de doi tutori de reziliență: amabilitatea țăranilor și încurajările domnului Hubac, institutorul școlii. În câteva săptămâni, viața psihică a cunoscut o înflorire în cazul copilului abrutizat de nefericire: pentru acesta, școala devenise locul fericirii! Când institutorul le-a cerut să-l înscrie la liceu, asta într-o epocă în care doar 3% dintre copii o făceau, familia adoptivă a fost mirată și chiar amuzată de viitorul neașteptat care i se oferea copilului. Cincisprezece ani mai târziu, Éric era primit prin concurs în cadrul unei înalte școli și începea o strălucită carieră de administrator ecologic. Astăzi, mulți vorbesc despre inteligența și puterea lui de muncă. Oare ce ar fi devenit dacă domnul Hubac l-ar fi neglijat sau dacă familia sa adoptivă ar fi ales să-l trimită la câmp, așa cum se întâmpla cu majoritatea copiilor din Asistența socială?

Exemplul cel mai ilustru este cel al lui Albert Camus, care și-a dedicat Premiul Nobel domnului Louis Germain, institutorul care i-a trezit pasiunea de a citi. Când Camus i-a dat mamei vestea cea mare, aceasta i-a răspuns că pantalonul avea cute și că trebuia să-l netezească. Marele scriitor s-a dezbrăcat cuminte de pantalon. El a înțeles că mama lui nu știa ce înseamnă Premiul Nobel, dar acest lucru nu i-a știrbit cu nimic

afecțiunea și admirația pentru această femeie analfabetă care se luptase ca fiul ei să meargă la școală, în timp ce oamenii apropiați familiei îi spuneau că ar fi fost mai nimerit să învețe niscaiva meserie²¹⁴. Tahar Ben Jelloun, la rândul său, și-a iubit și admirat mama analfabetă. Scriitorul i-a adresat cu blândețe multe întrebări legate de istoria personală, astfel încât să mai retrăiască alături de ea o parte a acelei povești, înainte ca maladia Alzheimer să-i întunece definitiv lumea intimă²¹⁵.

Ne este mult mai dificil să înțelegem cum anume unii copii investesc școala, în ciuda descurajărilor pe care le primesc din partea anturajului. Mounir este unul dintre copiii prost plasați la startul pentru viață. El și-a petrecut prima copilărie într-un mediu sărac, atât în mijloace de subzistență, cât și în vorbe tandre. Era obișnuit să fugă, să se bată și să fure, până în momentul în care autoritățile l-au luat de la familia sa și l-au plasat într-o familie de adopție. Oare ce s-a întâmplat cu acest educator care, parcă dintr-odată, a așezat școala într-o lumină minunată? Subit, Mounir a devenit un foarte bun elev, a recuperat întârzierea în pregătire, fiind ulterior trimis la Paris la o școală pregătitoare extrem de râvnită. Însă abia atunci personalitatea i s-a fărâmițat! El este frumos, trezește sentimente de prietenie, rezultatele școlare îi sunt excelente, dar mama îi telefonează zilnic pentru a-i spune că este un trădător și că nu se gândește decât la el, că și-a părăsit familia și nici măcar nu a catadicsit să ia trenul pentru a-l vedea pe fratele său mai mic, ce tocmai fusese arestat! După acest rechizitoriu, Mounir și-a pierdut concentrarea. Dacă, din nefericire, va fi primit în urma unui concurs la una dintre înaltele școli pariziene, chiar că se va simți ca un trădător al familiei sale. Oare cum să povestească mamei despre discursul de recepție

²¹⁴ Lenzini J., *Albert Camus*, Toulouse, Milano, „Les essentiels“; și Lenzini J., *Les Derniers Jours de la vie d'Albert Camus*, Arles, Actes Sud, 2009.

²¹⁵ Ben Jelloun T., *Sur ma mère*, Paris, Gallimard, 2008.

și conversațiile elegante cu profesorii din domeniu? Cum o să reacționeze ea, care nu poate să mai cumpere nimic după data de cincisprezece a fiecărei luni? Cum să-i vorbească fratelui său despre plăcerea de a citi, acesta detestându-i pe intelectuali? Și-atunci, Mounir începe să se autosaboteze, se îmbracă urât, își așază șapca invers și merge clătînându-și umerii, mândru de originea sa. Dacă va reuși la examen, îi va fi rușine să-i abandoneze pe ai săi, iar dacă va da greș la concurs, îi va fi rușine că și-a trădat visurile. În ambele situații, el se va simți un nenorocit!

Elevul eminent nu este cu necesitate un erou, căci totul depinde de semnificația pe care familia lui o acordă școlii. Mulți imigranți credeau că singura lor demnitate era de a face față greutăților, de a fi curajoși și de a munci fără să se plângă. Un bărbat, unul adevărat, acceptă orice slujbă și încredințează toți banii câștigați soției. El se simte mândru de suferința lui mută și de bunăstarea familiei. Mulți imigranți italieni, portughezi sau polonezi, în ciuda frumuseții culturii lor de origine, credeau că noblețea constă în a munci din greu pentru cei apropiați. „Doar fetele și homosexualii studiază“, spuneau toți acești bărbați aspri, dând apoi cu șutul în cărți. Dar în ciuda tuturor acestor obstacole, unii copii au studiat pe ascuns și au devenit profesori de franceză... spre marea mândrie a tatălui! Cât de rapid putem trece de la rușine la mândrie.

AFECTIVITATE ȘI PERFORMANȚE ȘCOLARE

Labilitatea sentimentelor ne îngăduie să ne eliberăm de intențiile inconștiente ale figurilor de atașament. În

Anglia, prin anii 1990, trăiau două grupuri de antilezi. Unii dintre aceștia regretau Antilele și trăiau marcați de nostalgia climatului și a frumuseții specifice țării lor de origine: copiii lor au devenit o comunitate de inși deprimăți, de netoți și de delincvenți. Celălalt grup de antilezi aprecia aventura de a prinde rădăcini în Anglia. Copiii lor au evitat depresia, au învățat meserii bine cotate și s-au descurcat în general excelent²¹⁶. Proximitatea afectivă, atașamentul care îngăduie ca emoțiile să devină contagioase conferă un sens și un anumit gust lumii pe care o percepem. Schimbându-se în funcție de contextele afective, acest gust ajunge să modifice semnificația pe care o atribuim faptelor.

Arièle se miră de variația pe care o înregistrează rezultatele ei școlare²¹⁷. Ea era o excelentă elevă până în acea noapte din anul 1942, când tatăl ei a trezit-o ca să o încredințeze unor doamne, două la număr, care au dus-o la „căminul de copii de la Denfer-Rochereau“ din Paris. La Asistența publică, fetița s-a aflat la adăpost de raziile antisemite. În dormitoare era interzisă conversația. De altminteri, ar fi fost și imposibil, căci colega ei de pat se schimba în fiecare seară. Arièle nu a înțeles de ce tatăl o părăsise. De durere, sufletul ei parcă a înghețat. Nu-i mai făcea plăcere să citească, nu găsea forța să se apere, aproape că nu se mai mișca, se lăsa practic dusă de val.

Când în cele din urmă fata s-a întors la școală, instituția a suspinat a lehamite: „Încă una de la Asistență!“ . Vocea ce rostise aceste vorbe nu era deloc una amabilă. Femeia nici nu a privit spre copil. „Nu înțeleg nimic.

²¹⁶ Minde K. K., Minde R., Musisi S., „Some aspects of description of the attachment system in young children: A transcultural perspective“, în E. J. Anthony, C. Chiland, *Children in Turmoil: Tomorrow's Parents*, New York, John Wiley, 1982, traducerea franceză, *L'Enfant dans sa famille. Le développement en péril*, Paris PUF, 1985, pp. 263–284.

²¹⁷ Palacz A., *Je t'aime ma fille, je t'abandonne*, op. cit.

Chiar nimic... Nu-mi intră nimic în cap“, spune Arièle. „Rușine, asta simt. Rușine de a nu înțelege nimic...“²¹⁸

În septembrie 1945, după război, fetița se întoarce la școala ei, de pe strada Folie-Méricourt. Domnișoara Duval, institutoarea, o recunoaște și-i spune: „Erau treizeci și cinci de eleve în clasă. Când am reînceput școala, în toamnă, după razia din 16 iulie 1942, n-au mai rămas decât opt fetițe, toate creștine“.

Din clipa în care Arièle și-a regăsit tatăl și și-a reluat locul la școală, viața ei psihică parcă a renăscut. „Curios, încă de la prima lecție, am avut sentimentul că înțeleg... Oare tot eu să fiu aceasta?“²¹⁹ Instantaneu, Arièle redevine prima din clasă.

Numeroși copii au trăit o asemenea experiență. Elevi merituoși când se simțeau securizați, mintea le-a înghețat când s-au simțit respinși. Dar chiar și atunci când nu este evidentă, agresiunea posedă o mare capacitate de a distruge. Un adult ar putea, cine știe, să o audă pe institutoare suspinând: „Încă un copil de la Asistență!“, dar oare ar ști să observe că femeia nu-l privește? Pentru fetița care a fost Arièle, această nonprivire a însemnat: „Eu nu doresc să te invit în lumea mea, pentru mine nu există“. Puterea de a îndrăgi școala se dobândește în mediul afectiv.

Cultura de cartier joacă un rol important în desemnarea școlii ca factor pozitiv în viață și în atribuirea unei corecte semnificații acestei instituții. În cartierele unde drogul se află la putere, delincvența este o funcție adaptativă deoarece ea permite participarea la o activitate comercială. Școala nu primește semnificația plăcerii de a gândi, a unei pregătiri pentru viața socială sau a unei reparații a răniilor sociale suferite de părinți. De

²¹⁸ *Ibid.*, p. 141.

²¹⁹ *Ibid.*

pildă, în celebrele *favelas* din São Paulo, Brazilia, copiii care nu acceptă să aibă o legătură cu un dansator ori cu un chitarist pentru a pregăti un spectacol în vecinătate recuperează rapid întârzierile școlare. Dar ei sunt disprețuiți de copilașii care, într-o singură seară, câștigă mai mult decât salariul lunar al tatălui lor²²⁰.

Pentru aceștia din urmă, școala este demnă de dispreț, doar flirtul cu moartea fiind un gest glorios. Faptul de a îndrăgi moartea le conferă un curaj extraordinar și o speranță de viață scurtă! Dar ce importanță are? Ignoranți, acești copii nu cunosc decât raporturi de forță, sunt admirați de ceilalți băieți și adulați de fete. Ei nu se tem de adulți, câștigă o mulțime de bani și îi toacă pe toți înainte de a muri.

Aceste culturi de cartier duc la apariția unor noi fenomene: excluderea albilor săraci! Albii bogați, de mai multe generații, locuiesc în cartiere frumoase și frecventează școlile care acordă acces la cele mai profitabile profesii. În cartierele sărace care înconjoară marile orașe se observă de relativ puțin timp că micuții imigranților (cel mai adesea de culoare) se integrează mai ușor decât copiii albilor săraci din aceleași cartiere. Faptul de a fi copil de imigranți este un stimul dureros, dar unul care conferă sens inițiativei de a urma o școală și induce curaj, ceea ce stimulează mândria de sine. Înainte de anii 1970, armenii și evreii, indiferent de cultura de adopție, au înregistrat o impresionantă reușită școlară, în ciuda condițiilor materiale dificile. După 1980, asiaticii și antilezii au urmat aceeași cale.

Albii săraci din acele cartiere nefericite nu au o motivație identică pentru a suporta suferința. Efortul pe

²²⁰ O'Donnell D. A., Schab-Stone M. E., Muyeed A. Z., „Multidimensional resilience in urban children exposed to committing violence“, *Child Development*, 2002, vol. 73, nr. 4, pp. 1265–1282; vezi și B. Cyrulnik, intervenție într-o favela din São Paulo, 2009.

care-l cere școala nu are pentru aceștia aceeași semnificație, deoarece s-au născut chiar în acea țară. Ei resimt ca pe o nedreptate discriminarea pozitivă conform căreia banii produși de albi acelei țări primitoare sunt dirijați spre „colorați”. Solidaritatea imigranților, buna lor dispoziție în fața dificultăților, reușita școlară a copiilor acestora adaugă o umilință în plus nereușitei intelectuale și sociale a albilor săraci. Drept urmare, ei se organizează în bande extrem de agresive, vulgare și disprețuitoare, crezând că pot repara, astfel, printr-o violență incredibilă, rușinea pe care o resimt ca fiind inferioari, ei, care se credeau dominanți!

Imigrația nu este un handicap școlar, ci dimpotrivă²²¹. Numeroși intelectuali de prestigiu au avut părinți săraci și puțin cultivați, dar au păstrat pentru ei o mare admirație, așa cum depun mărturie Albert Camus și Tahar Ben Jelloun. Principalul handicap școlar constă de fapt în deculturalizarea cartierelor, devenite locuri în care valorile sunt atribuite violenței arhaice și erotizării morții. Într-un astfel de context, violența suportată și mai ales violența văzută provoacă emoții de nestăpânit, ce frizează ruptura traumatică. În aceste culturi suburbane, găsim aproape 20% din familiile monoparentale în care mama, săracă și depășită de lupta cu viața, nu ajunge să-și mai securizeze copiii. Mai mult de 30% dintre șomerii pe durată lungă își privează copiii de posibilitatea de a-și admira tatăl. Absența ritualurilor culturale, de exemplu cele în care oamenii se îmbracă elegant pentru a merge la cinema ca să-și întâlnească prietenii și se pregătesc pentru schimburile verbale ce urmează de obicei unui spectacol, diminuează posibilitatea unor întâlniri amicale. În asemenea contexte

²²¹ Vallet L.-A., Caille J.-P., „Les élèves étrangers ou issus de l’immigration dans l’école et le collège français”, *Les Dossiers d’éducation et de formation*, 1996, p. 67.

socioculturale, traumele se succed în cascadă²²². În aceste medii deritualizate, angoasa și depresia sunt net mai frecvente decât în mediile sărace, dar cultivate²²³.

Într-un mediu în care nu există salvare în afara instrucției școlare, un eșec în acest plan provoacă o rușine disperată. Jean-Luc murea de rușine deoarece picase examenul de admitere într-o universitate. „Nici măcar un zero nu sunt“, îmi spunea băiatul evitându-mi privirea. Dar într-o cultură în care nu există salvare în afara familiei, faptul de a nu se consacra familiei este cel care declanșează rușinea. În Jouteya din Derb Ghallef, orașel în apropiere de Casablanca, Maroc, oamenii sunt mândri de sine când se consacră familiei. Nu e motiv de rușine să lucrezi într-o medina²²⁴ de săraci unde vinzi obiecte mici pentru a-ți hrăni familia. Pe terenul nedefinit din Jouteya, două mii de locuitori făcând parte din imigrația interioară, veniți de la Berrechid sau de la Deroua, au inventat un urbanism de planșete, pe care se repară saltele și se vând cărți vechi, ceasuri și pești. Bărbații și femeile care se instalează în acest spațiu sunt mândri să livreze rezultatul muncii lor membrilor familiei²²⁵. „Am urmat dreptul un an la Universitatea Hassan II și dețin o diplomă de contabilitate obținută la Institutul Goethe. Tata este bolnav. Am patru frați mai mici și trei surori. Sunt mulțumit că pot să vând mobilă.“ De asemenea, mai putem auzi: „Tata mi-a dăruit acest spațiu. Ar fi umilitor să renunț la el. Prefer

²²² Marsella A., Wandersman A., Cantor D., „Psychology and urban initiatives. Professional and scientific opportunities and challenges“, *American Psychologist*, 1998, 53, pp. 621–623.

²²³ Attar B. K., Guerra G., Tolan P. H., „Neighborhood disadvantage, stressful life events and adjustments in urban elementary-school children“, *Journal of Clinical Psychology*, 1994, 23, pp. 391–400.

²²⁴ Medina, cartier vechi, tradițional, al unui oraș musulman, în contrast cu cartierele moderne, de tip european. (N.t.)

²²⁵ Khalil J., „Jouteya de Derb Ghallef. La résilience des exclus“, *Economia*, 2008, nr. 2, pp. 68–79.

să lucrez în souk²²⁶ mai degrabă decât în întreprinderea unde eram informatician“.

Într-o asemenea modalitate de socializare nu există excluși: „Am fost funcționar de bancă, am purtat cravată și am avut diplomă. Mă lovea frecvent depresia. Acum, vulcanizez anvelope, am prieteni, comunic mult, îi ascult pe cei care știu să povestească și am ajuns să dorm fără probleme“.

La câteva minute de souk, marocanii europenizați sunt bogați și cultivați. Reușita individuală le organizează proiectele de viață, dar atunci când se confruntă cu eșecul, le vine să moară de rușine. În cultura de proximitate a souk-ului, oamenii se ating, își vorbesc și se ajută unii pe alții. Noțiunea de reușită capătă o altă formă, fapt ce modifică sentimentul rușinii.

POVESTIRI ALE PROXIMITĂȚII ȘI SENTIMENTE INTIME

Situația copiilor evrei dezrădăcinați în timpul războiului ne poate ajuta să înțelegem cum o structură socială poate sădi în sufletul unui copil un sentiment de rușine sau de mândrie.

În mai puțin de trei ani persecuția evreilor din Europa a ucis 70% dintre adulți și 90% dintre copii²²⁷. Aceste orori s-au întâmplat peste tot pe bătrânul continent, mai puțin în Franța, unde un adult din trei (76 000) și un copil din patru (11 400) au fost arși în cuptoarele de la Auschwitz. Paradoxal, într-o cultură

²²⁶ Souk, spațiu comercial în cadrul unui oraș arab, echivalentul bazarului. (N.t.)

²²⁷ Bensoussan G., *Europe, une passion génocidaire*, Paris, Mille et Une Nuits, 2009.

antisemită, portul stelei galbene i-a șocat pe creștini și a provocat un elan de solidaritate în virtutea căreia, în numele „banalității binelui“, pentru care luptau Cei Drepti²²⁸, și cu ajutorul rezistenței evreiești au fost organizate ample acțiuni de salvare. Drept urmare, a fost nevoie să fie luați în grijă patruzeci de mii de copii, care să fie ascunși până la sfârșitul războiului și ajutați să supraviețuiască în condiții variabile. O minoritate a fost exploatată și maltrată de către familii de tip Thénardier²²⁹, unii au rămas alături de părinți, iar majoritatea au supraviețuit în familii curajoase de fermieri. Însă cu toții, pentru a supraviețui, a trebuit să ascundă faptul că sunt evrei. Această reacție socială a sădit în mintea copiilor o reprezentare de sine dificilă: „Dacă spun că sunt evreu, o să mor. Dacă ascund acest lucru, devin trădător“. Rușinea s-a înrădăcinat deosebit de profund în sufletul micuților.

Un șir de povestiri este cel care a provocat acest sentiment: copiii auzeau o relatare exterioară în care se spunea că evreii erau murdari, că nu se gândeau decât la bani, că unelteau ca să domine lumea și că era necesar să fie uciși copiii înainte ca aceștia să crească și să comită crimele pe care le comit evreii. Acești copii auzeau de fapt că, în ochii celorlalți, ei erau condamnați la o moarte preventivă. Dacă ar fi vorbit! A păstra tăcerea coincidea cu a trăi. Ușor de spus! Toate bune, cu excepția faptului că, păstrând tăcerea, ei îi trădau pe cei care-i iubeau și, dacă ar fi vorbit, i-ar fi condus la moarte.

Aceste judecăți erau rostite uneori chiar de oamenii care îi apărau pe copii de vânătorii de evrei. O legătură

²²⁸ Denumire onorantă acordată de Eretz Israel celor care, neevrei fiind, au contribuit la salvarea vieților evreiești în vremea celui de-al Doilea Război Mondial. (N.t.)

²²⁹ Familia Thénardier, cuplu de personaje din romanul *Mizerabilii* al lui Victor Hugo, oameni cu caracter mârșav, care iau în grijă o fetiță, pe micuța Cosette, pe care o transformă într-o adevărată sclavă și cu care se poartă odios. (N.t.)

se înfiripa, deopotrivă tandră și aspră, între fermieri și copiii ascunși, până în ziua în care adultul, depășit de lipsa banilor, ajungea să explice slabele rezultate economice ale țării spunând că „acestea erau cauzate de încă o lovitură date de evrei“. Uneori, îngrozit de brutalitatea armatei de ocupație, acest adult ajungea să mai afirme că „evreii erau de vină pentru război, căci, fără ei, totul ar fi mers de minune!“. Într-un asemenea context retoric, copilul nu putea să argumenteze, căci se știa prea mic, fiind condamnat să tacă deoarece nu dorea să-l agreseze pe acel țăran de care se atașase. Și-atunci, copilul adresa întrebări ironice: „Dacă ai vedea un evreu, l-ai recunoaște din prima, nu-i așa, tati?“²³⁰. Cel mic vădea astfel o anumită plăcere de a-l pune pe „tati“ în dificultate și se reasigura, prin intermediul tachinei sale nevinovate, că e suficient să păstreze tăcerea, referitor la o parte din sine, pentru a supraviețui în deplină siguranță. Această victorie relațională era plătită însă cu amputarea personalității sale. Tăcerea lui vinovată îi trezea rușinea: „Nu am curaj să fiu întreg, nu am tăria să spun totul despre cine sunt. Mi-e rușine că pot fi iubit în aceste condiții. Ei nu mă iubesc pentru ceea ce sunt, ci pentru ceea ce arăt din mine că aș fi: este doar o dragoste de față“.

Această strategie relațională, ce constă în a dezvălui doar partea acceptabilă din sine, îngăduie estomparea acelei părți primejdioase. În acest clivaj la nivelul personalității, o parte ține seama de realitate (dacă vorbesc, o să mor), în timp ce cealaltă parte o neagă (nu este chiar atât de grav). Ne putem juca de-a moartea. Putem chiar să vorbim, pentru a ne ascunde în spatele vorbelor, e suficient să povestim toate aceste lucruri.

Adulții nu fac decât așa ceva, ei vorbesc despre ceea ce nu cunosc, recită cuvinte care plutesc în aer fără să

²³⁰ *Le Vieil Homme et l'enfant*, film de Claude Berri (1967), cu Michel Simon, inspirat de amintirile personale ale regizorului.

aibă habar despre ce înseamnă realitatea de a fi evreu. În vremea războiului, legile regimului de la Vichy îi făcuseră prea vizibili pe evrei din pricina faptului că erau obligați să poarte steaua galbenă. Dacă nu o coseau pe haine, evreii erau arestați cu prilejul neîncetatei controale polițienești făcute pe stradă și în locurile publice, apoi dispăreau. Dacă purtau steaua galbenă, erau sălțați noaptea de acasă, iar consecința era aceeași: oamenii dispăreau. Pentru un copil de evrei, părinții săi erau mai întâi prea vizibili, apoi deveneau brusc invizibili. El era deci obligat să se atașeze de acești părinți, prezenți dar nesecurizanți, înainte să dispară. După aceea, el continua să-i iubească pe părinții dispăruți și fantasmați.

După război, suprainvestirea fantasmatică a părinților pierduți nu a ușurat deloc apropierea afectivă de familia adoptivă. „Dacă îi îndrăgesc pe acești oameni, înseamnă că îi trădez pe părinții mei dispăruți“ — gândeau numeroși orfani. Cu atât mai mult cu cât, în perioadele de pace, evreii continuau să fie deopotrivă și vizibili, și invizibili. Majoritatea se laicizaseră după secolele trăite în Franța, unii descoperind cu mirare în clipa arestării că aveau de fapt rădăcini evreiești, însă toți supraviețuitorii au avut prilejul să audă cum un om politic de calibrul lui Pierre Mendès-France și-a afirmat dintr-odată evreitatea în public: „Îmi face plăcere să spun că sunt evreu, cu toate că nu știu prea bine ce înseamnă acest lucru“. Rostind o singură frază, el devenea brusc vizibil în calitate de evreu, în timp ce înainte era privit doar ca om politic. Linia veșmintelor ultraortodoxilor, marea pălărie neagră, cămașa albă fără cravată, cărlionții în fața urechilor au reapărut recent, făcând din nou vizibil faptul reafirmării identității acestui grup ce constituie 5% din cele treisprezece milioane de evrei ai planetei.

Copiii care se nasc în acest mediu se atașează de aceia care se ocupă de ei. Ei învață zi după zi, ca pe o evidență,

ce anume înseamnă să fii evreu, felul de a te îmbrăca, de a socializa, de a te ruga și de a concepe existența. Vizibilitatea acestor ritualuri dezvoltă în ei sentimentul de apartenență la un grup de persoane pe care le iubesc. Credința împărtășită organizează o reprezentare a lumii de ordin comun, întâlnirile creează oportunități reale de a țese o relație cu ocazia prânzurilor comune, a ieșirilor în grup, a sărbătorilor familiale și religioase. Mândria de a aparține unor părinți care trăiesc, de a-i iubi și admira, într-un context cultural ce povestește istoria și valorile comunității le conferă copiilor încredere în sine și demnitate.

Copiii ascunși nu au avut cum să dobândească acest sentiment al apartenenței. Ei aparțineau unor părinți decedați și cunoșteau destul de puțin condițiile dispariției acestora. Nici măcar nu-și puteau imagina ultimele zile ale lor, atât de mult se apărau prin negarea insuportabilei orori a unei asemenea reprezentări. Cum să-și imagineze copilul pe mama și tata mergând goi spre cuptor? Hai, rapid, să ne gândim la altceva! Copiii supraviețuitori nici măcar nu puteau să audă povestea vieții părinților așa cum o trăiseră înainte de moarte, căci nu mai era nimeni care să le-o spună. Nu le rămânea decât să-și inventeze părinții pornind de la fragmente de adevăr: o fotografie aici, o aluzie verbală acolo, o chitanță de chirie dovedind că au locuit în acea clădire, un obiect oferit de o vecină. De fapt, discursul public a fost cel care a comentat drama părinților dispăruți și, vreme de patruzeci de ani, a povestit cum aceștia se lăsaseră duși ca oile la tăiere. Doar peste șaiszeci de ani istoricii, scotocind prin arhive, au arătat că părinții acestor copii supraviețuitori luptaseră din răzputeri contra naziștilor și se angajaseră în toate mișcările de rezistență²³¹.

²³¹ Asociația prietenilor Comisiei centrale pentru copii, *Les Juifs ont résisté en France, 1940-1945*, Paris, AACCE, 2009; și Guillon I. M., Laborie P., *Mémoire et Histoire: la Résistance*, Toulouse, Privat, 1995.

RUȘINEA FAȚĂ DE ORIGINE

În familiile adoptive și în instituțiile care i-au salvat pe acești copii nu se vorbea despre astfel de realități. Trebuia ca viața să-și continue drumul, era necesar să privești doar înainte, dar mai ales să nu te gândești la trecut. Condițiile grupale ale negării erau asigurate de educatorii care-i protejau pe copii, amputându-le o parte prețioasă a reprezentării de sine: „Nu mă gândesc decât să progrez, nu știu de unde vin, nu știu cum se spunea rugăciunea în familia mea, nici care erau valorile pe care trebuie să le respect pentru a fi iubit de părinții mei dispăruți. Nu simt decât rușine, o rușine legată de origine, rușinea de a avea un trecut ca o escară. Așadar, înainte! Doar înainte! Este singura modalitate să nu mă simt rău. Dacă vreau să reîncep să trăiesc, sunt obligat să-mi inventez viitorul și să-mi neg trecutul“. Astfel gândeau copiii ascunși.

Cei care au avut norocul să fie primiți într-o familie securizantă și-au petrecut copilăria făcând declarații de dragoste nonverbale: se îmbrăcau cum se cuvine pentru a-și manifesta mândria de a aparține unui grup anume, se rugau aidoma părinților pentru a le împărtăși credința și locuiau împreună cu ei în aceeași lume spirituală, sărbătoreau evenimentele cu ceilalți copii ai grupului, pentru a edifica în fiecare zi un sentiment de bună dispoziție și veselie.

Copiii ascunși au fost obligați, în vremea războiului, să ascundă faptul că erau evrei, pentru a-și salva viața. După război, ei au trebuit să ascundă faptul că fuseseră ascunși pentru a putea trăi în negare. Prin urmare, ei au continuat să-și iubească în mare secret părinții dispăruți. Nu puteau să vorbească despre ei deoarece, în noul lor mediu, nimeni nu-i cunoscuse pe cei apropiați lor

și, mai mult decât atât, erau încurajați nici să nu se mai gândească la trecut. Așa că ei profitau până și de cel mai mărunț indiciu pentru a încerca să-și imagineze cum erau părinții lor dispăruți: „Nu știu cum a ajuns la mine această fotografie a mamei. Probabil că se afla într-un dosar de la Asistență. Pe spatele pozei, am scris pe când aveam șapte ani: «Aceasta e mama lui Joseph». Eu sunt Joseph, dar nu am îndrăznit să scriu «Fotografia mamei mele». Îmi face rău să pronunț acest cuvânt, «mamă». Nu am avut niciodată prilejul să-l învăț. Aveam doi ani când mama a dispărut. Dar, când voi fi mare, voi avea multe fotografii ale mamei și o să scriu multe cuvinte despre ea“.

Joseph a ascuns poza mângălită. El a găsit în zidul fermei o piatră slab fixată, a desprins-o, a așezat fotografia într-o cutie, iar cutia a pus-o în spatele pietrei. Doar el știa unde îi era ascunsă secreta comoară afectivă. Se gândea adeseori la ea, uneori se mai ducea să o privească, dar nu vorbea niciodată despre asta. Copilul ascundea acest pasaj din trecutul familiei sale, pentru a pune mai bine în lumină ceea ce acceptau ceilalți. Însă, datorită scenariului despre comoara ascunsă și fotografiei pline de cuvinte, el a început să învețe ce înseamnă munca de regizor... ceea ce a și devenit, douăzeci de ani mai târziu.

Alegerea este simplă: copiii ascunși și-au petrecut viața ascunzându-se și au alungat această rușine undeva în adâncul sufletului. Dimpotrivă, cei care a trebuit să umple golul dispariției aflat la originea istoriei lor personale au avut acces la creativitate. Ei au transformat angoasa abisului în plăcerea unei enigme ce trebuie descifrată. Când povestirile celor din jur au manifestat interes pentru acest mister, copilul supraviețuitor a simțit că are posibilitatea să se exprime și a putut astfel să își transforme rana sufletească. Transformarea

mormântului gol al originilor în operă de artă (roman, film, eseu) „îngăduie victimei să treacă de la statutul de obiect al violenței la cel al unui subiect demn de o operă a imaginației”²³². Metamorfozarea unei larve de omidă în fluture nu este posibilă decât atunci când povestirile celor din jur se interesează de ea.

Când, după război, mediul oral utiliza în banalitatea cotidianului cuvintele „jidan”²³³, „copii de nemțălăi”²³⁴, „poponar” sau „cioară”, încărcătura afectivă a acestor formule construia o reprezentare care-i reducea la tăcere pe cei răniți sufletește. Dialogul era imposibil cu un asemenea discurs social, brutal și arogant, care îi obliga la tăcere pe evrei, pe copiii născuți dintr-un tată german, pe homosexuali și pe negri. Un singur discurs izbutea să acopere spațiul cultural, cel care dădea glas unui triumf sarcastic: „Noi aparținem rasei celor născuți normali, noi nu suntem evrei! Femeile noastre nu au practicat colaborarea pe orizontală, ele și-au păstrat puritatea. Sexualitatea noastră este sănătoasă și pielea noastră este albă. Avem deci toate motivele să fi câștigat acest război”.

Constrângerea la tăcere nu împiedică însă reflecția asupra temelor prohibite, dar ea face imposibilă împărtășirea experiențelor. Atunci când un discurs social este atât de disprețuitor, iar persoana brutalizată este incapabilă de a se revolta, ea nu se gândește decât la asta în forul ei interior. Adeseori, victima sfârșește prin a descoperi o modalitate de exprimare culturalmente acceptabilă: poezie, cântec, teatru, roman, eseu sau

²³² Klein J.-P., „Comment traier sans violence les enfants violentés”, *Sexologies*, noiembrie 2007, nr. 29.

²³³ „Youpin” în limba franceză în text, termen depreciativ la adresa unui etnic evreu ce trăiește în Franța. (*N.t.*)

²³⁴ În limba franceză în text, „enfant de Boche”, formulă jignitoare adresată copiilor rezultați în urma relației dintre un militar german din trupele de ocupație în vremea războiului și o franțuzoaică. (*N.t.*)

pamflet. Constrângerea la tăcere devine o constrângere la opera de artă.

Împrejurările culturale ale războiului și ale perioadei de după conflagrație au așezat în spațiul public două discursuri opuse: orația papagalilor și cripta poezilor. Psitacismul, limbaj al papagalilor, permite recitarea cuvintelor care te fac să crezi că le-ai înțeles. Firește că nu există nimic de înțeles, dar claritatea recitării întărește convingerea ignoranților. Acest procedeu cultural permite iluzia inteligibilității: pot să recit cu mare viteză o teorie psihologică din care nu pricep nici măcar un singur cuvânt. Dar dacă, după multe repetiții, recit bine acel discurs, atunci o să vă impresionez prin virtuozitatea mea. Și voi fi foarte mulțumit că v-am impresionat.

CEI CARE INDUC RUȘINEA ȘI CAMUFLAJUL LOR LINGVISTIC

Dacă mă incomodează faptul că am denunțat un vecin evreu ca să pun mâna pe o minusculă recompensă promisă de poliție²³⁵, atunci e în interesul meu să recit teoria complotului iudeo-masonic pentru a mă simți exonerat de orice vinovăție, cu argumentul că m-am aflat în legitimă apărare. Dacă nu mă simt confortabil cu propria mea sexualitate, simplul fapt că-i disprețuiesc pe homosexuali mă va determina să cred că nu sunt la fel de nenorocit ca ei. Și dacă nu am făcut nimic în viață, e destul să îmi bat joc de un negru-cimpanzeu ca să mă plasez mai sus decât el în ierarhia umană. Mă apar datorită acestui camuflaj de ordin lingvistic²³⁶,

²³⁵ Lewertowski C., *Les Enfants de Moissac (1939-1945)*, Paris, Flammarion, 2008.

²³⁶ Breton P., *Les Refusants*, Paris, La Découverte, 2009, p. 139.

prin urmare pot să-mi maschez trista realitate fără să mă simt distrus.

În anii de după război, toate relatările culturale se exprimau în termenii de mai sus. Pentru a nu evoca imaginea de nesuportat a civililor uciși în timpul bombardamentelor, era suficient să vorbești despre „combatanții dușmani“ sau despre „pagubele colaterale“. Pentru a nu vedea femeia și copilul asasinați cu un glonț în cap, trebuia să scrii rapid un raport administrativ și să-l împăneci cu grafice ale pozițiilor distruse. În limbajul administrativ²³⁷ se vorbește în clișee exact pentru a evita emoțiile. Locul comun sau stereotipul diluează reprezentarea ororii. Dar supraviețuitorul se regăsește înconjurat de discursuri care nu-i apără decât pe agresori. Ucigașul își interzice să gândească pentru a nu fi pus într-o ipostază jenantă, iar cel rănit nu se gândește decât la trauma sa, doar că nu o poate comunica. Acesta nici măcar nu poate să depună mărturie atunci când anturajul sceptic glumește pe seama traumei sau chiar o relativizează: „Femeile violate au partea lor de complicitate la atac, nu? Cât îi privește pe evrei, oare nu e de mirare că ei sunt persecutați permanent? Ce fac aceștia de ajung să fie victimele persecuțiilor? Ce fac femeile ca să cadă victimă violului? Priviți la situația din Thailanda, unde premierul a declarat că evreii sunt de vină pentru escaladarea inflației. Referitor la negri, în ciuda tuturor ajutoarelor sociale și programelor de integrare, ei tot la fotbal se gândesc și nu au în minte decât cum să se masacreze cu maceta“²³⁸.

Într-un asemenea context verbal, pentru un subiect umilit situația este una clară. A păstra tăcerea reprezintă soluția cea mai ușoară. Tăcerea este un mijloc adaptativ

²³⁷ Arendt H., *Échouer à Jérusalem*, Paris, Gallimard, 1997, p. 85.

²³⁸ Aluzie la genocidul din Rwanda, unde într-o lună și jumătate au fost uciși 1 200 000 de civili, majoritatea fiind tăiați cu maceta. (N.T.)

care permite supraviețuirea într-o astfel de societate, anulând o parte a personalității. A te revolta când simți că ești singur pare un gest inutil în fața unui imens stereotip cultural. Cu excepția cazului în care ai posibilitatea de a te exprima și talentul de a-ți transforma trauma într-un eveniment de ordin cultural. O povestire, inițial marginală, poate modifica apoi reprezentările colective.

Orice credință îmbracă forma unui sistem de reprezentări imagistice, discursive, mitice și de ordinul prejudecăților, ce organizează proiectele unui grup. Orice credință poate induce sentimente intime indivizilor care împărtășesc aceeași convingere. Discursul care se construiește provoacă o emoție și captează pe toată lumea. Discursul în care sunt umiliți negrii și homosexualii este o abordare verbală ce conservă stima de sine a celor ce disprețuiesc. Dar negrii și homosexualii supuși acestor discursuri sunt captați în ciuda voinței lor în reprezentările celor care îi agrează. Să accepți sau să reacționezi: un ins umilit nu are întotdeauna la îndemână această libertate de alegere. Când copiii din mamă franțuzoaică și tată nazist s-au născut la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, părinții lor ar fi trebuit să se ascundă. Micuții nu puteau să crească altundeva decât în căminul tragic în care veniseră pe lume. Abia născuți, ei au intrat într-un univers în care prăbușirea nazismului i-a obligat să crească pe fundalul nefericirii parentale, sub constrângerea secretului, căci doar astfel puteau supraviețui. Prima lor nișă afectivă, încă din cele dintâi luni de viață, a fost distrusă de rușinea familială care structura împrejurul lor o descendență infamantă, o mamă tristă, anxioasă, care îi respingea uneori din pricina semnificației pe care i-o acorda nou-născutului: „Din cauza ta, eu sunt amenințată. Mi-e rușine deoarece prezența ta dezvăluie lumii ceea ce ceilalți numesc

colaborarea orizontală, faptul că am fost o curvă a nemțălăilor“. Într-un asemenea context al discursurilor sociale, dragostea dintre o franțuzoaică și un soldat german primea semnificația unei trădări. Mama vânată și tatăl despre care nu se putea vorbi au edificat un embargo asupra originilor copilului. Fără dreptul de a cunoaște rădăcinile, rușinea de origine. Acești copii, înainte de a învăța să vorbească, s-au dezvoltat într-un mediu afectiv sărăcit prin nefericirea mamei și numele tabu al tatălui. În locul tatălui nu era decât o pată neagră, grețoasă, de neatins. Travaliul de reziliență al acestor copii a fost dificil și tardiv. A fost nevoie să așteptăm sosirea anilor 1990 pentru ca unii dintre aceștia, în rândurile dintâi situându-se artiștii, să abordeze problema trăită într-o modalitate culturalmente acceptabilă²³⁹. Oare sunt vinovați acești copii? Părinții lor să fie cu-adevărat niște criminali? Contextul social evoluând, se acordă în prezent credit istoricilor ce scotocesc prin arhive și caută martori²⁴⁰. Procesul lor rezilient a început cu cincizeci de ani mai târziu, în același timp cu acela al copiilor evrei ascunși.

NEGRII ȘI STEAUA GALBENĂ

Negrii sunt obligați să înfrunte privirea celorlalți și să asculte povestirile pe care cei care nu sunt negri le spun. Este ciudat să postulezi categoria „negri“, ca și cum ai spune: „Ochii albaștri îndrăgesc muzica clasică și sunt muncitori“. Semnificația atribuită culorii provine din istoria civilizațiilor, din epoca în care cei care nu erau

²³⁹ Lenorman G., *Je suis né à vingt ans*, Paris, Calmann-Lévy, 2007.

²⁴⁰ Virgili F., „Enfants de Boches: The war children in France“, în K. Ericsson și E. Simonsen (ed.), *Children of World War II*, New York, Berg, 2005.

negri dispuneau de vapoare, arme de foc, tehnologii și ideologii care le confereau toate drepturile de pe lume. Nu culoarea pielii este dovada inferiorității, ci semnificația socială pe care ea o întrupează. Este mai curând agreabil să ai pielea neagră sau ochii albaștri, dar când „negru“ este sinonim cu „subom“, iar „albastru“ desemnează pe aceia care și-au atribuit puterea seniorilor, „piele neagră“ devine un stigmat al inferiorității ce expune în fața tuturor istoria unui urmaș de sclav sau a unui copil rezultat în urma violului. Semnificația este aceea care stârnește rușinea, și nu culoarea neagră a pielii unui om, care poate că este descendentul unui prinț, fructul unei iubiri sau o persoană de calitate.

Numeroși negri au un sentiment de rușine sădit în adâncul sufletului lor din cauza privirii celorlalți. Negrii stabilesc între ei o ierarhie a culorilor închise. O asemenea imagine de sine devalorizată rezultă în urma unei coedificări a discursurilor între persoana de culoare și celelalte persoane ne-negre sau de o culoare mai puțin închisă: „Sufăr când mă văd disprețuit în privirea albilor, așa că m-am hotărât să urmez un tratament de depigmentare a epidermei, ba aș sparge și termometrul pentru a folosi mercurul ca să-mi albesc pielea“. Un negru mai poate gândi și așa: „Îi disprețuiesc pe albi care mă disprețuiesc și o să le arăt asta“. Prin agresarea agresorilor, această legitimă apărare îi antrenează pe cei umiliți să se comporte ca în oglindă. Negrii decid să trăiască într-o comunitate neagră în cadrul căreia se simt mai puțin de culoare decât în compania albilor. Însă astăzi, numeroși negrii hotărăsc, așa cum a făcut Nelson Mandela, să modifice felul în care îi privesc albi, arătându-și noblețea: „Priviți-mi frumusețea, tăria și generozitatea. Nu cer răzbunare, doar doresc să vă povestesc ceea ce m-ați făcut să îndur“. „A dezvălui fără a acuza. Importanța discursului primează în fața

procesului juridic.²⁴¹ În Africa de Sud, după ce au depus mărturie în fața unei Comisii a Adevărului și Reconcilierii, numeroși albi au ieșit plângând și au declarat: „Nu ne-am dat seama cât de mult i-am făcut să sufere“. Rușinea își schimbă câmpul de acțiune când discursurile se schimbă.

Atunci când o femeie afirmă: „Mă simt frumoasă sub privirile soțului meu“, ea participă la acest joc al oglinzirii emoționale în cadrul căruia fiecare face pereche cu reprezentarea celuilalt, ca și cum și-ar spune: „Mă simt dorită deoarece el mă dorește. Un indiciu al dorinței pe care-l percep în privirea lui îmi schimbă felul în care mă privesc eu pe mine însămi“.

Benjamin avea unsprezece ani când a fost obligat să poarte în piept steaua evreiească. El spune: „Zăboveam în fața ușii o oră întregă înainte să îndrăznesc să ies pe stradă, unde riscam să fiu urât, disprețuit, insultat, agresat. Simpla privire a celorlalți aruncată «asupra-mea-cel-cu-stea» mă făcea să intru în pământ de rușine... După eliberare, am dorit să-mi schimb numele, mi-ar fi plăcut să mă cheme Dupont, la fel ca pe toată lumea. În acest fel, nu m-aș mai fi simțit sfredelit de privirea celorlalți, aș fi fost liber“.

Numeroși evrei, dimpotrivă, „se îmbrăcau frumos, ca pentru duminică“, atunci când doreau să iasă din casă. Expresia „a te îmbrăca de duminică“ a dispărut din cultura noastră, deoarece duminica nu ne mai gătim cu cel mai frumos costum, cu cea mai elegantă rochie, cu cea mai frumoasă pălărie și cu mănușile cele albe. Familia de evrei se îmbrăca de duminică, având steaua în piept, și se întâmpla ca unii creștini, în scopul de a-și manifesta stima și de a le recunoaște evreilor

²⁴¹ Garapon A., *Des crimes qu'on ne peut ni punir ni pardonner*, Paris, Odile Jacob, 2002, p. 211.

demnitatea, să își ridice pălăria în semn de salut când treceau pe lângă membrii familiei.

Un simplu semn din țesătură cusut pe haină metamorfozează întreaga lume și suprimă banalitatea. Totul devine primejdios. „Doctorul Charles Mayer a fost oprit deoarece își purta steaua prea sus... Una dintre aceste doamne a strigat: «Asta demonstrează de fapt reaua lor credință!»²⁴² Doctorul Charles Mayer a murit, torturat pentru că și-a cusut greșit steaua lui David pe haină. Hélène Berr, care se întâlnea uneori pe stradă cu acest om, s-a simțit transformată lăuntric deoarece lumea ei nu mai era aceeași. Plimbându-se cu un prieten, ea a intrat într-un mic scuar din apropiere de Notre-Dame și s-a așezat pe o bancă spre a face conversație. Un paznic a reacționat vehement, a insultat-o și a alungat-o din parcul interzis evreilor.

NEGRI, GRĂDINI ZOOLOGICE ȘI SPITALE PSIHIATRICE

Și negrii au cunoscut experiențe asemănătoare, în Africa de Sud și în Statele Unite ale Americii. Ei erau obligați să rămână în picioare, înghesuiți în spatele autobuzului, în timp ce câțiva albi ocupau scaunele din față. În anii 1930, în Franța, familiile de negri erau adăpostite la grădina zoologică, undeva între girafe și elefanți²⁴³. Copiii parizieni, bine-crescuți, erau duși să vadă negrele, moarte de rușine și disperare, care tocmai își alăptau bebelușii. Astăzi, rușinea nu mai

²⁴² Berr H., *Journal 1942-1944*, Paris, Tallandier/Points, 2009, p. 65.

²⁴³ Thuram L., *Mes étoiles noires. De Lucy à Barack Obama*, Paris, Philippe Rey, 2010.

adastă în sufletul acestor femei expuse altădată la grădina zoologică, ci în cultura care a îndrăznit să facă acest îngrozitor gest!

Și totuși, toate sistemele culturale au avut asemenea îndrăzneală! Este suficient ca un om să nu se încadreze în normă pentru ca oamenii „normali“ să-l strivească sub aroganța lor, ca și cum faptul de a fi la fel ca toată lumea ar legitima plăcerea de a-l umili pe cel care nu este aidoma celorlalți. Terifianta putere a papagalilor le oferă din când în când o minoră plăcere sadică, umilindu-l pe nebun, pe orfan, pe negru, pe străin sau pe animalul de la grădina zoologică. Da-da, ați citit bine! Există o anumită înrudire între spitalul psihiatric, grădina zoologică și negrul din cușcă. Cortez, într-o scrisoare către Carol Quintul (1520), descrie „palatul regelui Montezuma, din marmură bogat decorată cu jasp, având magnifice grădini pline de păsări... și mari cuști în care se găseau închiși lei, tigri, lupi, vulpi... îngrijiți de trei sute de paznici... Într-o altă clădire locuiau pitici, cocoșați și tot felul de alți monștri... ființe ciudate care din naștere au fața, corpul, părul, genele și sprâncenele în întregime albe... Și aceste ciudățenii au paznicii lor“²⁴⁴. Absența congenitală a pigmentului ce conferă culoare pielii îi pune pe albișori în aceeași situație de straniețe ca și cea în care se găseau cei a căror piele era colorată în negru. Într-o dictatură a normalității, găsim că e normal să închidem în cușcă aceste făpturi ciudate: girafele, elefanții, albișorii și negresele.

Mai mulți prinți italieni ai Renașterii întrețineau în menajeriile lor negri, tătari, mauri și chiar faimosul „copil sălbatic din Aveyron“ a fost găzduit la Jardin des Plantes înainte să fie primit de doctorul Itard, fiind

²⁴⁴ Ellenberger H., „Jardin zoologique et hôpital psychiatrique“, în A. Brion, H. Ey, *Psychiatrie animale*, Paris, Desclée de Brouwer, 1964, pp. 560-568.

educat de guvernanta acestuia²⁴⁵. Circul Barnum din America expunea în același timp urși, tigri și piei-roșii, în vreme ce Hagenbeck din Germania aduna în frumosul lui parc zoologic grupuri de laponi, nubieni, calmuci, patagonezi și hotenotoși.

Când normalitatea este de ordin biologic, nimeni nu scapă legilor sale deoarece orice ființă umană trebuie să aibă o anumită concentrație de zahăr în sânge, în jur de un gram pe litru, pentru a nu cădea bolnavă. Când normalitatea ține de registrul axiologic, toată lumea o evită deoarece avem cu toții o istorie particulară ce înscrie înlăuntrul nostru valoarea și semnificația pe care le atribuim faptelor pe care le observăm. Dar când normalitatea este normativă, conformismul ne obligă să ne supunem în fața șefului și ne determină să credem că o singură modalitate de a fi este cea normală: cea a lui! (și, firește, și a noastră, deoarece ne conformăm acestei ideologii). Așa se explică de ce nu avem nicio jenă de a închide în cușcă, pentru plăcerea conducătorilor și educația copiilor, un elefant, un negru și un nebun.

Ceva asemănător puteam descoperi dacă am fi vizitat spitalul psihiatric de la Bedlam, Londra, în secolele XVIII și XIX. În fiecare zi trei sute de vizitatori plăteau un penny pentru a se putea plimba pe pasarelele situate deasupra curții în care se agitau nebunii și prin fața camerelor, unde puteau fi ațâțate „dialoguri“ cu bolnavii, aceștia fiind batjocoriți și amețiți cu alcool, pentru distracție²⁴⁶. Atunci când sistemul cultural a progresat, descoperind lumea mentală a animalelor, nebunilor, negrilor și albișoșilor, a devenit un fapt jenant să-i mai închizi în cușcă. Iată de ce, de câteva decenii, asistăm la umanizarea azilurilor și grădinilor zoologice! Nu

²⁴⁵ Malson L., *Les Enfants sauvages*, Paris, 10/18, 2009.

²⁴⁶ Reed R., *Bedlam on the Jacobean Stage*, New York, Harvard University Press, 1952.

mai suntem în situația de a închide în cușcă un negru ales președinte al Statelor Unite ale Americii și chiar am ajuns să ezităm să închidem o panteră sau un leu, animale capabile să ne înțeleagă gesturile și atitudinile.

Când contextul cultural se modifică, sentimentul de sine se schimbă și el pe măsură. O negresă într-o grădină zoologică moare de rușine și disperare. Dar când sistemul cultural, la rândul său, ajunge să resimtă rușine că a îndrăznit să practice un asemenea tratament, negresa devine o femeie ca toate celelalte, având pielea neagră la fel cum alții au ochii albaștri, nici mai mult, nici mai puțin. „Cel care îi adoră pe negri este la fel de «bolnav» ca și acela care îi detestă“, spune psihiatrul antilez Frantz Fanon²⁴⁷, care a mărturisit că îi fusese rușine cu pielea sa neagră. Doar devenind un „negru cu diplomă“ în cadrul universităților albilor și militând împotriva rasismului și colonialismului a ajuns Frantz Fanon să se elibereze de acest stigmat. Și-atunci el a căutat imagini identificatoare ale negrilor glorioși care i-au reabilitat propria lui imagine de sine degradată. Firește că a găsit. Cu fiecare nouă revelație, el oferea dovada că doar prejudecățile îi tulburau imaginea de sine. Această umilire cotidiană care-l împinge pe individul apăsător de rușine să caute imagini reparatorii îi oferă uneori un curaj compensator. „Este vorba de a ieși dintr-o capcană transgenerațională infernală, care a constat în deprecierea permanentă a omului negru eliberat din sclavie. Iată pentru ce [...] organizarea unui marș al descendenților acelor sclavi a fost esențială pentru ca noi să ne putem vindeca sufletul²⁴⁸.“

²⁴⁷ Fanon F., *Peau noire, masques blancs*, Paris, Seuil, 1961.

²⁴⁸ Laclef-Feldman M., „La matrifocallité antillaise: son évolution“, *JIDV* 19, 2008, 6, 4 și: „Marche des descendants d’esclaves“ organizat de cuplul Romana, 1998.

UN CUPLU POTRIVIT: RUȘINEA ȘI MÂNDRIA

CUPLUL, ATOMUL SOCIETĂȚII

Rușinea nu folosește la nimic. În aceste condiții, cel care suferă de rușine se va convinge că ea are o dimensiune morală. Acesta crede că are probleme cu rușinea deoarece îl respectă pe celălalt și acordă prea multă importanță privirii sale, ceea ce de fapt este adevărat. Înălțându-l pe celălalt, el se umilește pe sine. Rușinea devine o armă pe care individul suferind de rușine o dăruiește celui care îl privește.

În Grecia antică, sentimentul rușinii conducea întregul sistem cultural. Această impresie penibilă a permis inventarea democrației prin acordarea oricărui om liber puterii de a judeca. De-atunci, opinia publică s-a găsit în posesia unei arme de control social: rușinea!

La burgonzi²⁴⁹, „duhoarea adulterului“ îngăduia sudarea cuplului, considerând oricare întâlnire

²⁴⁹ Neam germanic antic din aripa orientală, provenind din insula norvegiană Bornholm. (N.t.)

extraconjugală ca fiind o crimă majoră. Femeia adulteră de la Windeby (Germania) a fost aruncată în mlaștină, iar turba i-a conservat trupul. Dar și astăzi putem întâlni cazul unor femei însărcinate în vârstă de treisprezece ani care au fost sugrumate cu un laț de piele²⁵⁰. În alte civilizații recent descoperite (1951), de pildă la populația Baruyas din Noua Guinee²⁵¹, bărbații adulterini erau eventrați și ficatul le era smuls, apoi pus la uscat pe piloni înfipti în mijlocul spațiului central din sat. Împăratul galo-roman Maiorian²⁵² promulgase o lege care cerea soțului înșelat să-șiucidă la fața locului soția adulterină și pe amantul acesteia. Francii erau încă și mai radicali, deoarece estimau că filiația întregă putea fi pângărită prin infidelitatea unei bunici ce-și acoperea de rușine toată descendența. Uneori, presupusei vinovate i se mai acorda o șansă, fiind supusă probei apei. Adică: femeii i se lega o piatră de gât, era aruncată apoi în apa unui râu și, dacă aceasta plutea, faptul supraviețuirii era considerat argument în favoarea nevinovăției.

Pentru a ieși în societate, cuplul trebuia să fie cu necesitate de nedesfăcut. Incestul, care prin endogamia lui reprezenta o legătură de mare proximitate, era deci considerat o crimă mai puțin gravă decât adulterul²⁵³. Ieșeau în societate cu corpul pe post de unealtă. Virginitatea femeilor și violența bărbaților dețineau o funcție morală. Iată de ce femeile virgine se bucurau de statutul unor zeițe deoarece, dăruindu-și trupul unui singur bărbat, ele ancorau temeinic verigile societății. Aceste divinități domneau asupra naturii, desemnându-l pe cel care le era sortit să devină slujitor, ajutându-le să devină mame.

²⁵⁰ Ariès P., Duby G., *Istoria vieții private*, vol. 1, Editura Meridiane, București, 1994.

²⁵¹ Godelier M., *La Production des grands hommes*, Paris, Fayard, 1996.

²⁵² Iulius Valerius Maiorianus (420–461 d.Hr.), lider al Imperiului Roman de Apus. (*N.t.*)

²⁵³ Ariès P., Duby G., *Istoria vieții private*, *op. cit.*

„Astfel, Ishtar, Astarte și Anat, divinitățile fertilității și dragostei, au fost considerate virgine, cu toate că aceste Mari Mame (*Magna Mater*) au avut cu toate amănți și mai mulți fii. În acest caz, «să fii virgină» nu era un sinonim al castității, ci desemna calitatea unei femei ce nu era încă măritată.”²⁵⁴ Niciun bărbat nu posedă aceste fecioare, care pot cunoaște mai multe maternități. Neith Egipteana nu are nevoie de un bărbat pentru a-l aduce pe lume pe zeul soare Ra. Lui Artemis nu-i place dragostea, iar Atena, cu săgețile și scutul ei, nu are nevoie de un bărbat pentru a fi protejată. Pentru a rămâne virgină și pură, Hera, soția lui Zeus, mamă de familie și divinitate protectoare, se îmbăiază în fiecare an în fântâna lui Khanatos pentru a-și regenera virginitatea²⁵⁵. Astăzi, la Napoli, la Beirut sau la Washington DC chirurgii refac himenele rupte, nu mai este apa lui Khanatos, dar principiul rămâne același: o femeie trebuie să rămână pură și neatinsă, chiar dacă are o duzină de amănți. Cultura virginității le apără pe femei de o sexualitate care nu este aleasă de grup, însă îl desemnează în același timp pe acel bărbat care va fi tatăl copiilor! Aceasta pentru că virginitatea are o natură morală! Întemeietorii Bisericii, afirmând că Eva a fost complicea lui Satan, nu putea să o facă imediat pe Maria responsabilă de Cădere, așa că aceasta trebuia să rămână virgină. Așadar, când morala sexuală a structurat societatea, virginitatea a devenit simbolul purității, iar pierderea virginității oferea dovada imoralității feminine, o formă de corupție până la urmă, o rușine socială. Femeile care ajung la măritiș fără himen nu se conformează idealului grupului. Himenul devine semnătura anatomică aptă să demonstreze că progeniturile ce urmează a fi aduse pe

²⁵⁴ Quentin F., „L’obsession de la virginité“, *Le Monde des religions*, ianuarie-februarie 2010, nr. 39 bis.

²⁵⁵ Harding E., *Les Mystères de la femme*, Paris, Payot, 2001.

lume au fost concepute cu tatăl pe care societatea li l-a hărăzit. Femeia virgină își salvează onoarea proprie, dar și pe cea a soțului, în timp ce femeia deflorată, trădând cuplul, își acoperă de rușine familia și filiația. Bastarzii născuți în afara familiei au suferit îngrozitor în urma acestei reprezentări culturale.

HIMENUL ESTE UN DISCURS SOCIAL

Himenul este un discurs social care desemnează femeia pură. Supunându-se regulilor măritişului, ea își moralizează familia, în timp ce femeia impură o acoperă de rușine. Într-un asemenea context cultural, deflorarea în noaptea nunții este o dovadă a moralității femeii și a vigoriei bărbatului, care astfel poate să devină tată. Sunt înfățișate publicului cearceafurile pătate de sânge pentru ca gloata să o aplaude pe cea care, păstrându-se pentru soț, a acceptat să fie o verigă solidă a societății. Se oferă un bărbat unei femei, iar femeia este oferită societății. Ea poate fi mândră de virginitatea sa pierdută cu acordul societății, care îi consacră pântecul supraviețuirii grupului.

Sentimentele de rușine sau mândrie simțite în profunzimea sufletului depind totuși de discursuri culturale surprinzător de schimbătoare. Totuși, important rămâne cuplul, cea mai mică unitate a comunității și, deopotrivă, fabrica în care se produc copiii. Într-un asemenea context, sexul nu este decât un instrument ce structurează grupul și aduce pe lume noi oameni. Iată de ce, până în secolele IX-X, ceremonia căsătoriei se desfășura la porțile bisericii. Era de ajuns ca un preot să așeze mâinile mirilor unele în altele și să declare „darul reciproc“. Doar din secolul al XVII-lea căsătoria a

fost autorizată să intre în biserică, acolo unde era bine primită dacă femeia se găsea deja însărcinată²⁵⁶. Aceasta probabil că era mândră să fie însărcinată și nu avea cum să prevadă că, în epoca victoriană, aceeași situație va genera o rușine stigmatizantă.

Până în secolul al XVIII-lea, actul notarial era mai important decât ceremonia religioasă, așa cum și astăzi învățăm la școală potrivit teatrului lui Molière. Se ținea seama într-o măsură mai mare de înrolarea socială a persoanelor decât de angajamentul intim al sexelor lor. Femeile semnau contractul cu himenul, iar bărbații, cu erecția lor. Nici măcar suveranul nu era exceptat de la acest imperativ administrativ și sexual: „Membrul viril al regelui nu s-a întărit din pricina tristeții...“. Or, un rege care nu are erecție nu mai poate să-și asigure filiația și nici moștenirea. „Eșecul sexual echivala cu o înfrângere a monarhiei²⁵⁷“.

La egipteni, în Grecia antică, la burgonzi, la populația Baruyas din Noua Guinee, pântecul femeilor și erecția bărbaților aparțineau statului. Cuplul ca unitate inviolabilă este cel care constituie molecula socială vitală supraviețuirii grupului. Odată instituit cuplul, practicile lui sexuale nu sunt codificate de societate. Dar înainte de formarea cuplului, sodomia primește conotația unui act moral deoarece îngăduie evitarea rușinii unei deflorări premaritale²⁵⁸. Mai târziu, în Evul Mediu creștin, când sexualitatea va sluji drept contract social între două persoane, sodomia va deveni cea mai gravă dintre crime²⁵⁹, o escrocherie sexuală ce refuză procrearea,

²⁵⁶ Ariès P., „Le mariage indissoluble“, în P. Ariès, A. Bejin (coord.), *Sexualités occidentales*, Paris, Seuil, „Points“, 1982, pp. 164-165.

²⁵⁷ Rauch A., *Le Premier Sexe. Mutation et crise de l'identité masculine*, Paris, Hachette Littératures, 2000, p. 24.

²⁵⁸ Lindisfarne N., „Gender, shame and culture: An anthropological perspective“, în P. Gilbert, B. Andrews (coord.), *Shame, op. cit.*, p. 254.

²⁵⁹ Vigarello G., *Histoire du viol, XVe-XXe siècle*, Paris, Seuil, 1998, p. 42.

aducerea pe lume de noi suflete. Astăzi, într-un context cultural în care supraviețuirea grupului este pe larg asigurată, pântecul femeilor nu mai aparține statului, ci persoanei feminine individuale, iar sodomia a devenit o frivolitate ce convine unor parteneri care agreează acest tip de joc sexual.

În culturile în care înalta tehnologie este o evidență, dar în care religia și-a conservat o anumită putere interdictivă și organizatoare, ca în Maroc, autonomia socială a tinerilor este întârziată deoarece e nevoie de timp ca aceștia să deprindă o meserie. Or, în societățile bogate în care condițiile de educație sunt performante, pubertatea este una mai rapidă. Experimentarea vieții sexuale este precoce, însă posibilitatea realizării ei în cadrul căsătoriei este tardivă. Și-atunci „tinerii inventează aranjamente pentru a depăși această dificultate... acte sexuale fără penetrare... noțiunea de himen intact [...] nu mai are cum să însemne «virginitate»”²⁶⁰. Femeile ajung să se mărite la vârsta de douăzeci și cinci de ani cu un himen intact și cu o mare experiență sexuală.

Același fenomen există în societatea puritană din Statele Unite ale Americii, în care anumite tinere din Dakota merg la „baluri ale purității”, unde au loc practici sexuale ce ar face să moară de rușine o europeană care, în ziua căsătoriei sale, și-a pierdut de mult timp himenul.

CÂND VIOLENȚA ERA MORALĂ

Sentimentul amoros în căsătorie, pe care Occidentul l-a revendicat ca pe o dovadă a moralității sexuale și a respectului nutrit de indivizi, a părut multă vreme un

²⁶⁰ Kadiri N., Berrada S., *Manuel d'éducation sexuelle*, Casablanca, Le Fennec, 2009, pp. 15–16.

aspect absurd. Romanii își băteau joc de bărbatul îndrăgostit care, vlăguit lângă frumoasa lui, era mai puțin dispus să lupte în război. În numeroase culturi, iubirea conjugală a fost considerată o obscenitate: „Nimic nu este mai imund decât să-ți iubești soția așa cum o iubești pe amantă²⁶¹“. Pe la curțile amorului provensal din secolul al XIII-lea, femeile rosteau judecăți în care afirmau că trebuie să se mărite cu un bărbat pentru numele sau averea acestuia, dar cu siguranță nu pentru dragostea sa, sentiment ce este rezervat exclusiv amantului²⁶². În astfel de împrejurări de ordin cultural, să mărturisești că-ți iubești soția sau soțul inducea un asemenea sentiment al ridicolului, încât rușinea impunea tăcerea. Singurele aventuri umane pe care le putea risca un bărbat mândru de existența pe care o ducea erau cea în Roșu și Negru, cea a armatei și credinței, cea a sabiei și cea a sutanei. Orice relație sentimentală, orice iubire în mariaj scădea demnitatea și devenea sursă a unui profund sentiment de jenă.

Cât privește erotismul în cuplu, ne punem întrebarea în ce-ar mai fi putut consta acesta! Până în secolul XX, femeile acaparate de copii își trimiteau soții la bordel, ca să aibă și ele puțină liniște. Mi s-a întâmplat să vorbesc cu doamne în vârstă de peste optzeci de ani care mi-au explicat că, atunci când s-a întâmplat ca orgasmul să le găsească în brațele soțului... li s-a făcut rușine de asta! „Ca în cazul unei femei de proastă condiție“, îmi spuneau aceste doamne. „O femeie virtuoaasă nu trăiește așa ceva decât din datorie“. Este incredibil în ce măsură un discurs cultural, o structură socială pot provoca un sentiment de intensă rușine sau mândrie în zona cea mai profundă a sufletului nostru.

²⁶¹ Ariès P., „L'amour dans le mariage“, în P. Ariès, A. Bejin (coord.), *Sexualités occidentales*, op. cit., p. 142.

²⁶² Lafitte-Houssat J., *Troubadours et cours d'amour*, Paris, PUF, 1971.

Și bărbații se văd supuși acestui proces paradoxal, social și intim deopotrivă, dar nu vorbim despre himen și nici despre maternitate în cazul lor, ci despre curaj, forță fizică și altruism. Un bărbat moare de rușine dacă nu poate să lucreze deoarece simte că astfel nu e destul de puternic, de descurcăreț sau de războinic. În epoca în care se construiesc societățile, inegalitatea se întemeiază pe forță fizică pusă în slujba grupului.

Începând din Evul Mediu, dominația socială a aristocrațiilor se sprijină pe înstăpânirea asupra pământurilor și pe construirea castelelor prin munca oamenilor simpli. Forța fizică, știința de a mânui armele și deprinderea codurilor de politețe le permit nobililor să se recunoască din doar câteva gesturi și să inducă un profund sentiment de jenă populației lipsite de bune maniere. După Renaștere (secolele XV și XVI), dominarea socială este realizată prin intermediul moravurilor, ritualurilor, ținutelor, vânătorii și duelului. Un om fricos, căruia îi este teamă să se bată, nu-și poate legitima dominația. Mulți preferă să moară în duel mai curând decât să moară de rușine. Pentru a governa prin valorificarea rușinii, este suficient să inventezi un cod al onoarei care îi alungă din societate pe cei care nu-l aplică. Cu cât coborâm pe scara ierarhiei sociale, cu atât diferențele se rezolvă cu pumnii și picioarele, dar mai puțin cu capul. Conformismul inegalității îi invită pe bărbați să aleagă între onoarea violenței și rușinea nonviolentei²⁶³. Un bărbat care știe să se bată în duel sau să se înfrunte cu pumnii va fi onorat, deoarece se consideră că și-a pus brutalitatea în slujba grupului său, aflat în dificultate. Dar când colectivitatea nu se mai găsește în primejdie, aceeași violență își pierde funcția de protecție și devine o funcție ce distruge familia și grupul.

²⁶³ Ariès P., Duby G., *Istoria vieții private*, vol. 3, Editura Meridiane, București, 1995.

Însă în condițiile în care edificarea societății nu mai are nevoie de violență, oare maternitatea își va păstra valoarea socială? În epoca în care bărbații puneau bazele socialului cu ajutorul pumnilor și femeile cu ajutorul pântecului, dragostea primea un efect de apă de tranșafiri. Romanul amoros era ironizat, aventura sentimentală dintre Héloïse și Abélard trezea sensibilitatea, iar declarația de dragoste a lui Dante pentru Beatrice era admirată. Iubirea exista, firește, dar ea nu era decât poezie. Acest supliment sentimental nu putea să devină o valoare culturală decât după ce societatea s-a pus în ordine. Căsătoria îl deprecia pe bărbat, dragostea încă și mai mult, deoarece îl împiedica în aventura sa personală. Nu cu mult înainte, Tabarly, marele navigator, spunea că doar o mare iubire ar putea să-l oprească din a cutreiera mările. Cu întârziere, el a găsit în cele din urmă femeia care să-l întovărășească în explorare, dar a trebuit să aștepte șaiszeci și trei de ani pentru acest lucru și a acceptat ca pe o frână acest frumos eveniment sentimental.

De câțiva ani încoace, femeile au și ele acces la această posibilitate de împlinire personală. Noua lor condiție le îngăduie, până și lor, să străbată mapamondul. În acest nou context, căsătoria și copiii devin o piedică și chiar o formă de alienare²⁶⁴. Maternitatea schimbă semnificația întregii vieți: să aduci pe lume un copil nu mai reprezintă o promovare socială ce asigură coeziunea grupului, ci ajunge să constituie un obstacol în calea realizării de sine. Sfântul Pavel considera căsătoria ca fiind alegerea oamenilor care nu pot face altceva mai bun, Pascal credea că viața de cuplu îl depreciază pe bărbat și Tabarly afirma că doar o mare dragoste ar putea să-l împiedice să-și continue viața de explorator.

²⁶⁴ Badinter E., *Le Conflit. La femme et la mère*, Paris, Flammarion, 2010.

Acești bărbați transmit astăzi ștafeta femeilor care, ca și ei, iubesc libertatea.

MAI ESTE NEVOIE SĂ SUFERIM?

Nu cu multă vreme în urmă, existența era o suferință cotidiană, în fiecare iarnă oamenii mureau de frig și de foame, așa cum observăm că se întâmplă încă în țările sărace, slab dezvoltate din punct de vedere tehnologic. Arta de a îndura suferința justifica un anumit cod al onoarei. Un bărbat nu se putea sustrage, căci virilitatea lui depindea de aceasta²⁶⁵. El trebuia să sufere în tăcere, căci cel mai mărunț semn de lașitate l-ar fi acoperit de rușine. Bărbații erau considerați eroi atunci când coborau în mină sau când dormeau pe jos, îmbrăcați în hainele de muncă, pe șantierul de construcții. Bărbații erau mândri că puteau să sufere în tăcere și să ofere întregul salariu soției, care administra soarta gospodăriei și căminului conjugal. Dar acest eroism nu era tocmai o bună afacere pentru femei, deoarece ea legitima dominația: „Sufăr pentru tine, îți dau tot ceea ce câștig, e un fapt de onoare pentru mine, însă tu, femeie, ai obligația să mă servești la masă“. Onoarea și virilitatea se împloteau strâns, iar când un bărbat nu avea destulă forță pentru a încărca vagonetele cu cărbuni, când boala îl slăbea sau când alcoolul îl scotea din rândul celorlalți, familia sa murea efectiv de rușine. Într-un context dur, ce provoca suferință, musculatura bărbaților și virtutea femeilor reprezintă valori adaptative. Suferim în tăcere și suntem mândri de asta. Ne păstrăm pentru soțul pe care societatea ni l-a hărăzit, îl servim și suntem mândre

²⁶⁵ Gilmore D. D., *Manhood in the Making: Cultural Concepts of Masculinity*, New Haven (CT), Yale University Press, 1990, p. 224.

de asta. Dar când tehnologia ajunge să stăpânească mediul și să-l facă mai suportabil, onoarea devine o valoare desuetă și virilitatea începe să conoteze un comportament ridicol, „macho“, cuvânt folosit pentru a-și exprima disprețul.

Să ne imaginăm că într-o societate perfectă, una care beneficiază de o cultură armonioasă și care îngăduie dezvoltarea fiecărui cetățean, nu o să mai avem nevoie nici de protecția cuplului, nici de cea a grupului. Copiii, care se vor naște prin accident sau pentru a satisface o străveche dorință de urmași, se vor dezvolta într-o nișă senzorială sărăcită prin destrămarea legăturilor. Indiferența afectivă ce va rezulta dintr-un asemenea context va facilita dezvoltarea personalităților nascisice, centrate asupra sinelui.

Firește, realul este întotdeauna mai complicat deoarece noi nu sesizăm decât o parte infimă din materialul cu care ne construim reprezentările. Invizibilul va continua să ne angoaseze, adeseori ajungând chiar să ne traumatizeze. Ca să înfruntăm realitatea necunoscută, nevoia pe care o avem de ceilalți îmbracă mii de forme diferite, în funcție de cultură. Toate sunt necesare și costisitoare, însă, pentru a ne simți în siguranță, vom plăti bucuroși prețul.

Când violența este orientată spre un dușman exterior, supunerea în fața șefului o face mai eficientă. Ne unim forțele pentru a distruge dușmanul, pentru a domina climatul care ne îngrozește, pentru a alunga animalele ce ne terorizează și uneori chiar pentru a le domestici, pentru a distruge națiunea vecină ce râvnește la bunurile noastre. Violența împotriva dușmanului exterior se asociază cu supunerea în fața șefului pentru a ne asigura supraviețuirea. Bărbatul care nu-și consacră grupului forța și brutalitatea, femeia care nu-i dăruiește bărbatului pântecul și devotamentul vor fi dezonozați. Într-un

asemenea context de socializare arhaică, fidelitatea va spori autoritatea șefului, el putând să conteze pe popor, a cărui supunere îi va spori puterea. În caz de victorie, gloata fidelă va împărtăși euforia, gloria șefului distribuindu-se și supușilor. „Fiind mândri de șeful nostru, suntem mândri și de noi înșine, dar vai lui dacă nu se va ridica la înălțimea nevoilor noastre, îl vom sacrifica pentru a nu împărtăși cu el eșecul.“ În această strategie, orice individ infidel slăbește grupul, deci merită să fie alungat din colectivitate, excomunicat, deportat, torturat sau reeducat potrivit unor raționalizări de ordin ideologic. Rușinea devine o armă ce asigură coeziunea. Amenințând cu rușinea pe infidelul care nu se supune, conformismul aduce la putere pe cel care se supune.

Ansamblul sentimentelor care asociază mândria de a se supune cu violența contra unui dușman exterior legitimează armata și explică de ce soldații trebuie să fie frumoși, docili și plini de furie atunci când li se comandă asta. Dezertarea sau simplul refuz este un fapt rușinos care cere ca trădătorul să fie alungat din societatea pe care a slăbit-o prin gestul lui. Naziștii spuneau: „Este rușinos să fii slab nesupunându-te, neavând tăria de a trage un glonț în capul copiilor care altfel ar risca să devină dușmanii lui Hitler²⁶⁶“. Combatanții tribului Hutu din Rwanda au folosit același argument regăsit când radioul din Mille Collines repeta în permanență: „Nu vă înmuiați de milă în fața copiilor Tutsi. Dacă nu-i ucideți acum, o să vă întâlniți în câțiva ani cu ei amenințându-vă cu arma“²⁶⁷. „N-am avut tăria de a-l tortura pe acest bărbat“, mărturisește soldatul în fața tribunalului militar, care-l găsește vinovat de a nu fi obținut prin tortură dezvăluirea locului în care se găseau armele

²⁶⁶ Browning C. R., *Des hommes ordinaires*, op. cit.

²⁶⁷ *Lignes de front*, film-document de Jean-Christophe Klotz, 2010.

inamice. Slăbiciunea sa emoțională l-a făcut complice la uciderea camarazilor săi.

CÂND SUPUNEREA ÎNTĂREȘTE

Sentimentul sinelui, de rușine sau de mândrie, depinde de locul pe care-l conferim reprezentărilor colective. Iată de ce retorica joacă un rol major. Jurăm fidelitate regelui nostru, liderului politic, patronului firmei și chiar maestrului spiritual. Sacralizăm obediența, suntem mândri să ne supunem celui care, în schimbul devotamentului nostru, ne dăruiește putere. Așa ajungem, cât se poate de logic, să executăm în detaliu ordinele unui șef delirant. Altfel, ne-ar fi rușine să-l trădăm pe cel care ne reprezintă. Orice lipsă de loialitate ar fi o dezavuare de noi înșine. Această retorică sfârșește prin a deveni un sistem semantic de control ideologic. Când husarii lui Napoleon își împletesc pe lângă urechi părul în codițe, când își fac un coc la ceafă pentru a părea mai virili și când poartă un pantalon mulat pentru a-și sublinia organele genitale, ei dau glas unei retorici preverbale, unui discurs social care înseamnă: „Mă supun normei, mă îmbrac corect, conform criteriilor unui husar ce se supune șefului său până la moarte“. Dar încercați astăzi, domnule, să vă împlețiți părul în codițe pe lângă tâmple, strângeți-vă părul într-un coc și duceți-vă la serviciu într-un pantalon colant. Veți fi întâmpinat fără îndoială cu o tăcere jenată și cu două-trei sfaturi prietenești.

Situațiile sociale cu conotație intimă, ce ne determină să trecem de la rușine la mândrie, nu sunt tocmai rare. Până în 1970, copiii care se nașteau în afara căsătoriei, „bastarzii“, cum li se spunea, sufereau îngrozitor de rușinea mamei lor, a cărei sexualitate fusese

desocializată. Astăzi, aproape 60% dintre copii se nasc în afara căsătoriei și se dezvoltă bine. Aceștia au încredere în sine deoarece mama nu mai investește discursul cultural cu puterea de a o face să se rușineze sau, mai curând, deoarece discursul cultural și-a pierdut el însuși această putere.

Până la cel de-al Doilea Război Mondial, era un lucru rușinos să naști la spital alături de femei sărmame, care nu aveau familie. Nașterea la domiciliu oferea dovada că mama era foarte bine socializată și că soțul ei câștiga suficienți bani pentru a putea să achite onorariul medicului. Fetelor le era rușine dacă nu se măritau până la douăzeci și cinci de ani, dacă nu făceau copii la un an după nuntă sau dacă se plângeau de suferințe de ordin existențial. Atunci când un bărbat își punea capăt zilelor, familia întreagă murea de rușine, în timp ce astăzi ea este torturată de vinovăție.

Abandonarea copiilor nu era un fapt de rușine în Occident până în secolul al XIX-lea, epocă în care această practică era curentă. Plasarea bebelușilor la doici²⁶⁸, hrănirea cu biberonul nesterilizat constituiau echivalente ale infanticidului a cărui pondere reală o subestimăm chiar și astăzi²⁶⁹. Imperiul a inventat canalul-tobogan deschis spre exterior, în care era suficient să fie depus bebelușul indezirabil în cadrul familiei pentru ca acesta să alunece în interiorul ospiciului, acolo unde, teoretic cel puțin, avea o șansă să supraviețuiască. Lamartine, poetul devenit deputat, încuraja abandonarea copiilor născuți în afara căsătoriei. În scopul de a salva onoarea familiei, acesta preconiza „paternitatea socială”, statul fiind cel care trebuia să se ocupe de copiii fără tată²⁷⁰.

²⁶⁸ Jorland G., *Une société à soigner, op. cit.*

²⁶⁹ Tursz A., *Les Oubliés. Enfants maltraités en France et par la France*, Paris, Seuil, 2010.

²⁷⁰ Ariès P., Duby G., *Istoria vieții private*, vol. 4, Editura Meridiane, București, 1995.

Rușinea de a merge să-ți cauți tatăl la cafenea, rușinea de a te arăta goală amantului, rușinea de a simți o plăcere sexuală, rușinea speculumului receptat ca instrument al „violului medical“, rușinea de a-ți introduce supozitoare, rușinea de a fi bolnav, rușinea de a slobozi vânturi, toate aceste cauze ale rușinii, care uneori ne fac să zâmbim, provin din discursurile care ne înconjoară.

VIOLENȚA ÎN TEATRUL ONOAREI

Culturile onoarei implică un cod de ritualuri a cărui nerespectare declanșează indignarea. În aceste sisteme culturale, este mai ușor de îndurat moartea fizică decât să mori de rușine, deoarece a supraviețui sub privirea disprețuitoare a celuilalt ar fi o tortură de fiecare clipă: prin urmare, e de preferat moartea!

Teatrul onoarei pune în scenă prestația. Eleganța vestimentară, ținuta morală, curajul și demnitatea sunt trăsături ale rolurilor care trebuie să provoace stima anturajului. Orice lipsă a acestei aparențe constituie o ruptură, o traumă. Iar așa ceva merită moartea.

O asemenea supunere în fața codurilor onoarei care preferă moartea în locul rușinii ne oferă un semn clar al culturilor de tip ierarhic. Când un cerșetor jignea un prinț care cobora din caleașcă, Alteța Sa nu avea de ce să-l provoace la duel, în ciuda unui ușor sentiment de jenă. Nu te bați pe viață și pe moarte decât dacă ești insultat de un pair. Un nobil nu are de ce să aștepte stimă de la un vagabond. Un valet îl va pune la respect pe derbedeu cu o simplă lovitură de baston, și e deja suficient. Dar dacă un bărbat demn de acest titlu terfelește onoarea aristocratului nerespectând codul de întâietate, această lipsă ar justifica o luptă pe viață și pe moarte, nu-i așa?

Doar un pair sau un concurent posedă puterea de a răni un prinț. Privirea unui subom nici măcar nu există, ea nu are puterea de a stârni rușinea. Dar atunci când cavalerul de Sacher-Masoch, nobilul polonez Gombrowicz sau aristocrații francezi ai nopții din 4 august²⁷¹ le oferă oamenilor din popor puterea de a-i judeca, ei încep să-i considere drept egali, în orice caz se poartă cu aceștia de parcă le-ar fi interlocutori viabili.

În culturile bazate pe onoare, violența nu este niciodată exclusă: violența contra femeii care și-a dăruit pântecul unui bărbat pe care societatea nu i l-a predeterminat, violența contra bărbatului ce refuză să-și dea viața ca să-și apere familia, violența contra saint-cyr-ienilor²⁷² care, în timpul războiului din 1914-1918, și-au pus chipiul cu pene de cazuar și mănușile albe pentru a arăta impecabil în momentul în care urmau să fie împușcați de soldații germani. Ei erau mândri că pot muri astfel.

Când cultura și civilizația se dezvoltă și cer ca omul să apeleze la un terț să-i asigure apărarea, onoarea își pierde valoarea, deoarece nu-i mai pretindem persoanei insultate să-și repare ea însăși umilința, ci să cheme în ajutor un polițist sau un avocat. Într-o societate care a prevăzut o astfel de instituție judiciară, onoarea valorează mai puțin decât indignarea unei victime. Dar din clipa în care un stat este nefuncțional, grupul redescoperă aproape imediat un cod al onoarei. În țările în care poliția este prost organizată sau coruptă, bărbații se regrupează pentru „a-și face ei înșiși dreptate”. Represaliile lor antrenează excese și greșeli, dar bărbaților le-ar fi rușine să se eschiveze de la asemenea datorie. Mafia folosește acest sistem deoarece își spune

²⁷¹ 4 august 1789, momentul în care, în cadrul Adunării Constituante, a fost abolit legislativ sistemul feudal în Franța (N.t.).

²⁷² Saint-Cyr, celebră școală militară franceză, unitate de elită, considerată una dintre cele mai bune pe plan mondial în momentul respectiv. (N.t.)

ea însăși „onorabila societate“, una în care un gest regretabil, cea mai mărunță concurență „legitimează“ asasinatul.

În societățile duelului, curtoazia avea o miză vitală deoarece o vorbă greșită putea să conducă la moarte. A fost nevoie ca francezii să aștepte instituirea statului puternic al lui Ludovic al XIV-lea, ca să interzică duelurile în care se masacrau nobilii Franței, Germaniei și Rusiei. Astăzi, în Occident, cerem ca procesul să înlocuiască judecata armelor. Politețea își pierde valoarea protectoare și primește un sens relațional, căci nu ne mai riscăm viața insultându-i pe alții cu gesturi obscene și vorbe vulgare. „Fiu de târfă“ brutalizează sufletul adversarului, fără însă a risca o ripostă mortală din partea lui. Chiar și procesul de celebrare a eroului devine o valoare desuetă într-o societate bine organizată, care le cere reprezentanților legii să intervină în locul indivizilor. Astăzi, puști „prost-crescuți“ pot să distrugă vehiculele publice sau să-i brutalizeze pe călători fără ca un singur bărbat să intervină. Acum douăzeci de ani, acești bărbați ar fi murit de rușine dacă nu ar fi intervenit. Recent, prietenul meu Jean-Pierre Pourtois a fost agresat în apropierea Gare Du Midi, la Bruxelles. Pentru că este un tip solid și greu de intimidat, s-a bătut și l-a pus pe fugă pe agresor. Cei care au asistat la incident au venit lângă el și i-au reproșat că s-a bătut! Generația precedentă l-ar fi blamat dacă nu s-ar fi apărat!

Onoarea este un sentiment nobil care cimentează grupul și aservește individul discursului șefului pentru a legitima violența. Cuvântul „virilitate“ desemna un bărbat mai degrabă dur, capabil să sufere fără să se plângă, să se afirme direct și să se bată cu mândrie. Onoarea femeilor, care rezida în himenul și fidelitatea lor, le conferea puterea de a asigura coeziunea grupului. Spiritualitatea, registru în care femeile se

lăsau antrenate cu mândrie, le îngăduia să depășească duritatea sarcinilor cotidiene: „Dumnezeu îmi cere să fiu morală în acest chip. Datorită mie, familia mea este bine întreținută“.

Este vorba despre un proces social și intim în care un discurs impregnează în sufletul unui subiect aptitudinea de a trăi un sentiment de rușine sau mândrie, ca reacție la un același fapt. Am putut să evaluăm aceste sentimente ce diferă potrivit reprezentărilor culturale. Câțiva cercetători americani au răspuns unor oferte de muncă adăugând falsului CV o precizare ciudată: „Trebuie să vă semnalez că am înjunghiat un bărbat care mi-a jignit soția²⁷³“.

În statele din nordul Statelor Unite ale Americii, patronii au comentat această candidatură specială, explicând că un astfel de bărbat nu își putea controla emoțiile. Majoritatea patronilor din statele sudice au afirmat că o asemenea reacție indica un bărbat de onoare, pe care se putea conta la nevoie. Dacă vi se va întâmpla într-o zi să ucideți pe cineva, să știți atunci că această crimă va fi considerată un act de slăbiciune sau de tărie, potrivit țării în care locuiți.

Aceiași cercetători au trimis chestionare în care puneau următoarea întrebare: „Dacă un bărbat beat o hărțuiește pe soția dumneavoastră, găsiți că este justificat • să-i explicați că e jenant să se comporte astfel • să-l respingeți fără un cuvânt • să-i dați un pumn în față?“. Cincisprezece la sută dintre bărbații din sud găseau că e normal ca agresorul să fie pus la respect cu violență, față de doar 8% dintre bărbații din nord. La întrebarea: „Dacă un bărbat încearcă să vă violeze fiica în vârstă de șaisprezece ani, găsiți că e normal să-i

²⁷³ Cohen D., Nisbett R. E., „Field experiments examining the culture of honor: The role of institutions in perpetuating norms about violence“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1997, 23, pp. 1188-1199.

trageți un glonț în cap?”, 50% dintre bărbații din sud au răspuns că le-ar fi rușine dacă nu ar face-o, în timp ce doar 20% dintre bărbații din nord au dat un răspuns similar²⁷⁴.

Când statul este slab deoarece politicienii nu reușesc să guverneze sau pur și simplu pentru că unitățile de poliție sunt prea îndepărtate, bărbații valorizează violența, care își redescoperă puterea socializării arhaice. Dar când societatea este bine organizată, când politicienii guvernează și poliția se află în proximitate, violența generează un efect insuportabil, de dezorganizare socială și traumatism emoțional.

Femeile interpretează violența fizică la fel cum o fac și partenerii lor masculini. Ele sunt mândre de agresivitatea bărbaților lor într-un context de socializare arhaică, dar li se face rușine în urma acestei violențe imediat ce societatea se civilizează²⁷⁵.

Acest fenomen este ușor de observat în magalopolisuri. În centrul orașelor în care urbanizarea este structurată de istorie și bogăție, amabilitatea este o valoare relațională. Pe de altă parte, în *favelas*, unde construcțiile provizorii s-au îngrămădit unele peste altele fără să fi avut însă răgazul de a inventa ritualuri culturale, interacțiunile banale sunt pline de violență: „Când mă întâlnesc cu vreunul care îmi aruncă o otheadă ce nu-mi convine, îi trag una de rămâne întins pe jos”²⁷⁶. Băiatul care vorbește astfel are doar treisprezece ani, cântărește șaptezeci de kilograme și s-a antrenat în sporturile de contact datorită asociațiilor care cred că pot canaliza în

²⁷⁴ Cohen D., Nisbett R. E., „Self-protection and the culture of honor: Explaining southern violence”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1994, 20, pp. 551-567.

²⁷⁵ Cohen D., Vandello J., Rantilla A. K., „The sacred and the social”, în P. Gilbert, B. Andrews (ed.), *Shame, op. cit.*, p. 267.

²⁷⁶ Berger M., „Pourquoi faut-il abaisser l'âge de la responsabilité pénale?”, *Psychomédia*, martie-aprilie 2009, nr. 20.

acest chip violența. Contextul anomic al acestui stil de urbanizare îngăduie într-adevăr canalizarea violenței, dar nu și diminuarea acesteia și, încă și mai puțin, devalorizarea. Chiar dimpotrivă, băieții și fetele din aceste cartiere îi admiră pe acești bătauși mândri că pot trece la act.

CÂND REALITATEA ESTE DIFERITĂ DE DISCURSUL ACESTEI REALITĂȚI

Deoarece contextul psihosocial joacă un rol major în atribuirea unui sentiment de rușine sau de mândrie unui fapt unic, este rațional să acționăm asupra culturii pentru a ne elibera de rușine, să „ieșim“ din ea. Dar priviți, ce curios! Putem oare să spunem „să ieșim din rușine“ la fel cum spunem „ieșim din vizuină“ sau la fel cum ieșim din ascunzătoarea unde ne-am ascuns?

Copiii care au fost ascunși pentru a nu fi uciși (micii evrei din cel de-al Doilea Război Mondial sau copiii de Tutsi, supraviețuitori ai genocidului rwandez) au suferit aproape cu toții în urma torturii psihice. Tortura, după cum am convenit anterior, nu este inventată pentru a face rău, ci pentru a dezumaniza victima. Când ne fracturăm piciorul, durerea este foarte intensă, dar nu ne dezumanizăm, deoarece medicul ne tratează, recuperatorul ne ajută să ne deplasăm, iar anturajul ne întreabă cum s-a petrecut accidentul. Un copil ascuns nu are dureri fizice, dar el suferă permanent de o reprezentare de sine dureroasă: „Ceilalți sunt mai importanți decât tine... e primejdios să fii tu însuși, căci, dacă ai spune cine ești, te-ai afla într-o primejdie de moarte... te tragi din niște părinți, dintr-o familie și dintr-un popor care

sunt permanent alungați de societate, fiind persecutați, așa cum o să fi și tu dacă spui cine ești cu-adevărat“.

O astfel de reprezentare, dureroasă și rușinoasă, antrenează strategii existențiale costisitoare, în care autoflagelările permit expierea greșelii de a exista. Conduitele de eșec sunt regula atunci când rușinea ne devalorizează, când stereotipul cultural sugerează: „Este normal să fie sensibil și slab la școală, după tot ce i s-a întâmplat“. Până și succesul poate fi un motiv de rușine. Se întâmplă ca dezvoltarea copilului ascuns să-i umilească pe copiii normali, care aveau toate condițiile pentru a reuși, dar s-au lăsat amortiți de siguranță și confort. Folosind asemenea strategii existențiale, este foarte greu să depășim rușinea, deoarece suntem obligați nu numai să facem un efort pentru noi înșine, dar și să fim atenți să nu-i umilim pe ceilalți dacă progresăm prea rapid. Din confluența tuturor acestor condiții ar putea să iasă un proces rezilient.

„Bunicii mei, unchii și mătușile mele... Adeseori am auzit vorbindu-se idiș în casa lor... Prețuiașu mult acea limbă, dar în același timp le era și rușine de ea, căci idișul însemna sărăcia, exilul, inferioritatea evreilor în Europa și ceva destul de inutil pentru urmașii lor... o dublă moștenire, așadar, tandrețe și rușine... Idișul mai era și limba secretă, căci o vorbeau când nu doreau ca noi, copiii, să înțelegem ce spun²⁷⁷.“

Depășirea rușinii într-un asemenea context presupune un efort enorm. Să fie oare mai eficient să acționăm mai întâi asupra anturajului? Stereotipul evreilor care s-au lăsat duși ca oile la abator în al Doilea Război Mondial este recitat în lumea întreagă. Chiar și în Israel, Sabras, evreii născuți în acea țară, care au obținut atâtea victorii împotriva armatelor arabe, îi

²⁷⁷ Chabon M., *Le Club des policiers yiddish*, Paris, Robert Laffont, 2009; și interviul cu Didier Jacob, *Le Nouvel Obs*, 28 mai-3 iunie 2009.

tratează cu dispreț pe evreii așkenazi europeni din a căror grăsime s-a fabricat săpun la Auschwitz. În anii 1950, ei nu li se adresau celor din urmă decât numindu-i *soap* („săpun“). Un asemenea tratament trezea în supraviețuitori sentimentul că nu sunt decât obiecte, deoarece, după ce au fost desemnați prin cuvântul *Stück* („bucată“) de către germani, acum se vedeau supranumiți „săpunuri“ chiar de către compatrioții lor israelieni. Rușinea de a fi un lucru demn de dispreț le-a oferit însă și furia de a depăși acea condiție. Curajul lor excesiv, amplificat de acel dispreț, îi împingea să muncească enorm. Un mare număr din rândul acestor „bucăți“ de „săpun“ au devenit profesori universitari, industriași sau artiști renumiți (iată, tocmai am scris „renumiți“!). Înțelepciunea cuvintelor tocmai s-a condensat în aceste foneme, „re-numit“, ceea ce încerc să demonstrez de câteva pagini încoace. Prin urmare, aceste persoane puteau de-acum înainte să trăiască liniștite cât privește opinia celorlalți, fără nicio rușine, deoarece nu mai erau numite „bucăți“, nici „săpunuri“, căci deveniseră „re-numiți“!

Dar pentru a schimba imaginea și cuvântul care îi desemnau, evreii a trebuit mai întâi să se reconstruiască pe ei înșiși. De câțiva ani încoace istoricii scotocesc prin arhive și dezvăluie o cu totul altă realitate. Contrar stereotipului atât de răspândit, evreii s-au luptat extraordinar împotriva nazismului, înrolați în toate armatele lumii și în toate mișcările de rezistență. În Spania, în regimentul de străini în care Hemingway lupta pentru a combate fascismul, un soldat din trei era evreu. În Franța, regimentul de marș al străinilor nu era compus practic decât din republicani spanioli și din evrei recent imigrați, care se înrolaseră în acest tip de legiune străină încă de la începutul războiului. În rețelele europene, rezistența evreiască era masiv reprezentată:

rețelele de camuflare a copiilor prin intermediul OSE²⁷⁸, acte false, organizarea de evadări. Rezistența armată a evreilor francezi a fost tardivă, atât de loiali erau aceștia, refuzând să creadă că guvernul țării lor programase să-i elimine. Dar după razia din Vel' d'Hiv'²⁷⁹ nu a mai existat nicio îndoială, era clar că evreei trebuiau să lupte cu arma în mână. FTP-MOI²⁸⁰ asociază în luptă evrei comuniști și armeni. Cercetașii israeliți și OJC (Organizația evreiască de luptă) cresc numărul atentatelor. Insurecția din ghetoul varșovian (aprilie-mai 1943), în cadrul căreia câteva sute de supraviețuitori înfometajiți țin piept unor trupe regulate germane, bine înarmate cu tunuri, mitraliere și aruncătoare de flăcări, însumând 3 000 de soldați, demonstrează că armata nazistă nu e invincibilă și dă semnalul Rezistenței europene.

La sfârșitul războiului, după ce au luptat în armatele rusești și poloneze și au participat la zdrobirea nazismului, acești evrei se așteptau să fie recunoscuți drept eroi atunci când s-au întors acasă. Dar casele, apartamentele și atelierile fuseseră ocupate de vecini. Atunci s-au înregistrat atacurile asupra convoaielor de supraviețuitori evrei întreprinse de populația civilă și pogromurile de după război în Lituania și Bielorusia, Ucraina și Slovacia. În Polonia, pe 4 iulie 1946, la șaisprezece luni de la capitularea germană, pogromul de la Kielce a provocat exilul în Europa de Est și în Palestina a

²⁷⁸ OSE, Oeuvre de secours aux enfants (Operațiunea de Salvare a Copiilor). (N.t.)

²⁷⁹ Razia din Vel' d'Hiv' sau raidul de la Velodromul de Vară, pe 17 iulie 1942, în cadrul operațiunii „Vântul de primăvară”, când regimul de la Vichy, mobilizând 9 000 de polițiști și jandarmi, a arestat 13 152 de evrei din Paris și cartierele mărginașe ale capitalei. (N.t.)

²⁸⁰ FTP-MOI, Francs-tirréurs et partisans — main d'œuvre immigrée (Francțirori și partizani — mâna de lucru a imigranților), grup extrem de activ al Rezistenței contra naziștilor condus de Joseph Epstein, compus din evrei și străini comuniști nemembri ai Partidului Comunist Francez. (N.t.)

două sute cincizeci de mii de evrei²⁸¹, majoritatea militanți antisioniști! Ei s-au reunit cu „evreii palestinieni“, numiți astfel înainte ca ONU să voteze independența a două state, cel israelian și cel palestinian. Acești exilați nu au fost prea bine primiți de evreii palestinieni, care participaseră la înfrângerea armatelor germane și arabe din Afrikakorps al lui Rommel, oferind patruzeci de mii de oameni armatei franceze și treizeci de mii armatei britanice.

De-a lungul întregului război, „evreii nu s-au dus la moarte ca niște oi“²⁸², ci, dimpotrivă, au participat la toate formele de luptă. Alte imagini, de necontestat, evidențiază convoaiele și masacrarea a șase milioane de civili denunțați de vecini și arestați de soldații germani și poliția din propria lor țară. Când unele filme îi înfățișau pe soldați zăcând pe câmpul de luptă sau pe cei din Rezistență legați de un stâlp în fața unui pluton de execuție, aceștia nu erau întrebați care era religia în care credeau. În plus, oamenii din Rezistență nu aveau niciun interes să fie filmați.

În luptele din Africa și Orientul Apropiat, trupele evreiești luptau la vedere. Evreii palestinieni jucaseră un rol atât de important în victoria de la Bir Hakeim din Libia (1942), încât generalul Koenig ceruse ca aceștia să defileze alături de steagul albastru-alb-roșu al Franței, purtând drapelul alb cu steaua lui David albastră, care nu era încă israelian. În timpul războiului de independență a statului Israel din 1948, jurnalele de actualități arătau acest popor micuț și brav, în vârstă de o zi în momentul invaziei armatelor arabe, triumfând asupra țărilor vecine cu care luptaseră de partea naziștilor.

²⁸¹ Bensoussan G., Dreyfus J. M., Husson E., Kotek J., *Dictionnaire de la Shoah*, Paris, Larousse, 2009, p. 409.

²⁸² Christienne O., *Les Juifs ont résisté en France*, Paris, AACCE, 2009, p. 32.

De fapt, aceste filme, prezentând actualitățile, dezvăluiau o mare indulgență față de israelieni. Ele înfățișau imagini cu impresionanți cavaleriști evrei atacându-i pe dușmani, pe un fundal de incendii. Ele arătau frumoase israeliene, cu arma pe umăr, conducând tractoare pentru a fertiliza deșertul, în timp ce ticăloșii de sirieni le bombardau creșele de pe înălțimile Golan. Nicio imagine cu cadavre, niciun film al exodului palestinian.

Aceste mărturii nu mințeau, căci au existat într-adevăr în Europa convoaie de civili urcând în vagoanele pentru animale cu destinația Auschwitz, au existat cu-adevărat incredibilele victorii israeliene din deșert asupra armatelor vecine, dar aducând în prim-plan doar această parte a adevărului, filmele de actualități puneau în umbră celălalt plan al realității: lupta evreilor europeni și exodul a sute de mii de arabi nevinovați au existat cu-adevărat, dar fără să beneficieze de o singură imagine și fără niciun cuvânt în reprezentările acelei realități. Și pentru că sentimentele noastre sunt provocate de reprezentări, Sabras israelieni simțeau o mare mândrie, evreii europeni, o profundă rușine, iar arabii din Orientul Apropiat, o teribilă umilință.

CEI FĂRĂ RUȘINE

Și totuși, în plină catastrofă lăuntrică sau colectivă, există indivizi care nu arată nici rușine, nici mândrie. Condițiile lor de viață și felul lor de a înțelege anumite bucăți de realitate, de „a vedea lucrurile“, după cum spun ei, nu trezesc în dânșii niciun fel de emoție.

Uneori, această indiferență este provocată de o leziune organică, dar cel mai adesea suferințele morale incredibile sunt cele care îl fac pe subiect să

se prăbușească fără suflare, întru ușurarea agoniei de ordin psihic. Câțiva perversi mai curând rari, dar despre care se vorbește mult, ne fascinează prin absența sentimentului, ce le conferă duritatea unui colos de gheață. Realizăm romane triste și filme de groază, în care înscenarea actelor lor depravate procură frisoane delicioase.

De fapt, enorma legiune a celor fără rușine este constituită din pervertiți, acești oameni echilibrați care văd o mare plăcere în a se supune capriciilor unui șef.

Unii dintre noi nu trăiesc niciodată rușinea deoarece ei nu acordă nicio importanță opiniilor celorlalți. Copiii noștri trebuie să atingă vârsta de patru ani înainte să descopere că ceilalți au o lume mentală diferită de a lor. Această ontogeneză, această dezvoltare a empatiei reclamă un sistem nervos în stare să decontextualizeze o informație, să răspundă unei stimulări trasate în memorie și legate de o reprezentare ce se va produce. Un asemenea creier, capabil de această performanță, nu o va realiza decât dacă mediul afectiv îl securizează pe copil și îl dinamizează²⁸³. Psihoticii ajung cu dificultate la reprezentarea lumii celorlalți și uneori chiar și alteritatea este greu de conceput. Iată de ce li se întâmplă să răspundă vocilor pe care le aud în lumea lor lăuntrică sau să se masturbeze în public, ca și cum ceilalți nu ar fi de față. Persoanele lobotomizate, al căror lob prefrontal a fost extirpat în urma unui accident de mașină, cei atinși de demență prefrontală, la care aceeași zonă cerebrală s-a atrofiat sub efectul bolii, pierd posibilitatea empatiei deoarece nu mai au capacitatea neurologică să anticipeze și să-și reprezinte ceea ce ar putea să urmeze. Prin urmare, ei pot să treacă la act fără să ia în considerare consecința pe care acțiunea

²⁸³ Berthoz A., Jorland G., *L'Empathie*, Paris, Odile Jacob, 2004; și Cyrulnik B., *De chair et d'âme*, op. cit., pp. 144-186.

lor o poate avea în mintea celuilalt. Se întâmplă ca un abces cerebral, o contuzie sau o hemoragie să distrugă amigdala rinencefalică de pe fața profundă și inferioară a creierului. Bolnavul, pierzându-și posibilitatea de reacție emoțională, se detașează de orice eveniment care nu mai prezintă importanță pentru el. Cum vă închipuiți atunci că acesta va simți rușine când celălalt nu mai există pentru el sau când creierul său alterat nu-l mai face capabil să-și reprezinte lumea celorlalți? El nu va reacționa decât la ceea ce rămâne încă viu în lumea lui lăuntrică, fiind neputincios să se centreze și pe altceva decât pe sine.

Aceste distrugeri neurologice nu exclud impactul unor degradări existențiale ce determină aceleași efecte. Când vârsta înaintată modifică reprezentarea temporală, când moartea devine din ce în ce mai probabilă, și nu doar o realitate de imaginat într-un viitor abstract, persoanele vârstnice nu mai au nevoie de refulare pentru a se face socialmente acceptabile. Aceste persoane pot în sfârșit să spună ceea ce gândesc fără să țină seama de reacția celor din anturaj, pot vorbi fără rușine despre ceea ce au ținut mereu ascuns.

Melancoliile care încremenesc lumea bolnavului, depresiile repetate care izolează subiectul și îi sărăcesc mediul senzorial provoacă în câteva săptămâni o atrofiere temporo-limbică dreaptă²⁸⁴. Reacțiile afective amorteșc, deoarece zona limbică, în calitate de suport neurologic al emoțiilor, nu mai poate răspunde, iar în aceste condiții rușinea devine derizorie și dispare: „În starea în care sunt, nici nu-mi mai e rușine“. Această resemnare, care permite o diminuare a suferinței,

²⁸⁴ Schore A. N., „The human unconscious: The development of the right brain and its role in early emotional life“, în V. Green (ed.), *Emotional Development in Psychoanalysis, Attachment Theory and Neuroscience*, New York, Brunner-Routledge, 2003.

împiedică trăirea durerii pricinuite de dificultatea luptei pentru existență. Când antrenajul nu se lasă antrenat în dorința de a capitula a depresivului, o reziliență neuronală reîncepe să funcționeze destul de rapid și oferă din nou posibilitatea travaliului cuvântului. Exilul afectiv alterează creierul la fel de eficient ca și o traumă fizică, dar când cheful de viață este redescoperit, întoarcerea afectului trezește plăcerea de viață în același timp ca și durerea.

Privațiunile senzoriale sunt deosebit de distructive în perioada sensibilă a copilăriei mici. Când reacțiile amigdalei nu au fost antrenate armonios prin asocierea unei spaime urmate de reasigurarea lângă o figură de atașament, tânărul nu învață să își transforme emoțiile într-o funcție relațională: „Când am o amărăciune, știu cine o să mă împace“, spune cel cu atașament sigur. Dar când privarea afectivă a provocat o anestezie, asistăm la apariția unor comportamente inutile de îndrăznețe. Tinerii nu țin seama nici de pericol, nici de reacția celorlalți. Neuroimageria funcțională arată că un copil izolat nu își antrenează amigdala emoțională să reacționeze. Puțin emotiv, el nu se teme de nimic și își asumă riscuri excesive²⁸⁵. Puțin atent la ceilalți, el nu ezită să-i busculeze sau să-i deposeze de bunuri. Lipsit de frâna emoțională generată de privirea celorlalți, el trece la act pentru propria-i plăcere, fără scrupule și lipsit de rușine.

Toate gradațiile sunt posibile între cei care rămân insensibili la privirea celorlalți, cei puțin sensibili și cei hipersensibili. Această achiziție neurorelațională creează stiluri afective diferite. Am întâlnit bărbați tineri care, atunci când simțeau o nevoie sexuală,

²⁸⁵ Sterzer P., „Born to be criminal? What to make of early biological risk factors for criminal behavior“, *American Journal of Psychiatry*, 2009, 167, pp. 1-3.

solicitau o aventură tuturor fetelor cu care se intersectau sau cu care doar vorbiseră la telefon. Majoritatea fetelor, șocate sau doar amuzate, refuzau, însă nu toate procedau astfel. Când erau refuzați, acești tineri treceau fără să clipească la următorul număr de telefon. O astfel de emotivitate redusă le oferea partenerelor o senzație de lejeritate, un sentiment de libertate prin absența atașamentului. Niciodată rănit de un refuz, un asemenea pretendent la grația feminină nu le mai deranja pe femei, deoarece era de ajuns un singur cuvânt pentru a nu le mai inoportuna. Slăbiciunea emoțională le îngăduia acestor bărbați să nu renunțe niciodată, să nu se simtă nicidecum rușinați după un refuz disprețuitor.

Am cunoscut și alți bărbați care venerau fetele. Le admirau atât de mult, încât ajungeau să le creadă inaccesibile. Stângaci, în incapacitatea lor de a-și exprima până și cea mai mărunță dorință, ei se îndepărtau de fete imediat cum se îndrăgosteau de ele, deoarece s-ar fi simțit profund răniți chiar și de cel mai amabil refuz. Ei preferau să evite orice întâlnire cu obiectul dorinței lor, atât de insuportabilă le-ar fi fost rușinea provocată de un gest de respingere.

Am întâlnit femei care își dăruiau fără un cuvânt cartea de vizită, pe care notaseră orele libere, unor bărbați pe care abia îi cunoscuseră. Am cunoscut și altele care se înfuriau și fugeau la poliție imediat ce un bărbat le zâmbea.

Această gamă de reacții emoționale surprinzător de diferite, de la nepăsarea cea mai lejeră la rușinea cea mai apăsătoare, este dobândită în decursul dezvoltării afective, sub presiunea mediului senzorial ce stimulează inegal creierul aflat în plin proces de evoluție.

Odată creierul construit, el nu mai primește atât de ușor amprenta mediului. Și atunci condițiile externe sunt cele care determină modalitățile de reacție în fața

unui eveniment, căci creierul a devenit mai puțin plastic. Când un individ s-a plasat într-o situație care îl depășește, el se adaptează cu necesitate, însă, dincolo de un anumit prag, de o anumită durată, psihismul lui copleșit nu îi mai îngăduie să facă față provocării.

Atunci când Primo Levi a ajuns la Auschwitz, el a fost stupefiat de tot ceea ce a văzut acolo. Rapid, rușinea „resimțită la începutul întemnițării cedează în fața unei necesare adaptări în scopul supraviețuirii... cei care văd prea multă rușine... mor cei dintâi... [prin intermediul] replierii asupra sinelui, refuzul de a comunica, convingerea că salvarea este strict individuală²⁸⁶”.

Vagabonzii, cei fără domiciliu fix, suferă de același proces al depersonalizării. Tripla pierdere²⁸⁷, mai întâi socială, când își pierd locul de muncă, apoi de ordin psihic, atunci când rămân singuri, și în cele din urmă de ordin fizic, atunci când, în stradă, devin murdari și bolnavi, așadar această triplă pierdere provoacă o extincție a rușinii. „Noi am ajuns dincolo de orice rușine, și acum alunecăm spre nonumanitate.”²⁸⁸

Populația celor fără de rușine este foarte eterogenă. Găsim în rândul ei musulmani, numiți astfel deoarece, atunci când, în lagărele de exterminare, ajungeau să-și accepte soarta, ei se lăsau în genunchi într-o poziție de rugăciune, regresie fetală de repliere asupra sinelui, și apoi își așteptau moartea. Acest abandon de sine, această rușine depășită poate fi regăsită la cei dezumanizați, pentru care privirea celorlalți nici nu mai există. Dar printre prizonierii fără de rușine erau și comuniști, martori ai lui Iehova și câțiva membri JEC (Jeunesse Etudiante Chrétienne — Tineretul Studentesc Creștin), care își păstraseră o rețea de solidaritate. Ei încercau să organizeze evadări și acest ajutor reciproc conferea un

²⁸⁶ Ciccone A., Ferrant A., *Honte, culpabilité et traumatisme, op. cit.*, p. 18.

²⁸⁷ Declerck P., *Les Naufragés. Avec les clochards de Paris*, Paris, Plon, 2001.

²⁸⁸ Emmanuelli X., seminarul „Laboratoire Ardix”, Paris, 4 februarie 2009.

sens suferinței pe care o îndurau. Ei nu țineau seama decât de privirea tovarășilor lor, iar acest lucru le păstra demnitatea de ființe omenești. Aceștia se știau învinși, întemnițați, pierduseră o bătălie, dar nu se simțeau nici înjosiți, nici deșeuri subumane, deoarece nu acordau această putere soldaților ce-i păzeau. Empatia lor nu mergea așa de departe, nu se puneau în locul soldaților SS, puțin le păsa de aceștia, asta era tot, și supraviețuiau prietenește alături de ceilalți rebeli din lagăr. Sufereau ca niște bărbați!

Nu suferim de rușine decât în măsura în care dorim să ne păstrăm amorul propriu sub privirea celor cărora le acordăm puterea de a ne umili. Copiii, înaintea vârstei de patru ani, nu vădese încă mare interes față de creșterea adulților²⁸⁹, comuniștii deportați se opun fascismului și vagabonzii dezumanizați își pierd socialitatea, acest elan spre ceilalți. Acești oameni nu resimt rușine, în ciuda unei situații de extremă umilință. Bebelușul nu este încă suficient de dezvoltat, luptătorul nu dorește să se intereseze de lumea mentală a dușmanului, vagabondul nu mai are forța să se mai gândească la celălalt. Acest lucru să însemne că avem nevoie să simțim rușine pentru a putea să trăim laolaltă cu ceilalți? Absența rușinii să fie grăitoare pentru lipsa noastră de solidaritate, pentru indiferența noastră în raport cu ceilalți?

MORALĂ, PERVERSIUNI ȘI PERVERTIȚI

Perversilor nu li se face niciodată rușine, deoarece, pentru ei, celălalt nu există, este doar o marionetă care nu există decât pentru propria lor plăcere. Secolul al

²⁸⁹ Bischof-Köhler D., „The development of empathy in infants“, în M.E. Lamb, H. Keller, *Infant Development*, Hillsdale (NJ), Erlbaum, 1991, pp. 245–273.

XIX-lea a fost fascinat de perversiuni, în momentul în care contextul social valoriza sacrificiul de sine în scopul de a întări familia și de a așeza pe baze stabile națiunea. Perverșii nu se preocupă decât de plăcerea lor imediată, ceea ce a slăbit solidaritatea. Ei sunt imorali deoarece rămân la un stadiu infantil al dezvoltării și își organizează maniera de viață „într-un mod pregenital, sub influența pulsionilor parțiale“, după cum explica Sigmund Freud²⁹⁰.

Acest refuz de a renunța la o parte din împlinirea personală pentru a se consacra altor aspecte, mai ales sexuale, a fost considerat ca o perversiune de Biserică și de medicina secolului al XIX-lea²⁹¹. Femeile se cuvenea să aducă pe lume cât mai mulți copii cu puțință și să-și consacre corpul și eforturile soțului și familiei. Bărbații trebuiau să-și consacre corpul și străduințele industriei pe cale a se naște și națiunii. Ordinea socială rezulta din aceste sacrificii de ordin moral. În secolul XXI, sentimentul onoarei a devenit oarecum ridicol, bărbații nu se mai luptă în duel pentru o lipsă de politețe, nu se mai moare pe puntea de comandă când nava se scufundă, ci prioritară este salvarea de sine, e mai puțin stupidă. În acest nou sistem cultural, a aduce pe lume un copil, a-l alăpta și a te ocupa de el provoacă adeseori un conflict între condiția de femeie și cea de mamă²⁹². Pare stupid să te ocupi de alții pentru a renunța la o parte din aventura personală. Este o valoare demnă de un naiv, o escrocherie afectivă. Dar dacă bărbații de astăzi au dreptul să se ocupe de ei înșiși, de ce femeile nu ar beneficia de același drept? Asimetria naturală a sexelor reprezintă o nedreptate socială. Faptul că femeile poartă în trupul

²⁹⁰ Faruch M., „Perversion“, în P. Brenot, *Dictionnaire de la sexualité humaine*, Bordeaux, L'Esprit du Temps, 2004.

²⁹¹ Krafft-Ebing R. von, *Psychopathia Sexualis* (1886), Paris, Payot, 1969.

²⁹² Badinter E., *Le Conflit*, op. cit.

lor copiii și furnizează laptele nutritiv prin intermediul sânilor devine un obstacol în calea dezvoltării lor. Sacrificiul, care în secolul al XIX-lea constituia o valoare morală, se transformă în escrocherie socială în secolul XXI. Dar acest lucru înseamnă oare că narcisismul, care provoacă suferința mediului și desolidarizarea grupului, începe să devină o valoare morală?

Dezvoltarea meseriilor dedicate primei copilării ar îngădui organizarea în jurul bebelușilor a sistemului educativ bazat pe atașament multiplu, care le convine atât de mult micuților, și ajutarea părinților să-și crească copiii fără a se sacrifica prea mult. Mai multe țări au aplicat descoperirile teoriilor atașamentului și evaluarea rezultatelor este una excelentă²⁹³. Însă pentru așa ceva este nevoie să modificăm discursurile culturale astfel încât guvernanții să decidă organizarea unei noi politici legate de prima copilărie.

Până în prezent, construirea societăților noastre s-a preocupat mai curând de găsirea unor mijloace de a-i pedepsi pe cei care se opuneau concepției predominante despre viața socială. Ordinele trebuiau executate cu orice preț. Rețeta este simplă: e suficient să-l deresponsabilizăm pe agentul executor, să-l reducem la rolul de simplă rotiță participantă la construirea ordinii sociale. Agentul devine atunci capabil de cele mai nefericite execuții, fără a da dovadă de rușine sau vinovăție²⁹⁴.

Exemplul rolului de călău este cel mai elocvent. Acesta nu e responsabil pentru ordinele venite de la aparatul judiciar. Executându-i pe condamnați, el nu face altceva decât să aplice ordinele. El nu este un sadic, nu se bucură de moartea celorlalți, doar muncește,

²⁹³ Robert P., *La Finlande: un modèle éducatif pour la France? Les secrets de la réussite*, Paris, ESF, 2008.

²⁹⁴ Joule R.-V., Beauvois J.-L., *La Soumission librement consentie*, Paris, PUF, 2009.

asta este tot. Însă, realizând tipul acesta de activitate, el își pierde capacitatea de empatie: „Este împlinirea finală a unui proces de dezafiliere de la lumea comună și de afiliere la o lume cu totul deosebită”²⁹⁵. Când un bărbat retează gâtul mai multor persoane, îl considerăm un nebun periculos, deoarece cu de la sine putere își permite să ia viața cuiva în numele ideii pe care și-o face despre victimele sale. Dar când un om asemănător se supune deciziei unui aparat social care pretinde că apără ordinea societății, nu afirmăm despre el că este asasin, ci doar că este un funcționar. „El este cel vinovat”, spune călăul, „el a tăiat gâtul mai multor nevinovați. Eu nu sunt vinovat, eu tai gâtul oamenilor la cererea societății. Îmi fac treaba, nimic mai mult”. Afilierea la o lume deosebită, la o sectă sau la un partid politic extremist ajunge să provoace dezafilierea de la lumea obișnuită.

Cel mai adesea, alunecarea de la o afiliere spre cealaltă se face într-o manieră insidioasă, iar schimbarea nu este un fapt vizibil. Dacă, în 1939, i-am fi spus unei angajate a unei case de croitorie din Praga: „În patru ani, patroana ta va fi trimisă la moarte fără nicio pricină. Și-atunci, profită, instalează-te imediat în biroul ei și trece-i afacerea pe numele tău. Dar grăbește-te!”, putem fi convinși că această angajată ar fi protestat cu indignare: „Drept cine mă luați? Păi ăsta-i furt! Patroana se poartă cinstit cu mine, va merge la Paris să vândă rochii, îmi dă de muncă și eu profit de talentul ei de afaceristă”.

Câțiva ani mai târziu, poliția a arestat-o pe patroană, atelierul de croitorie a funcționat câteva luni fără conducere, apoi o lege a permis cumpărarea afacerii la un preț incredibil de mic, în cadrul arianizării bunurilor evreiești. În 1945, patroana supraviețuitoare a dorit să se întorcă acasă. Cu amabilitate, angajata i-a arătat actul

²⁹⁵ Sironi F., „Les mécanismes de destruction de l'autre”, în A. Berthoz, G. Jorland, *L'Empathie, op. cit.*, p. 235.

de vânzare-cumpărare, apoi, oarecum incomodată, a invitat-o la masă „la ea“ ca să-i povestească despre război și să-i explice că și ea a suferit. Supraviețuitoarea a avut parte de o masă excelentă, cu vesela ei de altădată, acum arianizată, apoi a plecat să doarmă într-un cort, într-o tabără instalată în apropiere²⁹⁶.

În cursul anilor 1930, acești oameni ar fi murit de rușine la ideea de a-și lăsa patroana să fie trimisă într-o cameră de gazare pentru a pune mâna pe atelierul și pe vesela acesteia, dar, doar câțiva ani mai târziu, „schimbarea cadrului de viață, stresul cotidian, obiceiurile, menținerea instituțiilor... atâtea dovezi de normalitate au oferit o bază convingerii că totul mergea înainte, ca în bunele timpuri de altădată“²⁹⁷. De fapt, o asemenea atitudine nu era o crimă, nici măcar o greșeală, deoarece era permisă de lege. „N-am nicio pricină să-mi fie rușine“, a gândit angajata. „Ba chiar mi-am invitat fosta patroană la mine acasă.“

După înfrângerea nazismului, în 1945, prăbușirea structurilor sociale i-a „autorizat“ pe soldații de ocupație să violeze femeile germane. Rușii gândeau că violul nu era o crimă, comparând acest fapt cu cele douăzeci de milioane de morți, cu distrugerea totală a orașelor și cu ruina țărilor din estul european. Câțiva soldați francezi s-au lăsat și ei antrenați în asemenea comportamente, fără să resimtă cu adevărat un sentiment tipic comiterii unei crime. Când s-au întors acasă, niciunul dintre acești bărbați nu s-a simțit nici vinovat și nici rușinat de a fi realizat un act nedemn. Când se supune unei autorități, unei legi nebunești sau unei pulsioni sexuale într-un context de război în care trecerea la act

²⁹⁶ Epstein H., *Children of the Holocaust*, Baskerville, Londra, Penguin Books, 1988.

²⁹⁷ Welzer H., „Crise: le choc est à venir“, *Le Monde*, duminică, 8-luni 9 februarie 2009.

este valorizată, individul deresponsabilizat se simte doar o rotiță într-un sistem. Nu mai există frână individuală când trebuie să răspundă în fața unei autorități recunoscute drept singura responsabilă sau când colapsul social a suprimat structurile legale și naturale. Nu mai există o reglare a empatiei atunci când gândește: „Pot să-mi îngădui orice“. La începutul procesului de socializare, empatia nu funcționează decât pentru cei apropiați, membri ai clanului sau ai armatei. Legea nu există decât în interiorul grupului, ceilalți nu sunt cu-adevărat făpturi omenești, deci nu este tocmai o crimă să violezi o femeie dintr-o altă țară, stat care se află la originea dezastrului pe care îl îndurăm.

Nu există rușine în absența privirii celuilalt.

PUTEREA CIORAPILOR

„Suntem marionetele propriilor noastre povestiri.“²⁹⁸ Sentimentul rușinii sau al mândriei care ne copleșește trupul sau ne ușurează sufletul provine din reprezentarea pe care ne-o facem despre noi înșine. Când folosesc cuvântul „reprezentare“, mă gândesc de fapt la înțelesul său teatral. Noi suntem actorii unor puneri în scenă pe care le realizăm pe baza a ceea ce ni se întâmplă, într-o oarecare măsură suntem niște autori-actori. Emoția provocată de reprezentația pe care o dăm în teatrul nostru intim depinde de importanța pe care le-o acordăm spectatorilor. Când sala este goală, nu ne încercăm nici rușine, nici mândrie, ci doar puțin plictis, asta e tot. La ce bun să vorbim, dacă nu avem cui? Individul mut nu riscă nimic, omul invizibil nu suferă din pricina privilegiilor celorlalți, doar că oamenii nu trăiesc așa de obicei.

Sentimentul care mă otrăvește depinde de felul în care voi reacționați. Să-mi joc drama existenței în fața

²⁹⁸ Tantam D., „The emotional disorders of shame“, în P. Gilbert, B. Andrews (coord.), *Shame*, op. cit., p. 171.

unei săli goale e lipsit de sens, dar voi trăi o emoție a bucuriei sau a tristeții când mă veți aplauda sau huidui.

Adeseori, spectatoriilor asistă la reprezentarea dramei în jurul mesei din bucătărie, în teatrul lor cotidian. Individul apăsător de rușine ar dori pur și simplu să spună două sau trei cuvinte despre copilăria lui nefericită. Și-atunci un comesean exclamă: „Dar ne spui de fapt povestea Cosettei!”. Toată lumea izbucnește în râs. Reprezentația a luat sfârșit. Apoi se tace, sala s-a golit, și, după toate, masa se dovedește gustoasă.

Nu este necesar ca spectatorul să existe cu-adevărat. Este suficient ca el să rămână în memoria sau în imaginația noastră, acolo și-a instalat omul rușinat detractorul lăuntric. Când rușinea este mută, denigratorul ocupă întregul spațiu dinlăuntru, căci puterea lui nu e negociabilă. Dar când cel rănit ajunge să pună în scenă drama care l-a umilit, el atenuază disprețul ce îl otrăvește. Și trebuie să reținem faptul că, interpretându-și rușinea în spațiul public, el se livrează de fapt privirii celorlalți. Iată! De ce spun că „se livrează”? Simpul fapt de a vorbi va acorda oare celorlalți puterea de a folosi mărturisirea ca pe o armă împotriva noastră?

Mama lui Julien își adora pușorul. Am spus „pușorul” deoarece puștiul juca fotbal în echipa pușorilor din Forcalquier. Fericirea acestei femei consta în faptul de a fi o mamă bună. Ei îi făcea plăcere să se privească ocupându-se de familie, pregătind masa pentru a-și hrăni micuții înfomețați și călcându-le hăinuțele care îi făceau atât de frumoși. Fotbalul nu o interesa, dar ea se simțea bine privindu-și pușorul impecabil în șortul alb și în tricoul galben cu albastru al echipei din sat. Se simțea mai puțin mândră la câteva minute după începerea meciului, când ciorapii pușorului erau deja plini de noroi. Dar cum această femeie dorea să organizeze perfect fericirea micului său clan, ea prevăzuse deja

această dramă și, la pauză, intra pe teren pentru a-i duce micuțului o pereche de corapi curați. Iar puișorul murea de rușine în fața acestei manifestări afectuoase!

Nu iubirea îl sufoca pe băiat, ci teatrul devotamentului unei mame care îl umilea făcându-l să joace rolul unui „puișor“, pe el, cel care se vedea un vultur! Scena ciorapilor curați consumată la pauză îl făcea să se simtă un copil sclivisit sub privirile unor puști duri, în vârstă de zece ani.

Rușinea îl crispa pe copilul care își respingea mama. Decepcionată, rănită, ea credea că băiatul refuza să o iubească, în timp ce el o bruftuia tocmai pentru a nu se mai simți umilit.

Istoria acestei femei o făcuse să devină atentă la bunăstarea celor din preajma ei: „Voi face orice pentru ca ei să fie fericiți“, dar scenariul devotamentului său introducea în sufletul fiului o amintire legată de o umilință. Contrasensurile afective nu sunt rare în familiile în care atașamentul le conferă ciorapilor puterea de a-l răni pe cel iubit.

Mă întreb dacă ciorapii puteau avea o asemenea forță în epoca în care societatea noastră se întemeia pe o lume de țărani și muncitori. Îmi amintesc de Marguerite, soția fermierului din Pondaurat care, în 1944, la sfârșitul războiului, se îngrijea de fermă, repartiza sarcinile zilnice unei duzini de lucrători agricoli și, seara, la cină, ședea tăcută în capul mesei. Într-o anumită măsură, ea avea imaginea unui tată, dar una de tată napoleonian, căruia societatea îi conferise acest tip de putere.

Într-o asemenea structură cotidiană, adaptată imperativelor agricole, era nevoie de un șef pentru a stăpâni grupul și de a rezolva problemele recoltelor și ale vieții sociale. Să fii puternic fizic, dur spre rău și deopotrivă supus constituiau, în acel context, valorile cardinale. Copiii participau la muncile de la fermă, se duceau

să aducă apă din puț și adunau oile. Mai trebuiau să-i descâlț pe bărbați la întoarcerea lor de la câmp. Ar fi trebuit să scriu „îi dez-saboțeau“, le scoteau saboții căci, în acea epocă (cea a părinților sau a bunicilor voștri), existau prea puține încălțări din piele. Oamenii încălțau saboți din lemn și, ca să evite bătăturile, puneau înăuntrul acestora paie. Seara, paiele se umflau sub efectul apei și transpirației, iar sarcina copiilor era de a trage de saboții pe care bărbații nu puteau să-i îndepărteze de pe picior fără un ajutor din exterior.

Într-un asemenea context de dezvoltare tehnică și de relații omenești, ciorapii nu aveau nimic de spus. Gentila atenție de a aduce ciorapi curați pușorului nu ar fi trecut prin mintea niciunei mame de-atunci. Pentru ca această dorință să-i stăpânească mintea mamei și să-l rănească pe copilul pe care ea îl iubește, este nevoie ca sistemul cultural să-și schimbe valorile.

Într-o lume tehnică și simbolică, Oedip metamorfozează felul în care stabilim relații conflictuale cu cei pe care-i iubim, cu figurile noastre de atașament. Când o familie este astfel structurată în mod clar, mitul îi conferă tatălui statutul de rege al casei, iar mama îmbrățișează și ea un rol de idol efectiv, de neatins în plan sexual. O asemenea lume intimă este clară, în ea domnește ordinea. Dar când această ordine se dezorganizează prin abandonarea lui Oedip, când tatăl este atât de slab desemnat încât nu putem nici măcar ști cine este mama, există riscul ca mama reală să fie confundată cu o altă femeie! Incestul, crima crimelor, rezultă din această dezordine afectivă. „Ar fi trebuit să văd că este mama“, spune Oedip scoțându-și ochii. „Dar ca să o văd, mi-ar fi trebuit să știu cine este tata, să mi se numească!“

De câteva decenii, societățile noastre nu mai sunt practic nici de tip țărănesc, nici de tip muncitoresc. În fiecare dimineață, tata și mama îl părăsesc pe copil

pentru a merge la lucru, practicând meserii care nu mai au niciun specific sexual, într-o societate în care sectorul terțiar a devenit preponderent. Seara, în clipa regăsirii, povestirile acestor părinți de tip nou inscripționează un alt tip de mit în sufletul copiilor: „Tatăl tău nu mai este un rege care hrănește familia, el a devenit un fel de sub-mamă, ajutorul mamei, dacă doriți. El trebuie să se asocieze cu ea pentru a facilita dezvoltarea celor mici. Orice obstacol în fața aventurii fiecărei persoane din acest cămin va fi o rană sever judecată“.

Oedip seamănă din ce în ce mai mult cu Narcis, nu credeți?

Pe fundalul acestui nou context, în care societatea propune indivizilor o amplă alegere a aventurilor personale, orice opreliște este o nedreptate, orice eșec în calea realizării de sine devine o rană narcisică. Progresle noastre tehnice și culturale, schimbând miturile, fac din rușine o suferință de viitor. Iată de ce, astăzi, cultura noastră narcisică a acordat ciorapilor puterea de a ne stârni rușinea.

Chiar și tragediile sociale se supun artei dialogului. Sentimentul pe care-l încercăm în adâncul sufletului depinde de ceea ce alții spun despre ceea ce le-am spus. Povestirea copilăriei mele m-a salvat într-un fel. Determinând acordarea medaliei cuvenite Celor Drepti Margueritei Lajujie, am făcut publică o istorie pe care o credeam intimă. Nu pricepem că prăpădul războiului nu avea un caracter personal! Oare cum am fost în stare să mă gândesc că faptul de a arde în cuptoare unsprezece mii patru sute de copii, în mai puțin de trei ani, ar fi putut fi o afacere individuală?²⁹⁹

După această „revelație“ deloc gândită, unii mi-au declarat admirația lor, punându-mă într-o situație

²⁹⁹ Dreyfus J.-M., Hudson E., Kotek J., Bensoussan G., *Dictionnaire de la Shoah*, Paris, Larousse, 2009.

surprinzătoare și chiar puțin jenantă. Nimic nu se schimbaseră în mine, nici în jurul meu, dar totul se schimbaseră în reprezentarea pe care ceilalți o aveau despre mine. Știind de unde veneam, ceea ce devenisem primea pentru ei o semnificație specială, o lumină nouă care transfigura realitatea. Oare descopereau un destin, ori poate o epopee? Fără această „revelație“, aș fi fost un medic ca oricare altul. Dar furia stârnită de cel de-al Doilea Război Mondial și mutismul impus de regăsirea păcii au conferit un sens excepțional acestei sfâșieri din copilărie. De la rușinea de a nu fi avut familie, de a fi fost alungat din societate, de a fi fost considerat un subom, descopeream dintr-odată în privirea celorlalți o anumită curiozitate, aproape o admirație pe care o găseam amuzantă și nemeritată.

În realitate, nimic nu se schimbaseră. Totul era metamorfozat doar în reprezentarea lor cu privire la această realitate. Și mie nu-mi mai era rușine!

PSIHOLOGIA SUPERSTIȚIEI

De ce e atât de răspândit comportamentul superstițios? Cum se constituie și se întreține acest comportament? Există o personalitate superstițioasă? Chiar și într-o societate avansată tehnologic, cum este cea contemporană, superstițiile sunt la fel de răspândite ca oricând. De multe ori, fenomenele din laboratorul de psihologie sunt foarte îndepărtate de complexitatea necontrolată a lumii exterioare, iar în cazul superstiției prăpastia pare deosebit de mare. Deși niciun adevăr psihologic simplu nu poate explica diferite practici precum numerologia, apelul la vrăjitoare sau folosirea talismanelor, psihologia modernă poate să explice multe din superstițiile noastre foarte răspândite. Vom vedea că superstițiile nu sunt anormale. Ele sunt de fapt un rezultat paradoxal, în mare măsură previzibil, al proceselor ce controlează învățarea și cogniția umană.

Stuart A. Vyse este profesor la catedra de psihologie a Colegiului Connecticut.

STUART A. VYSE

DEȚINĂTOR AL PREMIULUI WILLIAM JAMES

PSIHOLOGIA SUPERSTIȚIEI

PSIHOLOGIA
PENTRU
TOȚI

APT

3
TREI

